
alternatif politika

Cilt 1, Sayı 1, Nisan 2009

**Feminizm: Geleneksel Uluslararası İlişkiler
Teorilerine Alternatif Yaklaşımlar Demeti
Muhittin ATAMAN**

**Televizyonda Dinsel Siyaset: Dini İçerikli Dizilerin
Kamusal Alan Projesinde Kadın Veya Erkek Olmak
Çağlar ENNELİ**

**Çevre Sorunlarının Çözümüne Yönelik Alternatif Bir
Politika Arayışı: Murray Bookchin Ve Sosyal Ekoloji
Orçun İMGA**

**A Model for the Operationalization and
Implementation of the Precautionary Principle:
Cyanide-Leach Technology and Gold Mining
Development
Nahide KONAK**

**Türkiye'de Sosyal Devlet Harcamalarının Genel
Eğilimi: 2001-2009 Yılları Arasında Yapılan Eğitim,
Sağlık Ve Sosyal Koruma Harcamaları
Senem Kurt TOPUZ**

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ

alternatif politika

Cilt 1, Sayı 1, Nisan 2009

Feminizm: Geleneksel Uluslararası İlişkiler Teorilerine Alternatif Yaklaşımlar Demeti- Muhittin ATAMAN, 1-41.

Televizyonda Dinsel Siyaset: Dini İçerikli Dizilerin Kamusal Alan Projesinde Kadın Veya Erkek Olmak- Çağlar ENNELİ, 42-74.

Çevre Sorunlarının Çözümüne Yönelik Alternatif Bir Politika Arayışı: Murray Bookchin Ve Sosyal Ekoloji- Orçun İMGA, 75-90.

A Model for the Operationalization and Implementation of the Precautionary Principle: Cyanide-Leach Technology and Gold Mining Development- Nahide KONAK, 91-114.

Türkiye’de Sosyal Devlet Harcamalarının Genel Eğilimi: 2001–2009 Yılları Arasında Yapılan Eğitim, Sağlık Ve Sosyal Koruma Harcamaları- Senem Kurt TOPUZ, 115-136.

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ, 137-141.

FEMİNİZM: GELENEKSEL ULUSLARARASI İLİŞKİLER TEORİLERİNE ALTERNATİF YAKLAŞIMLAR DEMETİ

Muhittin ATAMAN*

ÖZET

Bu çalışmada, feminizm kavramının anlamı ve kısa tarihçesinin ele alınmasının ardından feminist yaklaşımların uluslararası ilişkiler disiplini ve teorileri içindeki yeri değerlendirilecektir. Bu çerçevede ikinci bölümde öncelikle, feminist yaklaşımların uluslararası ilişkiler alanında ortaya çıkmaya başladığı dönem ve bunun nedenleri açıklanmaya çalışılacaktır. Akabinde, feminist yaklaşımların bir bütün olarak uluslararası ilişkiler teorilerine ve temel kavramlarına eleştirel bakışı üzerinde durulacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünde, farklı akademik geleneklerden esinlenen feminist grupların (liberal, geleneksel Marksist, sosyalist, radikal, postmodern, amprisist ve duruş feminist yaklaşımlar gibi) vurguladıkları alanlar ve yoğunlaştıkları konular itibariyle uluslararası ilişkiler konusunda geliştirdikleri farklı söylemler açıklanacaktır. Çalışmanın dördüncü bölümünde ise, farklı feminist yaklaşımların uluslararası ilişkiler disiplininin bazı temel konuları ve alt disiplinleri (uluslararası güvenlik ve çatışma, savaş ve barış; uluslararası ekonomi politik; ve uluslararası hukuk ve insan hakları) konularında hakim uluslararası ilişkiler teorilerine getirdikleri eleştiriler ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Feminizm, Feminist yaklaşımlar, Eleştirel teori, Uluslararası hukuk, Uluslararası ekonomi-politik, İnsan hakları.

FEMINISM: THE ALTERNATIVE APPROACHES TO TRADITIONAL INTERNATIONAL RELATIONS THEORIES

ABSTRACT

This study evaluates the meaning of feminism, its brief history and the place of feminist approaches in international relations. In this context, the second section elaborates the emergence of feminism in the field of international relations and its impact on the discipline. Then, the study offers to analyse the critical perspective of the whole feminist approaches towards basic theories with regard to the concepts of international relations. In the

third part of the study, various discourses of different feminist approaches (such as liberal, classical marxist, socialist, radical, postmodern, empiricist, and standpoint feminisms) on international relations are examined. In the last part, the views and the critics of various feminist approaches towards basic subjects and sub-disciplines such as international security international political economy, international law and human rights of mainstream international relations are examined.

Key words: Feminism, Feminist approaches, Critical theory, International law, International economy-politics, Human rights.

GİRİŞ

Feminizm,¹ erkeklere tanınan toplumsal, ekonomik ve siyasal hakların tamamının kadınlara da verilmesini savunan ve kadının toplum içindeki rolünü genişletmek isteyen bir doktrindir (Michel, 1984: 17). Başka bir ifadeyle feminizm, “cinsiyeti (*gender*)² önemli ve temel analiz birimi olarak gören faaliyetler, teoriler, varsayımlar, felsefeler ve yaklaşımlar demeti” (Zalewski, 1995: 341) olarak tanımlanabilen, disiplinler-arası bir akademik biliş tarzıdır (Finger ve Rosner, 2001). Farklı görüşleri savunan feminist gruplar ve bunların ortaya attıkları farklı yaklaşımlar olmasına rağmen, tüm feministlerin ortak hedefi kadınların durumunu iyileştirmeyi amaçlayan bir mücadele sürdürmektir (Jaggar, 1988: 5-8). Feministlere göre, iktidar sahiplerinin erkekler olması dolayısıyla dünyadaki tarih, iktisat ve siyaset bilimleri kadınların değişim ve gelişimlerini görmezden gelmektedir. Kadınların toplum ve devlet içindeki rolleri hep yedekte kalmaktır. Ancak erkeklerin bulunmadığı durumlarda kadınların istihdamı söz konusudur. Kısacası, hem kamusal hem de özel alan ile ilgili bir kavram olan feminizm, iktisadi, hukuki, siyasi ve toplumsal araçlar ve düzenlemeler yoluyla kadınların dışlanmışlık ve ezilmişliği kavramlarını temel alan bir doktrindir (David, 2000: 102).

Tarihin daha önceki dönemlerinde kimi zaman insan olarak bile kabul edilmeyen kadınlar ilk defa 17. yüzyıl İngiltere’inde seslerini yükseltmeye başlamışlardır (Mitchel, 1984: 25-33). Feminizm üzerine yazılmış en önemli ilk eser, Mary Wollstonecraft’ın 18. yüzyılda yazdığı ve kadınların eğitim, hukuk ve siyaset alanlarında erkeklerle aynı haklara sahip olduğunu iddia ettiği *Kadın Haklarının Savunusu (Vindication of the Rights of Woman)* adlı kitabıdır (Walters, 1984). Kadınlar, kitlesel, organize ve kurumsal anlamda ise ilk defa devrim niteliğindeki iktisadi ve siyasi dönüşümlerin yaşandığı bir dönemde (19. yüzyılda)

ortaya çıkmış ve haklarını savunmaya başlamışlardır. Söz konusu dönemde özellikle Avrupalı kadınlar toplumsal ve siyasi hareketlere katılarak seslerini duyurmaya çalışmışlardır. Çünkü Sanayi Devrimi, endüstriyel kapitalizm ve devletlerin siyasi düzenlerinin temsili demokrasiye geçmesi ile birlikte, Avrupalı kadınların durumu ve konumu derinden sarsılmış, özellikle ailenin ekonomik ve siyasi öneminin azalmış olması, feministlerin seslerini daha da yükseltmelerini gerektiren bir ortam doğurmuştur (Jaggar, 1988: 3). Bu gelişmelerle birlikte, kadınların ekonomik ve siyasi bir “sorun” haline gelmesi üzerine, kurumsal feminizm bu sorunu çözmeye yönelik cevaplar arayan bir hareket ve akademik disiplin olarak ortaya çıkmıştır.

19. yüzyılda, Avrupa’da değişimin ideolojisi olan sosyalizm ve komünizm ile feminizm arasında kuramsal ittifaklar oluşturulmuştur. Bu dönemden itibaren sosyalist devrim hareketleri ile kadınların kurtuluşu arasında sıkı bir ilişki kurulmuştur. Bundan dolayı, feministler genellikle sol bir ideolojiden beslenmektedirler. Çünkü kadınların kurtuluşunun “bir toplumsal devrim sorunu” olduğunu iddia eden feministlere göre, kadınların olumsuz durumda olmalarının asıl nedeni aile, özel mülkiyet ve devlet gibi, sol ideolojinin hedef tahtasındaki kurumlardır (Reed, 1985: 93-94). Feminist hareketin güçlenmesiyle birlikte, kadınlar toplumsal, dini ve akademik ortamlarda varlıklarını hissettirmeye başlamışlardır. Peş peşe dernekler kurulmuş ve dergiler yayımlanmaya başlanmıştır.

Sömürgeleşme sürecinin yoğunlaşması ve emperyalizme dönüşmesi ile birlikte feminizm hareketi de uluslararası bir boyut kazanmak için mücadeleye girişmiştir. Farklı ülkelerden kadınların, uluslararası bir platformda işbirliği, dayanışma ve ortak mücadelelerine birlik içinde devam etmelerini sağlamak için 1880’lerde Uluslararası Kadınlar Konseyi (*International Council of Women*) kurulmuştur. 1888 yılında Washington’daki kuruluş toplantısında, Amerikalı ve Avrupalı kadınlar bu uluslararası örgütün amaçlarını ve ilkelerini belirlemiştir (Michel, 1984: 109-110). 1899 yılında yapılan ikinci toplantıya farklı ülkelerden 5 bin delege katılmıştır. Konsey, aynı yıl Barış ve Uluslararası İlişkiler (*Peace and International Relations*) adlı bir komite kurarak uluslararası politikada etkili bir aktör olmayı hedefleri arasına koymuştur (Michel, 1984: 116).

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Amerikalı kadınların girişimi ve daha sonra pek çok ülkeden kadının da katılımıyla 1915 yılında Kadınların Barış Partisi kurulmuştur (Zalewski, 1995: 349). Avrupalı devletlerden gelen, bu örgüte mensup Alman, İngiliz ve İtalyan

kadınların katılımıyla Lahey’de düzenlenen Uluslararası Kadın Konferansı’nda “erkeklerin yürüttüğü” savaş lanetlenmiş ve tüm kadınlar birbirlerini “kız kardeş” gibi görerek, birbirlerine yardımlaşma, sevgi ve barış vaadinde bulunmuşlardır (Blanchard, 2003: 1301). Katılımcılar, bütün dünya kadınları adına, savaşan devletleri barış yapmaya çağırıştır (Michel, 1984: 116). Kadınlar aynı yıllarda Milletler Cemiyeti’nin kuruluş çalışmalarına da aktif olarak katılmışlardır. Feminist kadınların çabaları sonucu Milletler Cemiyeti Sözleşmesi’ne “eşit işe eşit ücret” ilkesi konulmuştur. Fransız feminist Avril de Saint-Croix, dünyanın bütün kadın hükümet-dışı uluslararası örgütleri (NGO’ları) adına Milletler Cemiyeti’nde temsilcilik yapmıştır (Michel, 1984: 116).

Birinci Dünya Savaşı’ndan hemen sonra pek çok Batı ülkesinde seçme ve seçilme hakkı elde eden kadınlar, 20. yüzyıl boyunca kültürel ve felsefi görüşler oluşturarak uluslararası politikanın önemli bir baskı grubu ve aktörü olmuşlardır. Çünkü anneliğin mistik boyutu ve kadınlığın safiyeti gibi, kadınların “üstün özellikleri”ne vurgu yapan cinsel romantizm (*sexual romanticism*), yerini kadınların erkeklerden farklı olmadığı; dolayısıyla da kadınların ezilmesinin hiçbir rasyonel tarafının bulunmadığını savunan cinsel rasyonalizm (*sexual rationalism*) akımına bırakmıştır (Jaggar, 1988: 5). Modern feminizm, kadın erkek ilişkilerinde yalnızca erkeğin yaptıklarının kadınlar tarafından değil, aynı zamanda kadınların yaptıklarının da erkekler tarafından yapılabilmesi anlamına gelen “karşılıklılık ilkesi”nin geçerli kılınmasını talep etmektedir (Delmar, 1984: 153). Bu dönüşümden sonra ise akademik feminizm güçlenmeye başlamıştır.

1960’lı yıllardan itibaren, dünyadaki siyasi gelişmelere paralel olarak feminizmde de kavramsal ve teorik bir genişleme dalgasına tanık olunmuş; feminist hareketler daha öncekilerden oldukça farklı bir boyut kazanmıştır. Öncelikle, bütün kadınlar arasında dayanışma ve destek ilişkisi üzerine kurulan kız kardeşlik, birleştirici bir ideoloji olarak öne sürülmüştür (Mitchel ve Oakley, 1984: 11-12). Ayrıca siyahların, Üçüncü Dünya’nın, homoseksüellerin ve baskı altında, mağdur veya mahrum olan diğer kesimlerin özgürlük mücadelelerinin revaçta olduğu yıllarda, feministler de kadın kurtuluş ve özgürlük hareketlerini anlam ve kapsam açısından genişleterek arttırmışlardır (Jaggar, 1988: 5). Ancak, öncekiler gibi bu feminist hareketler de, genellikle “baskı” ve “özgürlük” kavramlarına daha çok vurgu yapan sol hareketlerin bir parçası olarak sunulmuşlardır.

Feministler, ideoloji ve bilim alanında mevcut siyasi ve ekonomik disiplinlerin ve ideolojilerin temel varsayımlarını sorgulamaya başlamışlar (Mitchel ve Oakley, 1984: 21) ve pek çok alanda önemli katkılarda bulunmuşlardır. Tarih, iktisat, sanat, sosyoloji, antropoloji, siyaset, uluslararası politika, edebiyat ve dilbilim dallarında feminist araştırmalar hızla yaygınlaşmıştır (Davidoff, 2002; Cherniavsky, 2000). Bu bilimlerin temel postulatlarının kadınlar aleyhine önyargılarla dolu olduğunu ve feminist bakış açısıyla bilimin özgürleştirileceğini iddia eden feminizm (Tavares, 2000: 104-105), tüm akademik disiplinlerin eleştirel bir yaklaşımla tekrar gözden geçirilmesi gerektiğini savunmuştur. Kendi yayınevlerini de kuran Batılı akademisyen feministler, *Signs*, *Feminist Studies* ve *Women's Studies* gibi etkin dergiler yayınlamaya başlamışlardır. Bunun sonucu olarak da, 20. yüzyılın ikinci yarısında ABD'nin hemen her üniversitesinde "Kadın Çalışmaları" bölümü açılmıştır (Friedman, 2001: 504-509; Michel, 1984: 139). ABD'de okullarda okutulan ders kitapları bile feministlerin talepleri doğrultusunda yeniden yazılmıştır.

Kadın hareketlerinin ve feminizmin gelişiminin kısaca gözden geçirildiği bu genel girişten sonra, öncelikle feminist yaklaşımların uluslararası ilişkiler disiplinine genel anlamda nasıl yaklaştıkları ele alınacaktır. İkinci olarak, farklı feminist anlayışların uluslararası ilişkiler disiplini ve temel kavramları konusundaki görüşleri incelenecektir. Üçüncü olarak ise, feminist yaklaşımların uluslararası ilişkiler alanının bazı temel alt disiplinleri konusundaki alternatif bakış açıları tartışıldıktan sonra, makale kısa bir değerlendirme ile noktalanacaktır.

FEMİNİZM VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Feminist yaklaşımların uluslararası ilişkiler disiplini ile ilişkileri iki bölümde ele alınacaktır. Öncelikle, feminist yaklaşımların uluslararası ilişkiler alanında ortaya çıkmaya başladığı dönem ve bunun nedenleri üzerinde durulacaktır. Alt bölümde ise, feminist yaklaşımların bir bütün olarak uluslararası ilişkiler teorilerine ve temel kavramlarına eleştirel bakışı üzerinde durulacaktır.

Feminizmin Uluslararası İlişkiler Alanına Girişi

Uluslararası ilişkiler disiplini, uzun yıllar boyunca sadece erkeklerin hakim olduğu bir çalışma alanı olarak kalmıştır. Erkekler, hem akademik çalışmalarda hem de uygulamaya yönelik alanlarda ulusal politikalarda olduklarından çok daha fazlasıyla dünya politikasının

başlıca belirleyicisi olmuşlardır. Önde gelen feministlerden J. Ann Tickner'e göre, hem uluslararası ilişkilerde hem de uluslararası politikada "prens"lerin sayısı oldukça azken, "prens"lerin sayıları bir hayli fazladır. Örneğin, uluslararası ilişkiler disiplininin esaslarını belirleyen en önemli çalışmalardan biri olarak kabul edilen Makyavelli'nin *Prens* adlı çalışması, devletin ve "prenslerinin" dış politikada başarılı olmaları için ne yapmaları gerektiğini açıklamaktadır. Tickner'e göre, uyuşmazlıkların çözümünde kullanılan tek araç olarak kabul edilen "güç" de, Hobbes'un anarşik dünyasında yine bir *prens* olan "Leviathan" tarafından kullanılmaktadır (Tickner, 1999: 44).

1980'lerin ikinci yarısından itibaren, sosyal bilimlerin nispeten yeni disiplinlerinden biri olan uluslararası ilişkiler alanında feminist anlayışın gelişmeye başladığı görülür. Bunun en önemli göstergelerinden biri *Foreign Affairs*, *Millennium*, *International Organization* ve *SAIS Review* gibi hakim/ana-akım uluslararası ilişkiler dergilerinde konuyla ilgili makalelerin sayısındaki artıştır (Thorburn, 2000: 1). Eş zamanlı olarak, cinsiyet ve uluslararası ilişkiler konusunda akademik derleme kitaplar ve inceleme yazıları yayımlanmaya,³ akademik toplantılar (seminer, panel ve sempozyumlar gibi) düzenlenmeye⁴ ve 1990'larda uluslararası ilişkiler teorisi üzerine yazılan kitapların⁵ pek çoğunda feminizm üzerine bölümler ilave edilmeye başlanmıştır. Feminist uluslararası ilişkiler yaklaşımı, kısa bir süre içinde pek çok düzeyde söz konusu disiplininin bir parçası olmuştur. Feminist yaklaşım, uluslararası ilişkiler disiplininin temel teorilerini yeniden değerlendirerek, bu alanda alternatif yaklaşımlar ve kavramsallaştırmalar ileri sürerek ve feminizmi söz konusu disiplinin genel söylemine ilave ederek, uluslararası ilişkiler alanının bir alt disiplini olma sürecine girmiştir (Thorburn, 2000: 2).

Oldukça farklı teori ve uygulamalardan oluşan ve geniş bir yelpazede ileri sürülen feminist yaklaşımlar, uluslararası ilişkiler teorilerinin, yapılarının ve faaliyetlerinin cinsiyet boyutlarını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşımlar, uluslararası ilişkiler teorilerini epistemolojik olarak sorgulamak ve böylece kadın faktörünü dış politika ve uluslararası politikadaki yerlerine taşımayı ve oturtmayı hedeflemektedir. Diana Thorburn, feminizmin uluslararası ilişkiler alanında iddialı bir başlangıç yapmasının tarihsel bazı nedenlerini şu şekilde sıralamaktadır (Thorburn, 2000: 3-4):

Birincisi, özellikle son on yılda hem akademik hayatta hem de kadın ve kalkınma alanında uluslararası feminist hareket çok daha fazla kurumsallaşmıştır. Kadınların

üniversitelerdeki sayıları giderek artmaktadır. Örneğin, 1980'lerin sonu itibariyle, ABD'de doktora programı olan 37 siyaset bilimi bölümünde çalışan profesörlerin sadece %4'ü, doçentlerin %10'u ve yardımcı doçentlerin ise %25'ni kadınlar oluşturmaktaydı (Chilcote, 1994: 28). Kadınlar Birleşmiş Milletler (BM) örgütünün barışı koruma faaliyetlerine daha çok katılmaya başlamışlardır (Kegley ve Wittkopf, 1997: 310; Blanchard, 2003: 1302). 1975-1985 arasında "Kadınların On Yılı" olarak ilan eden BM, üç kadın konferansı (1975 Mexico City, 1980 Kopenhag ve 1985 Nairobi) düzenlemiş ve her bir konferanstan sonra kadın haklarıyla ilgili birer belge ortaya çıkarılmıştır (Zinsser, 2002: 140-144). BM'nin kadın hakları konusunda duyarlılığın artmasını sağlayan bu girişimi, dünyanın pek çok yerinde devletlerin demokratikleşmesine yardımcı olan binlerce kadın örgütünün kurulmasına vesile olmuştur (Jaquette, 2001: 112). Söz konusu dönemde bunlara paralel olarak başka gelişmeler de gerçekleşmiştir: Örneğin, 1985 yılında Kanada'da Kadınların Uluslararası Barış Konferansı düzenlenmiştir (Blanchard, 2003: 1302). Özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde faaliyet gösteren Kalkınma Hareketi'nde Kadınlar (*Women in Development Movement*) Örgütü, Cinsiyet ve Kalkınma (*Gender and Development*) olarak hem adını hem de işlevlerini değiştirmiştir. Bu hareket, küresel ekonomik ve siyasal süreçlerin cinsiyete göre şekillendiğini iddia ederek, kadınları bu konuda bilgilendirmeyi amaçlamıştır (Thorburn, 2000: 4).

İkincisi, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte uluslararası politikanın temel belirleyicisi olan kavramlar, sorunlar ve öncelikler değişmiştir. Doğu-Batı ayrımına dayanan askeri ve ideolojik sınırların ortadan kalkması, güvenlik konularının yanı sıra, farklı uluslararası ilişkiler sorunlarının ve yaklaşımlarının ortaya çıkmasına ve irdelenmesine neden olmuştur. Cinsiyet, çevre, uyuşturucu ticareti, ekonomik küreselleşme, nüfus sorunları ve etnisite gibi faktörleri ön plana çıkaran, uluslararası ilişkilerdeki "üçüncü tartışma"⁶ olarak adlandırılan ve söz konusu disiplin içinde kuramsal açıdan çoğulcu bir dönem başlatan bu yeni eğilimin bir unsuru olarak feminizm de tartışılmıştır.⁷ Diğer bir deyişle, 1980'li yıllarda uluslararası ilişkiler teorileri konusunda başlayan tartışmalarla birlikte, feminizm de ortaya atılan alternatif yaklaşımlardan biri olmuş (Tickner, 1999: 45) ve uluslararası ilişkiler disiplininin hakim ve yaygın (*mainstream*) teorileri tarafından ciddi bir "alternatif uluslararası ilişkiler yaklaşımı" olarak kabul görmeye başlamıştır (Hopmann, 2003: 97).

Üçüncüsü, Soğuk Savaş'ın ardından uluslararası ilişkiler konularında meydana gelen değişim sonucunda ön plana çıkan insan hakları, çevre, göç ve demokratikleşme sorunları, uluslararası ilişkiler disiplininin genişlemesine neden olmuştur. Kadın sorunları da, işte bu

genişlemenin bir parçası olarak doğmuştur (Dryzek, 1990: 48-49). İç politika-dış politika ayrımının giderek anlamsız olduğu bir dönemin başlamasıyla birlikte, sadece kadınları ilgilendiren konular (aile içi şiddet ve zorla evlilik gibi) uluslararası ilişkiler disiplini içinde tartışılmaya başlanmıştır. Böylece, hem uluslararası ilişkilerin kapsamının genişlemesi, hem de kadın hareketlerinin yeni sorunlarla uğraşması iki alanı birbirine yakınlaştırmıştır.

Dördüncüsü, feminist uluslararası ilişkiler yaklaşımının gelişmesi bir doğal ilerleme ve gelişme seyri ile ilgilidir. Uluslararası ilişkiler disiplininin dayandığı diğer sosyal bilimler daha önceki dönemlerde feminizm tarafından sorgulanmış olduklarından, feminizmin uluslararası ilişkilerin bir parçası haline gelmesi bir anlamda sosyal bilimlerin son kalesinin de fethedilmesi anlamına gelir. Erkeklerin ve erkek anlayışının en egemen olduğu disiplin olmasından dolayı, uluslararası ilişkilerde feminist bir yaklaşımın gelişmesi gecikmiştir. Örneğin, uluslararası ilişkilerin en temel aktörü olan devletin oluşumuna kadınların hiçbir katkılarının olmaması ve dolayısıyla bu kurumun patriarkal bir yapıda olması, kadınların bu alandaki ikincil konumlarını göstermektedir. Ancak, kadınların son zamanlarda sosyal bilimlerin hemen her alanında söz sahibi olmaya başlamalarıyla birlikte uluslararası politikadaki etkileri de artmıştır.

Beşincisi, daha önceki gelişmelerin bir sonucu olarak uluslararası platformlardaki “kadın siyasal aktörlerin” sayısının artması, uluslararası ilişkilerdeki feminist yaklaşımların yoğunlaşmasını sağlamıştır. Kadınların toplumsal, ekonomik ve siyasal rolleri yeniden tanımlanır ve kadınlar hem özel hem de kamusal alanlarda daha çok varlık gösterirken, uluslararası platformlarda da aktör olarak varlıklarını hissettirmeleri kaçınılmazdı (Blanchard, 2003: 1302). Uluslararası ilişkilerdeki erkek hakimiyeti devam etmesine rağmen, feminist yaklaşımlar dolayısıyla disiplinin genel söyleminde ve ilkelerinde değişimler başlamıştır. Ancak, kadınların bürokraside ve özellikle dış politikadaki temsil oranları hala oldukça düşük düzeydedir. Örneğin, dünyadaki kadın bakanların oranı 1987 yılında %3,4 iken bu oran 1996 yılında iki katına çıkarak 6,8 olmuştur (Thorburn, 2000: 4).

Son olarak, kadınların uluslararası ilişkilerin diğer platformlarındaki yükselişleri feminist yaklaşımların güçlenmesini sağlamıştır. Uluslararası hükümet-dışı örgütlerin etkinliklerinin artmasına paralel olarak, uluslararası kadın örgütlerinin ve uluslararası feminist grupların da çevre, mülteciler ve insan hakları gibi “yeni uluslararası ilişkilerin” konularındaki faaliyetleri artmıştır. Global düzeyde seferber olabilmeleri ise, etkin bir

uluslararası aktör olmalarını sağlamıştır. 1995 yılında BM'nin Pekin'de düzenlediği Dünya Kadınlar Konferansı'na alternatif olarak yapılan toplantılar ve diğer faaliyetler, kadınların uluslararası politikadaki değişen ve büyüyen rollerine bir örnek olmuştur. Artan küreselleşme döneminde, kadınların kurduğu uluslararası NGO'ların ve BM gibi devlet dışı aktörlerin oluşturduğu ulus-aşırı feminist hareketler ve küresel kadın hareketleri, cinsiyet kavramını hakim paradigmanın ve düşünce yapısının bir parçası (*gender mainstreaming*) yapmıştır. Devlet yapılarını, bürokrasileri ve siyasal kurumları, kadınlara eşit fırsatlar sunan ve onlara, erkeklerle eşit derecede ve miktarda yer veren yapılara dönüştürmüştür (True ve Mintrom, 2001).

Feminizm ve Uluslararası İlişkiler Teorileri

Feminist uluslararası ilişkiler söylemi iki genel düzeyde yoğunlaşmaktadır. Birincisi, uluslararası ilişkiler teorileri açısından ele alınmalıdır. Amaç, kavramsal olarak cinsiyetin dünyayı görmemizde, düşünmemizde ve bilmemizdeki etkisini incelemektir. İkincisi ise dış politika düzeylerinde yer almalarıdır. Burada önemli olan kadınların, dünya politikasını oluşturan kurum, süreç ve faaliyetlerdeki varlığını ortaya çıkarmaktır (Peterson ve Runyan, 1994). Feminist akademisyenlere göre, uluslararası ilişkiler alanında bir erkek-kadın ikilemi oluşturularak kadın "ötekileştirilmiş", temel teorik kavramlar erkekler tarafından geliştirilmiş ve tanımlanmıştır (Tickner, 1999: 45). Feminizm ve cinsiyet eksenli yaklaşımlar birer fantezi olarak değil, dikkate alınması gereken teorik yaklaşımlar olarak değerlendirilmelidir. Çünkü cinsiyet, hem toplum hem de kimlik kavramının oluşumunda ve işlevlerinde önemli bir yer tutmaktadır (Sinclair, 1998).

Uluslararası ilişkiler teorilerinin üzerine inşa edildiği ana kavramlar, kadının olmadığı bir bağlamda ve cinsiyet temelinde geliştirilmiştir. Feminist yaklaşımlara göre, uluslararası politikadaki güç ilişkileri ve savaş, kadın ve erkek arasındaki ilişkiler cinsiyet anlamında meşrulaştırılmış ve açıklanmıştır (Thorburn, 2000: 5). Geleneksel uluslararası ilişkiler anlayışında genel kabul gören bireysel, ulusal ve uluslararası sistem analiz düzeyleri ve birimleri yanında feministler, kadın (*women*) ve cinsiyet (*sex*) ile birlikte "cinsiyeti (*gender*)" de ırk, etnisite ve sınıf gibi farklılığın belirleyicilerinden olan bir analiz birimi olarak sunmaktadırlar (Hawkesworth, 1997; Peterson ve Runyan, 1991; Locher ve Prügl, 2001; Lilburn, 2000). Çünkü, disiplinin hakim teorisi olan realizm ve onun geliştirilmiş biçimi olan neo-realizme göre, uluslararası sistem "içinde çocukların hiç doğmadığı ve kimsenin

ölmediği” (Tickner, 1999: 46), sadece devletlerden oluşan bir dünyadır. Dolayısıyla neo-realizm, devletin iç yapısı ve dinamikleri ile ilgilenmez; sadece devletlerarası ilişkileri konu alır (Arı, 2002: 164). Toplumsal ilişkiler üzerinde yoğunlaşan açıklamalar neo-realistler tarafından indirgemeci olarak kabul edilmekte ve reddedilmektedir (Waltz, 1979). Feministlere göre, ulus-devletlerin uluslararası sistemdeki davranışlarının kapsamlı bir şekilde açıklanabilmesi için, cinsiyet kavramının bir analiz birimi (analitik bir birim) olarak ele alınması gerekmektedir (Tickner, 1999: 46); çünkü “birey (ve kadınlar) uluslararası”dır ve uluslararası politikayı etkileyerek şekillendirmektedir (Mingst, 1999: 157).

Feminist anlayışa göre “devlet”, kadınları tahakküm altına almayı mümkün kılmaktadır (Dryzek, 1990: 16). Bu görüşe göre emperyalizm,⁸ ulus-devlet, ülkesellik, uluslararası sistem, rekabet, şiddet ve güç kavramları ataerkil ve androsentrik (erkek merkezli) olarak yapılandırılmıştır (Tessler ve Warriner, 1997: 251; Kegley ve Wittkopf, 1995: 354). Bir bütün olarak görülmemesi gereken devlet (Lilburn, 2000: 107), erkek hakimiyetini kurumsallaştırmış, erkek-baskın ve cinsiyet temelinde kurulmuştur.

Bunun meşrulaştırılması ise özel ve kamusal alan diye iki alanın belirlenmesi ile mümkün olmuştur. Uluslararası ilişkiler teorileri de genellikle bu ikili ayrıma göre şekillendirilmiştir (Peterson, 2000: 11-12). Aslında kadın, hem özel alanda (koca egemenliği) hem de kamusal alanda (devlet ataerkilliği) erkeklerden daha alt düzeyde bir statüye sahiptir. Ancak, feministlere göre bu ayrımla kadınların siyasetten, özellikle de uluslararası politikadan uzak tutulması amaçlanmıştır (Peterson, 2000: 25). Dolayısıyla cinsiyet kavramı, uluslararası ilişkilerin yapılanmasının ve etkinliğinin ayrılmaz bir parçasıdır. Uluslararası ilişkiler disiplini, genellikle feminist yaklaşımları görmezden gelmektedir; çünkü feminizm, kadın ve erkek arasındaki geleneksel eşitsiz güç dağılımına karşı koyan bir protest siyaseti öngörmektedir (Whitworth, 1994: 2). Fakat bu temel eleştiriye rağmen, feministlerin bir devlet kuramı geliştirdikleri söylenemez (Chilcote, 1994: 162).

Feminizm, uluslararası ilişkiler disiplininde genel kabul gören teorileri eleştirmekte ve bütün bu teorilerin erkek-merkezli (*androcentric*) varsayımlar ve kavramsallaştırmalarla kurulduğunu iddia etmektedir. Bundan dolayı da genel anlamıyla eleştirel bir yaklaşım olarak bilinmektedir (Thorburn, 2000: 7). Örneğin, yukarıda da değinildiği gibi, uluslararası ilişkiler disiplininin hakim paradigması olarak kabul edilen realist anlayışa oldukça karşıt bir tavır sergilemektedir. Feministler, realizmin erkek-baskın bir anlayış olduğunu, doğal ve evrensel

olmadığını iddia etmektedirler (Kegley ve Wittkopf, 1995: 354). Feministlere göre Hobbes'un ve Morgenthau'nun, "kötü" olan ve "insanı insanın kurdu" yapan "insan doğası", aslında sadece "erkek doğası"dır (Tickner, 1999: 46). Feminist teorisyenler için bu varsayımlar, hakim uluslararası ilişkilerin büyük efsaneleri, hayali gerçekleri ve mitleridir; çünkü en azından teorinin üzerine inşa edildiği insan doğası sabit ve evrensel değil, çok boyutlu ve değişebilir bir kavramdır (Peterson, 2000: 21).

Feminist eleştirilere göre, kadını "öteki, yabancı ve çılgın" olarak kabul eden siyasi realizm, gerçeklerin alternatif boyutlarını görememektedir, kavramlarının ve uygulanmasının darlığından dolayı da disiplinin en önemli teorisi olarak kabul edilmemesi gerekir (Peterson ve Runyan, 1991: 67-69). Buna bağlı olarak enstrümantal rasyonalizm de erkek-tanımlı ve anti-demokratik bir kavramdır (Dryzek, 1990: 5). Siyasi realizm ve enstrümantal rasyonalizmin kadınları sıfır toplamlı bir oyuna (*zero-sum-game*) ve yarışmaya teşvik ederek, feminist mücadeleyi bir çıkmaza sevk ettiklerini ileri süren feminist teorisyenler, bunun bir "erkek oyunu" olduğunu iddia etmektedirler. Çünkü onlara göre, "oyunun kurallarını koyan, katılım koşullarını belirleyen, oyuncularını eğiten, hakemlik yapan, oyunu başlatan ve kazananları belirleyen sadece erkekler" veya "erkekçi"lerdir (Tickner, 1999: 45; Peterson ve Runyan, 1991: 89).

Feminist uluslararası ilişkiler yaklaşımları, bir taraftan neo-realizmin "anarşik" gördüğü uluslararası sistemin aslında anarşik bir yapıda olmadığını; diğer taraftan ise, neo-realistlerin "hiyerarşik" olarak gördüğü "yüksek politika (*high politics*) – alçak politika (*low politics*)" ayrımının da gerçekçi olmadığını iddia etmektedirler (Arı, 2002: 167). Ulusal güvenlik sorunları, ekonomik, mali, ticari, çevresel, göç, kadın, çocuk, sosyal ve kültürel sorunlar(ın)dan daha çok önemli değildir. Kadınların bütün ekonomik, dini, siyasi ve askeri güç sistemlerin zirvelerinden uzak tutularak, sistemin nasıl yapılandırıldığını açıklamadan; erkek ve kadınlar arasındaki hiyerarşi üzerine inşa edilen uluslararası sistemi açıklamak ve uluslararası ilişkilerde "güç" kavramının nasıl işlediğini anlamak mümkün değildir (Peterson ve Runyan, 1991: 87). Cinsiyet kavramı, toplumsal ilişkilerin yapısal tarafının bir özelliğini oluşturmaktadır.

Whitworth'a göre cinsiyet (*gender*), uluslararası politikayla birlikte Uluslararası Planlı Ebeveynlik Federasyonu ve Uluslararası Çalışma Örgütü (Blanchard, 2003: 1289) gibi uluslararası örgütlerin ortaya çıkmasını ve faaliyetlerini önemli ölçüde etkilemekte hatta

yapılandırmaktadır. Uluslararası ilişkiler, nükleer caydırma hakkında olduğu kadar, uluslararası nüfus kontrol politikaları ve çalışma ilişkileri konularıyla da ilgilidir. Cinsiyet, uluslararası ilişkileri açıklayan, fakat eşitsiz olarak yapılandırılmış önemli bir değişkendir. Netice itibariyle, bütün bu yanlı yapılanma nedeniyle uluslararası ilişkiler teorisinin değiştirilmesi gerekir. Feministlere göre, ne liberalizmin siyasi tarafsızlığı ne de postmodernizmin siyasi hareketsizliği bu konuda bir çözüm sunabilir (Whitworth, 1994: 7).

Bazı feminist yazarlar, uluslararası ilişkiler disiplininin son zamanlarda konstrüktivizm yönünde gelişme gösterdiğini ve bu teorinin feminizmin hakim uluslararası ilişkiler teorilerine giden tek bağlantı yolu olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Çünkü, aralarındaki farklılıklara rağmen, feminizm ile konstrüktivizmin ontolojik bakışları birbirine benzemektedir ve hakim faydacı yaklaşımlara bu şekilde disiplinde alternatif bir oluşuma katkıda bulunma şansı yakalanabilir. Ontolojik başlama noktaları ortak olan konstrüktivizm ve feminizm, norm, kural, kimlik ve kurum kavramlarına ve ontolojik araştırma alanlarına vurgu yaparlar. Feministler, yapısalcıların ulusal çıkarların ve dış politikanın açıklanmasında devletlerin kimliklerine vurgu yapması ile yetinmeyerek, devlet kimliklerinin bir inşa sürecinin ürünü olduğunu kabul etmektedirler (Locher ve Prügl, 2001: 123).

Feminist teorisyenler, uluslararası ilişkiler teorilerinin tüm önemli kavramlarının (güç, insan doğası, güvenlik, ulusal çıkar, devlet, siyaset, vb gibi) birer toplumsal yapı olduklarını ileri sürmektedirler (Jaggar, 1988; Locher ve Prügl, 2001: 116). Bazı feminist yazarlar cinsiyet yapılanmalarının ideolojik bir yapılanma ürünü olduğunu, bazıları ise bunun kimliklerin oluşumunda yer alan bir kavram olduğunu ileri sürmektedirler (Locher ve Prügl, 2001: 117). Benzer şekilde, onlara göre güç kavramı bir kemiyet/nicelik olarak değil, bir yapılanma/inşa ve üretim olarak da kabul edilmelidir. Siyaset biliminde, dolayısıyla da uluslararası ilişkiler disiplinde, feminist epistemolojik formülasyonlar feminist duruş (*feminist stand point*) düşüncesi etrafında toplanmaktadır (Locher ve Prügl, 2001: 120). Ancak, feminist yaklaşımlar daha çok Batılı, beyaz ve orta sınıf kadınların deneyimlerine dayanan çalışmalarla geliştirilmişlerdir (Peterson ve Runyan, 1991: 74). Bu durum, feminist yaklaşımları teorik sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır; çünkü bir sonraki bölümde açıklanacağı gibi, pek çok konuda üniter bir feminist duruştan bahsedilemez.

Yeni olan, kadınların ve cinsiyet konusunun uluslararası siyasi ve iktisadi güçleri etkilemesi fikri değil, kavramsal açıdan ve düzenli bir şekilde uluslararası ilişkiler

çalışmalarının ve faaliyetlerinin konusu haline gelmesidir. Feminizmin kadın vurgusu sadece kadınların konumunu değil, aynı zamanda erkeklerin de uluslararası politikanın yürütülmesindeki yerlerinin ve etkilerinin tespitinin de yapılmasına yardımcı olmaktadır (Tickner, 1999: 47-48). Feminizmin, alternatif bir uluslararası ilişkiler alt disiplini olarak belirmeye başlamasıyla birlikte kendi içinde de farklı yaklaşımların gelişmesine tanık olunmuştur. Aşağıda, bazı önemli feminist yaklaşımların uluslararası ilişkilere bakışı incelenecektir.

FARKLI FEMİNİST YAKLAŞIMLARIN ULUSLARARASI İLİŞKİLERE BAKIŞI

Feminizmin siyaset bilimine ve uluslararası ilişkilere tekdüze bir bakışı yoktur. Farklı yorumlarla farklı gelenekler oluşturan günümüzdeki feministler, kadının ezilmesine ve sömürülmesine karşı çıkmada hemfikirdirler; ancak bu baskının ne olduğu ve buna karşı nasıl mücadele edileceği konusunda birbirlerinden ayrılmaktadırlar (Jaggar, 1988: 353). Farklı akademik geleneklerden esinlenen feministler, vurguladıkları alanlar ve yoğunlaştıkları konular itibarıyla feminizm konusunda farklı sınıflandırmalar yapmaktadırlar. Kimileri piyasa taraftarları ile piyasa karşıtları şeklinde genel bir ayırmadan söz ederken, kimileri daha farklı tasnifler yapmaktadırlar. Örneğin, Almond (2000: 86-87) temel feminist yaklaşımları şu şekilde sıralamaktadır:

“Evdeki ‘geleneksel’ rolünde kalan kadınların çıkarlarını korumakla ilgilenen muhafazakar feministler; önlerindeki siyasi veya yasal engelleri kaldırmak suretiyle, kadınların ev dışı dünyada erkeklerle eşit bir rol almaları için onlara fırsatlar sunmayı amaçlayan liberal feministler; bunu, ev içi ve aile sorumluluklarını devlete devretmek suretiyle yapmak isteyen sosyalist feministler; tümüyle bağımsız bir kadın hayat tarzı geliştirmekle meşgul olan bölücü feministler, çoğunlukla da lezbiyen bölücüler”.

Almond (2000) bu grupların dışında ayrıca postmodern feministlerin de olduğunu dile getirmekte ve bu akımın sosyalist ve radikal feministlerin görüşlerini bir araya getirdiğini ve yeniden canlandığını ileri sürmektedir (s. 87). Fellmeth (2000: 664) ise yedi çeşit feminizm saymaktadır: Liberal, radikal, sosyalist, marksist, varoluşçu, psiko-analitik, ve postmodern.

Bütün bu feminist akımların bazı ortak temel varsayımları söz konusudur. Liberal feminizmin önde gelenlerinden biri olan Conway (2000: 7-8) bu ortak temel ilkeleri şu şekilde özetlemektedir:

“[1] Var olmanın bir sonucu olarak, çok eski zamanlardan bu yana ve günümüz dahil, toplumlarının ev dışı hayatına katılmak bakımından erkeklerden daha az fırsatlara sahip olan kadınlar, daha az itibar, mevki, güç ve erkeklerden bağımsızlık elde etmişlerdir ve bu durum halen de devam etmektedir... [2] Kadınların genel olarak, bu tür fırsatlara sahip olmayı erkeklerden daha az hak etmeleri söz konusu olmadığından, onların bunu elde etmelerinin önünde hala duran bütün engellerin ahlaki hiçbir gerekçesi yoktur ve bunlar kaldırılmalıdır... [3] Tarihsel olarak kadınlara fırsat eşitliği tanınmamasının başlıca hangi yöntemle gerçekleştiği konusunda fikir birliği [vardır]... [4] Şu anda kadınların, erkeklerle aynı medeni ve siyasi hakları kazanmış oldukları halde, yine de kendi toplumlarındaki ev dışı hayata katılmak açısından erkeklerden daha az fırsata sahip olmalarının hala söz konusu olduğu üzerinde de görüş birliği vardır... [5] kadınların dışlanmalarına neden olan şeyin tam olarak meşru olmadığı durumlarda, cinsiyetleri sebebiyle kendileri aleyhine ayrımcılık yapılmaya erkeklerden daha müsait olmalarının, bugün hala erkeklerden daha az fırsat elde etmelerindeki başlıca amil[dir]”.

Yukarıda özetlenen görüşler, farklı kavramlarla da olsa bütün feminist hareketlerin ve akımların olmazsa olmaz prensipleri olarak kabul edilmektedir. Ancak, bu noktalardan sonra aralarında görüş farklılıkları ortaya çıkmaktadır.

Kadınlar konusunda evrensel taleplerde bulunmanın yanı sıra, kimi zaman sadece belli bir grup kadının sorunları ele alınmaktadır. Bazı feministler, evrensel değerler üzerinde yoğunlaşırken, diğer bazıları kadınlar arasındaki farklılıklar üzerinde durmaktadırlar. Örneğin, kadınların kurtuluşu için daha çok Batı’da tasarlanan projelerin yanında, Batı dışı dünyadaki feminist hareketlerin alternatifler geliştirebileceği gerçeği de dikkate alınmaktadır (Rudy, 2000: 1051-1053). Bu feminist yaklaşımlara göre, Batı’da çıkan feminist hareketler çoğunlukla beyaz Batılı kadının endişelerini dile getirmektedir. Buna karşın, bazı feministler daha çok gelişmemiş dünyanın kadınlarının sorunlarını dile getirmektedirler. Bu farklı vurgular da iki farklı feminist tanımlamayı beraberinde getirmiştir: “Batı feminizmi” ve “Üçüncü Dünya feminizmi” (Barlow, 1998: 127).

Feminist literatürde çok sayıda feminist yaklaşım (kültürel, toplumsal, siyah, beyaz, emperyalist, anti-emperyalist, duruş, amprisist, çok-ırklı, cinsiyet, bölücü, lezbiyen, modern, postmodern, radikal, anarşist, marksist, sosyalist, liberal, vb. gibi) ortaya atılmasına rağmen, aşağıda bunlardan sadece bazıları kısaca açıklanacaktır.

Liberal Feminizm

İlk feminist dalga, hem kadın sorunlarını feminist söylemlere yakın bir biçimde ele alan düşünürler (John Stuart Mill gibi) hem de ilk önde gelen feministlerle (Mary Wollstonecraft gibi), bireycilik ve eşitlik ilkeleri üzerine inşa edilen liberalizm hareketi içinde doğdu (Mitchel, 1984: 40-48; Conway, 2000: 5). Bundan dolayı, klasik feminizm derken

aslında kastedilen klasik liberal feminizmdir. Liberal görüşü benimseyen feministler, özellikle 19. yüzyılda, kadınların eşitliğini engelleyen unsurlar üzerinde durmuşlar ve kadınların geri kalmasını, onları cahilliğe iten toplumsal şartlandırmaya ve ayrımcılığa bağlamışlardır. 20. yüzyılda, öncülüğünü Betty Friedan'ın⁹ yaptığı liberal feministler, kadın ile erkek arasında bir fark olmadığı gibi, kadınların ikinci sınıf insan da olmadıklarını ve tarih boyunca seçkin erkeklerin sahip olduğu tüm ayrıcalıklara ve güce sahip olmaları gerektiğini dile getirmektedirler (Goldstein, 1999: 117). Kadınların, özellikle siyasi birimlerin, kurumların ve organların karar verme pozisyonlarında bulunmadığını iddia ederek, onlara fırsatlar tanınmasını ve kadınların yüksek karar organlarında daha çok yer alması ve temsil edilmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar (Peterson ve Runyan, 1994).

Bazı liberal akademisyenlere göre, 20. yüzyılın ikinci yarısında gelişen feminizm hareketi 19. yüzyıldaki selefının aksine, kadınlara eşit ölçüde tanınan medeni, siyasi ve ekonomik hakların, toplumlarının ev dışı hayatına katılmaları için onlara eşit fırsat sağlamaya yetmeyeceğini ileri sürerek ve bazı bakımlardan serbest piyasa mekanizmasının önünü kesecek başka ilave düzenlemeler savunarak yozlaştığını iddia etmektedir (Jaggar, 1988: 184; Conway, 2000: 4). Yani bu dönemde, kadınlara eşit hakların tanınmasını ve kadınlara yönelik ayrımcılığın kaldırılmasını yeterli bulan liberal feminizme eleştiriler yapılmaya başlanmıştır. Kadınlara yönelik ayrımcılığın, en azından gelişmiş dünyada resmi olarak büyük ölçüde ortadan kalktığı günümüzde, diğer feminist anlayışlara oranla ikinci planda kalan liberal feminizm, siyasi ve iktisadi kurumlarıyla birlikte liberal demokrasiyi kadınların kurtuluşunun ve cinsel eşitliğin gelişebilmesinin başlıca araçları olarak görmektedir (Conway, 2000: 5).

Liberal feminizm, iki temel noktada diğer feminist anlayışlarından ayrılmaktadır: “Erkeklerle aynı medeni, ekonomik ve siyasi haklar verilmekte olmasına rağmen, kadınların maruz kalmaya devam ettikleri böyle bir ayrımcılığı ortadan kaldırmak için, piyasanın kısıtlanmasının gerekli veya arzu edilir bir şey olup olmadığı” ve “yaygın bir şekilde sürmekte olan geleneksel cinsiyet rollerinin varlığının ve bunun onaylanmasının, kadınların ev dışı hayata katılmalarındaki fırsat eşitliğinin reddedilmeye devam edilmesinin kendiliğinden bir parçasını oluşturup oluşturmadığı ya da buna katkıda bulunup bulunmadığı” (Conway, 2000: 8). Liberal feministler, herkes için talep ettiklerini kadınlar için de istemektedirler ve liberalizmin hakim olduğu ortamlarda, kadınlar dahil kimsenin olumlu veya olumsuz manada ayrımcı muameleye tabi tutulmaması gerektiğini ileri sürmektedirler (Sommers, 2000: 111).

ABD'nin önde gelen muhafazakar feministlerinden Clare Booth Luce da aynı görüşü paylaşmaktadır. Ona göre,

“Siz sadece, erkeklere verilen fırsatın aynısını kadınlara da vermekle yükümlüsünüz ve onların doğasında neyin olup, neyin olmadığını çok çabuk fark edeceksiniz. Onlar, doğalarında yapacakları ne varsa onu yapacaklar ve siz onları engelleyemeyeceksiniz. Fakat siz ve onlar şunu da anlayacaksınız ki, onların doğasında olmayan şeyi, kendilerine imkan verilse bile yapmayacaklar ve siz, bunu yapmaya onları zorlayamayacaksınız” (Sommers, 2000: 118).

Liberal feminizme göre, geleneksel cinsiyet rollerinin büyük oranda devam etmesi, ev dışı hayata katılma konusunda kadınların erkeklerden daha az fırsat sahibi olmaya razı oldukları anlamına gelmez. Aksine, bu rollerin devamı, hayatlarını eşit ölçüde etkilemesi muhtemel olan bir temel duruma karşı, her iki cinsin üyelerinin verdiği tamamlayıcı cevaplar dizisinin sonucu olarak görülebilir. Çünkü geleneksel cinsiyet rolleri, onları üstlenenler tarafından gönüllü olarak kabul edildiği sürece fırsat eşitliğiyle bağdaşır” (Conway, 2000: 9-10). Feminist liberaller de dahil olmak üzere, liberallere göre piyasa, tek başına en temel belirleyici ve dengesizlikleri düzeltici unsurdur. Serbest piyasa, hem kadınların fırsat eşitliğine sahip olmalarını sağlayabilir hem de devletlerarasındaki savaşları önleyerek uluslararası barışı da sağlayabilir.

Liberal feministler uzun bir süreden beri, kadınların devlet bürokrasisi ve güç yapılanması ile uluslararası örgütlerde eşit şekilde temsil edilmeleriyle savaşların sona erdirilebileceğini savunmaktadırlar. Ancak, bu anlayış ve beklenti daha çok Batılı kültürel feminizmin ahlak anlayışından kaynaklanmaktadır. Liberal feministler, siyasi ve askeri yapıların oluşumunu sorgulamadan, kadınların buralarda temsil edilmesini talep etmektedirler. Liberal feministlere göre, rasyonel bireyler için boy ve kilo gibi fiziksel görünümün önemli olmaması gibi, cinsiyet farkı da önemsizdir. Dolayısıyla, liberal ilkelerin cinsiyet farkı gözetilmeden uygulanması kadın eşitsizliğini ortadan kaldırmada yeterli olacaktır (Jaggar, 1988: 35 ve 37).

Geleneksel Marksist Feminizm

Geleneksel Marksist feministlere göre, kadın kamusal üretimden dışlandığı için ezilmektedir. Sınıfsız bir toplumun en iyi toplum olduğu tezine dayanan Marksizm, cinsiyeti ayrı bir kategori olarak ele almamaktadır. Çünkü Marksizm'in analiz birimi sınıflar ve bu sınıflar arasındaki çatışmalardır. Özgürlük kavramını da liberalizmden tamamen farklı bir

boyutta değerlendiren Marksizm'e göre özgürlük, bilinçli üretim faaliyeti terimleriyle ve hem zihinsel hem de fiziksel anlamda tanımlanmalıdır. Marksizm için, liberal anlayışın sağladığı medeni haklar yetersiz kalmaktadır (Jaggar, 1988: 211 ve 353).

Geleneksel Marksizm'e göre, ücretli emeğe sahip olmaması, kadını kocasına bağımlı hale getirmektedir. Kadınların baskı altında bulunmasını evli çiftler arasındaki ilişkilerin değil, yapısal sorunların bir sonucu olarak görmek gerekir (Jaggar, 1988: 218). İlk zamanlarda feministler tarafından tercih edilen bir ideoloji olan Marksizm, 1960'lardan itibaren feministlerin eleştirilerinin hedefi olmaya başlamıştır. Kadınlar, söz konusu dönemde ortaya çıkan devrimci örgütlere güçlüklerle alındıkları ve kadınlara özgü sorunların ikinci planda tutulduğu gerekçesiyle Marksizm'den uzaklaşmışlardır. Bununla birlikte Marksizm, belli bir tarihi dönemde feministlerin siyasi anlamda faal olmaları için gerekli fiziki ve kavramsal ortamı sağlamıştır.

Marksizm, özellikle iki noktada akademik feminist çalışmaların yapılmasına katkıda bulunmuştur. Birincisi, güç kavramının analizlerine sınıf boyutunu katmasıdır. İkincisi ise, diyalektik ve tarihi bir analiz yöntemi benimsemiş olmasıdır. Diyalektizm sınıf çatışmasında olduğu gibi kadın çalışmalarında da kullanılmıştır. Marks'ın sömürü ve yabancılaşma teorilerinde kullandığı metot, türlerin yaşamı ve toplumsal yaşamın kapitalist yabancılaşma şekilleri arasındaki gerginliğin ortaya çıkarılması, feminist çalışmalara ilham vermiştir (Eisenstein, 1999: 197-199).

Geleneksel Marksist düşüncede, Marks'tan ziyade Engels kadınların durumunu ele alan yazılar yazmıştır. Engels'e göre, baskı/zulüm sömürme demektir ve kadının üzerindeki baskı, genel sömürü sisteminden daha karmaşıktır. Aile kurumunun kadının evdeki köleliğini gizlediğini kabul etmesine rağmen, hem kadının evdeki köleliğinin hem de erkeğin ücret köleliğinin kapitalist sistemden kaynaklandığını iddia etmektedir (Eisenstein, 1999: 200). Dolayısıyla, ezilen sınıfın baskıdan kurtulması, aynı zamanda kadının da ayrımcılıktan ve sömürüden kurtulması demektir. Kadınların kurtuluşu için ayrı bir yöntem öngörmez.

Sosyalist Feminizm

Sosyalist hareketin gelişmesi, kadın hareketine ve feminizme yeni boyutların ilave edilmesini beraberinde getirdi ve sosyal ve siyasi sistemlerde kadınlara yeni statülerin

tanınmaya başlamasına yol açtı. Sosyalist feminizme göre, sosyalizmin tüm ezilen ve sömürülen insanlar için merkezi olarak en çok ilgili olması gereken konuların başında kadın sorunları gelmektedir (Rowbotham, Segal ve Wainwright, 1984: 290-291). Jaggar (1988: 124)'ın da belirttiği gibi, “sosyalist feminist analizlere göre, kapitalizm, erkek egemenliği, ırkçılık ve emperyalizm öylesine karmaşık bir şekilde iç içe geçmişlerdir ki birbirlerinden ayıramazlar. Sonuç olarak, bu egemenlik sistemlerinden herhangi birinden kurtulmak için bunların hepsini birden sona erdirmek gerekir”. Ataerkillik ile kapitalizm arasında karşılıklı bir bağımlılığın olduğunu kabul etmek sosyalist feminizmin ön koşuludur. Öte yandan Eisenstein, sosyalist feminizmin, radikal feminizm ile Marksist tahlilin sentezinden ortaya çıkan bütüncül bir yaklaşım olduğunu savunmaktadır (Eisenstein, 1999: 196-197).

Modern sosyalist feministler, klasik sosyalizmin tüm ezilen kesimlerin sorunlarına çözüm aramadığı varsayımından hareketle yeni söylemler geliştirmişlerdir. Öncelikle, klasik sosyalizmin “cephe” siyasetinden uzaklaşarak bir “ortak platform” politikasına yönelmişlerdir. Buna göre, farklı kaynaklardan doğan ve merkezi siyasi yapılanmaya karşı olan sendikal hareketler, ırkçılık karşıtı hareketler, etnik gruplar ve kadın hareketi gibi toplumsal ve siyasal hareketlerin birlikte mücadele etmeleri gerekmektedir (Peterson ve Runyan, 1991: 81). Liberal devlet anlayışının, siyasi temsilde ve emek piyasasında kadınların aleyhine çalıştığını savunmaktadırlar. Örneğin, 1989 devrimleri sonrasında Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde ulusal parlamentolardaki kadın milletvekili sayısının dramatik bir şekilde düşmesini, devlet sosyalizminden liberal demokrasiye geçişin kadınlar üzerindeki olumsuz etkisine bağlamaktadırlar (Zalewski, 1995: 343).

Sosyalist perspektife sahip feministler cinsiyet hiyerarşisini açıklamak maksadıyla ekonomik ilişkilere vurgu yapmaktadırlar. Kar getiren çalışma (*productive*) ile üremeyi sağlayan çalışma (*reproductive*) arasındaki kategorik ayrımları reddeden sosyalist feministler, ailede, evde ve informal sektörlerde yapılan çalışmaların kar getiren çalışma olduğunu ve böyle kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmektedirler. Sosyalist feministlere göre, kadınların çalışmalarını ciddiye almadığımız sürece, kadınların çoğunluğunun çalıştığını ve toplumların toplam üretim kapasitelerini etkileyen ortamları görmezden geliriz (Peterson ve Runyan, 1994).

Sosyalist feministlere göre kadınlar çocuk doğurmakla sorumlu tutuldukları sürece, hem ulusal ekonomilerde hem de uluslararası ekonomi-politik ortamlarda marjinal kalmaya

mahkumdurlar. Çünkü kadınlar, küçümsenen ve ekonomik değer verilmeyen çocuk doğurma işi ile erkeklere, devlete ve kapitalizme hizmet vermektedir (Peterson ve Runyan, 1991: 78). Kadının piyasadaki erkeğe bağımlılığı, evdeki erkeğe itaatinin bir devamıdır. Kadın daha çok informal sektörlerde çalışırken, erkek formal sektörleri hakimiyeti altına almaktadır. Böylece, kadınlar iktisadi ve siyasi alanlardan uzak tutulmakta ve erkeklerin kadınlara yönelik şiddet kullanmalarını “meşrulaştırmaktadır.” Bu durum, özellikle gelişmemiş devletlerde yaşayan kadınlar için geçerlidir. Sosyalist feministler bütün bu gelişmeleri kapitalizm ile ilişkilendirmektedir (Peterson ve Runyan, 1991: 79).

Radikal Feminizm

Radikal feminizm, 1969-1970 dolaylarında başlayan kadın özgürlük hareketi ile, liberal ve marksist feminist geleneklerden esinlenerek ortaya çıkmasına rağmen bunlardan oldukça farklı taleplerde bulunmaktadır. Patriarkal yapının, biyolojik ailenin, toplumdaki cinsiyet temelli iş bölümünün ve cinsiyet rollerinin devrimci yoldan yıkılmasını savunmaktadır. Bunu savunanlar, hem liberallerin hem de sol ideolojilerin çabalarının yetersiz olduğunu ileri sürmekte ve daha başka platformlarda mücadelenin sürdürülmesini gerekli görmektedirler. Radikal feministlere göre, mücadele oy hakkının elde edilmesi değil, cinsiyet rollerinin değişmesi üzerinedir; mücadele çizgisi de burjuva ile proletarya arasında değil, erkek ile kadın arasındadır (Eisenstein, 1999: 201-202).

Batılı feministlere şüphe ile bakan ve Batı üniversitelerinden de destek bulan radikal feministler, Batı’da ortaya çıkan emperyalist feminizme karşı bir anti-emperyalist feminizm geliştirerek, feminizmi dekolonize (*decolonise*) etmeye ve tarihin sömürgeci zihniyetten kurtarılması gerektiğini düşünerek yeni bir metodoloji geliştirmeye çalışmışlardır (Janiewski, 2001: 279-280 ve 289). Örneğin, ABD’li feministlerin bütün emperyalist imparatorlukları yargıladıklarını, ancak ABD konusunda eleştirel olamadıklarını iddia etmektedirler (Janiewski, 2001: 285). Hatta bazıları daha da ileri giderek “emperyalizmin yeni bir dili”nin ortaya çıktığını ve “emperyalist ordular”ın “özgürlük, demokrasi ve sermaye hakkını savunmak için BM otoritesi altında toplandığını” savunmaktadırlar (Janiewski, 2001: 286). Radikal feministler, kadınların askeri kurum ve kuruluşlara alınmaları, hatta cepheye gönderilmelerini sağlayacak yasal düzenlemelerin yapılması için mücadele etmektedirler (Tunnicliffe, 1994: 277; Horowitz, 1994: 271).

Radikal feministler, cinsiyet hiyerarşisi ve cevap stratejileri hakkındaki kavramsallaştırmalar konusunda farklı yorumlar yapmaktadırlar. Fakat bütün radikal feministlerin liberal yaklaşımların savunduğu “aynı olma eşitliği” ilkesini reddetmeleri ortak özellikleridir. Bu gruplar, geleneksel olarak kadınlığın ayrıcalıklı özellikleri yerine erkeklere benzeme çabalarının sorgulanması gerektiğini savunurlar. Tarihi olarak, emperyalist bir toplumsal oluşumdan ortaya çıkan radikal feministler (Janiewski, 2001: 288), cinsiyet politikasını, kadın düşmanlığı biçiminde tezahür eden pornografiyi, kadınların üreme özgürlüklerinin inkarını ve doğrudan cinsel şiddet yoluyla erkeklerin kadın vücudu üzerindeki hakimiyetini görmezden gelen iktisadi analizleri reddederek sosyalist olanlardan ayrılırlar. Kadının olumsuz durumunun belirleyicisi, ekonomik veya tarihi sınıf yapısından değil, biyolojik örgütlenme ve gerçeklerden kaynaklanmaktadır (Eisenstein, 1999: 202).

Postmodern Feminizm

Feminizm ile postmodernizmi sentezleyen postmodern feminizm, 17. yüzyıldan bu yana hakim olan modern bilim anlayışının, erkeğin bilim ve akli, kadının ise duygu ve mantıksızlığı çağrıştırdığı iddiasını veri alan “erkek” merkezli bir bilim anlayışı olduğunu iddia etmektedir. Buna göre, kadın modern bilginin oluşturulmasında devre dışı bırakıldığından yeni bir bilimsel anlayışa ihtiyaç vardır (Tickner, 1999: 46). Postmodern feminizm anlayışı, erkeklerin kadınlara karşı önceliklere sahip olduğunu kabul etmekte, fakat bu kategorileştirmenin önemli olmadığını iddia etmektedir. Postmodern anlayışa göre, kadın ile erkek arasında sadece toplumsal olarak yapılandırılmış farklılıklar söz konusudur. Öğrenilmiş davranışlar ve toplumsal normlar, erkek ve kadını birbirinden farklı kılmıştır.

Postmodern yaklaşımları vurgulayan feministler, diğer feminist anlayışlarda olduğu gibi, erkekselliğin kadınsallığa tercih edildiğini öngören dikotomiye eleştirmektedir (Peterson ve Runyan, 1994). Ancak, diğer feminist yaklaşımların savunduğu erkek, kadın, erkeklik ve kadınlık gibi cinsiyet kategorilerinin zamansız ve homojen oldukları fikrini kabul etmemektedirler. Postmodern feministlere göre, kadın kavramının monolitik bir bütün olarak inşası kadınların, Batılı liberal felsefe geleneğinin öznelere şeklinde tanımlanmalarını peşinen kabul etmek anlamına gelir (Nixon, 2001: 213). Evrensel doğruların varlığını reddeden postmodern yaklaşıma göre, bir kişinin muhtelif/farklı kimlikleri tarihsel olarak ortaya çıkan toplumsal ortamlar içerisinde sürekli bir yapılanma ve yeniden yapılanma sürecinden geçmektedir. Buna göre, “kadınlar” da tekdüze bir kategori değildir ve bütün kadınları

karakterize eden “zorunlu bileşenler” söz konusu değildir (Lurie ve diğerleri, 2001; Tessler ve Warriner, 1997: 253). Onlar da sınıf, etnisite, cinsel tercihler, milliyet ve yaş itibarıyla birbirlerinden ayrılırlar. Örneğin, postmodern feministlerden biri, Üçüncü Dünya ülkelerinde kadınların sünnnet edilmesini Batı’daki plastik cerrahi uygulamalarına benzeterek, bunun normal karşılanması gerektiğini iddia edecek kadar farklılıkları meşru görmektedir (Nafisi, 2000: 35).

Uluslararası ilişkiler teorisinin genişlemeye karşı direnç göstermesine karşı çıkan postmodern anlayışa göre (Mingst, 1999: 13) feministler, farklılıkların siyasi eylemde bulunma durumunda oldukça etkili olduğunu göz önüne almak zorundadırlar. Ancak, bu farklılıkların da bir sınırının olması gerekir; her ne pahasına olursa olsun gibi bir anlayış söz konusu olamaz. Değişimin kaçınılmaz gücü göz önüne alındığında, toplumların kültürlerinin ve geleneklerinin de değişebileceği unutulmamalıdır. Bu durumda değişimin yönü çok önemli olmakla birlikte, bu yönü belirlemek kolay değildir.

Postmodern feministler, Batı ülkelerinin beyaz erkeklerinin, kadınlar ve diğer renkteki marjinal insanlarla teorik bir diyaloga geçmesini gerekli görmektedirler (Mingst, 1999: 13). Özellikle Batı dışı dünyadaki feminist yazarlar, genelde Batılı, özelde ABD’li feministlerin geri kalan dünyanın gerçekliklerini göz önüne almadan kuramlar geliştirdiklerini ve kavramsallaştırmalar yaptıklarını ileri sürerek eleştirilerde bulunmuşlar ve bu tekdüze feminist anlayışa tepki olarak da, çoğulcu bir bakış açısını yansıtan postmodern yaklaşımları benimsemişlerdir. “Hegemonik feminizm” olarak adlandırılan Batıcı anlayışa karşı çoğulcu alternatifler geliştirilmiştir (Thompson, 2002). Bunlardan biri olan postmodern feminizm, çok sayıda gerçekliğin (rasyonalite ve güç, sevgi ve karşılıklı bağımlılık gibi) aynı anda var olabileceğini kabul etmektedir (Goldstein, 1999: 134). Onlara göre, modernizmin “evrensel değerleri” ve Batılı değerler (Batılı kalkınma ve demokrasi modelleri ve Hıristiyan toplumsal reformları) bütün dünya kadınlarına teşmil edilemez; farklı kültürleri temsil eden kadınlar, farklı feminist versiyonlar geliştirebilirler (Paisley, 2002).

Amprisist ve Duruş Feminizmleri

Geleneksel bilgi anlayışının erkek yanlısı olduğunu iddia eden feminist amprisizme göre, cinsiyet ayrımı yoktur ve olmamalıdır. Bu görüş, uluslararası kurumlara kadınların da dahil etmesini talep etmekte ve liberal feminist anlayışın, bilimsel teşebbüslerde araştırma

konusu olarak kadın ve erkeklerin eşitlenmesi stratejisini benimsemektedir. Ancak bu anlayış, eşitliğin sağlanması için daha radikal değişimler gerektiği anlayışına karşı çıkan Batı pozitivismine dayanmaktadır (Peterson ve Runyan, 1991: 73). Sorun, bu liberal stratejinin sadece kadını bilimsel kategorilerin bir parçası yapmaktan öteye gidememesidir. Bu bağlamda, feminist amprisizm, sınırlı amaçlar ve hedefler belirlediğinden dolayı ciddi bir teorik proje olarak görülemez. Çünkü, cinsiyet kavramı hala bu anlayışında dayandığı hakim paradigma tarafından teorik bir kategori olarak kabul edilmemektedir.

Feminist duruş (*stand point*) anlayışı, amprisist feminizmin öne sürdüğü erkek-merkezci önyargıyı kabul eder, ancak daha çok kadınların farklılıklarını vurgulamaktadır. Bu yaklaşıma göre, kadın ve erkek farklı özelliklere sahiptir ve erkek-merkezci anlayışa karşı kadın-merkezci bir anlayışla karşılık verilmesi gerekmektedir. Kadını tekçi bir yaklaşımla, cinsiyeti ise dikotomik bir şekilde (özne-nesne, gerçek-değer, koruyan-korunan, eril-dişil, özel-kamu, akıl-duygu, şiddet-pasifizm) ele almakta ve bu ikiliklerin kadın tarafının önemini ve ağırlığını arttırmaya çalışmaktadır (Peterson ve Runyan, 1991: 73-74).

Bu feministlere göre, kadınlar erkeklerin; erkekler de kadınların her yaptığını yapamaz: Kadın ile erkek arasında farklılıklar vardır ve bu farklılıklar sadece toplumsal yapılanma ve kültürel şartlanma sonucunda ortaya çıkmamıştır, aynı zamanda gerçektir ve kadınların uluslararası ilişkilere de farklı bakmasını beraberinde getirmektedir (Goldstein, 1999: 117). Feminist duruş ayrıca, realizmin temel varsayımlarını da sorgulamaktadır. Buna göre, erkek-merkezli varsayımlar üzerine kurulmuş olan realizm için uluslararası sistem birbirinden ayrı ve bağımsız devletlerden oluşmaktadır; ancak, kadınların ilkelerinin hakim olduğu bir uluslararası sistemde devletler birbirine bağımlı olmak durumundadırlar (Goldstein, 1999: 118-119).

FEMİNİST YAKLAŞIMLARIN ULUSLARARASI İLİŞKİLER DİSİPLİNİNİN TEMEL ALANLARINA BAKIŞI

Aşağıda, farklı feminist yaklaşımların uluslararası ilişkiler disiplininin bazı temel ve alt disiplinlerinde (uluslararası güvenlik ve çatışma, savaş ve barış; uluslararası ekonomi politika; ve uluslararası hukuk ve insan hakları) hakim olan teorilerine getirdikleri eleştiriler ele alınacaktır.

Feminizm ve Uluslararası Güvenlik: Çatışma, Savaş, Barış

Uluslararası güvenlik, savaş ve barış kavramları daha çok realist ve neo-realist teorinin dar tanımlaması çerçevesinde ele alınmaktaydı. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra, uluslararası güvenlik kavramına yeni boyutlar ilave edilip edilmemesi tartışması başlamıştır. Dar realist tanım karşısında yapılan yeni ve genişletici tanımların yanı sıra ekonomik, çevresel ve toplumsal alanlar ile eğitim, fakirlik, geri kalmışlık ve insan hakları ihlalleri gibi konular da dikkate alınmaya başlanmıştır. Feminist yaklaşımların konuya eğilmeleri ve kendi bakış açılarını ortaya koymaları bu dönemde gerçekleşmiştir (Blanchard, 2003: 1291-1292). Ancak, bugün bile gerek akademik gerekse siyasi ortamlarda uluslararası güvenlik konularıyla uğraşan kadın sayısı oldukça azdır (Ravich ve Tahir-Kheli, 2000: 43).

Farklı ideolojik ve epistemolojik kaynaklardan ilham alan feminist yaklaşımlar, uluslararası ilişkilerin realist anlayışın savunduğu bu çatışmacı ve “ataerkil” sisteme karşı çıkmakta ve savaş, güç, güvenlik ve barış gibi temel kavramların yeniden tanımlanarak (Tickner, 1991: 47; Goldstein, 1999: 121), Makyavelli tarafından ortadan kaldırılan siyaset ile ahlak arasındaki bağın tekrar kurulmasını (Blanchard, 2003: 1293) talep etmektedirler. Çünkü feministlere göre, seçkin, beyaz ve erkeklerin hakim olduğu bir teori olan realizm, kadınları uluslararası ilişkiler disiplininde “yüksek politika (*high politics*)” konusu olarak görmemektedir ve kadınlar sistematik olarak bu akademik alandan dışlanmaktadır. Bu alanda yazılmış klasik eserlerden birinin başlığı aslında bu dışlanmışlığı ortaya çıkarmaktadır.¹⁰ Feminist güvenlik yaklaşımı, realist anlayışın reddi, soyut stratejik söylemin sorgulanması, kadınların günlük yaşamları ile güvenlik arasında güçlü bir bağın mevcudiyetinin bilinmesi, hakim devlet anlayışının eleştirisi ve normatif olan ve dönüşüme uğrayan şiddetin yapısal olduğunun kabulü üzerine kurulmuştur (Blanchard, 2003: 1298).

Betty Reardon'a göre savaş, ataerkillik, militarizm, cinsiyetçilik, barış ve dünya düzeni feminizm ile yakından ilgili ve bağlantılı kavramlardır. Ona göre, otoriteryan ilkeler üzerinde inşa edilmiş olan ve insanlar arasında eşitsiz değerler olduğunu savunan savaş sistemi, gelişmiş dünya elitlerinin sıradan insanlara ve gelişmemiş devletlere yönelik uyguladığı yarışmacı ve çatışmacı bir sosyal düzeni ifade eder (Peterson ve Runyan, 1991: 82). Ordunun kadınlara, onların sadece “kadınlık” görevlerini yapmaları konusunda ihtiyacı vardır; ordu, kadınların askeri kurumlara alınmasını tasvip etmez, çünkü askeri güç “erkek gücü” olarak kabul edilmektedir (Tunncliffe, 1994: 275-276).

Hakim güvenlik anlayışının felsefi, akademik ve siyasi temellerini sorgulayan feministler, disiplinin en merkezi kavramlarından biri olan güç¹¹ kavramını erkek-merkezli olarak kabul etmekte ve bu kavramı cinsiyet eksenli olarak yeniden tanımlamak gerektiğini ileri sürmektedirler. Bu da kadınların siyasal otorite kurumlarında ve askeri kurumların karar verme mercilerinde yeterince temsil edilmesi ile mümkündür. Ayrıca, dünya politikasında ve toplumsal ilişkilerde uygulandığı biçimiyle zorlayıcı güç kavramının yeniden anlamlandırılması gerekmektedir. Bir kere, bu tanımın doğal (çünkü inşa edilmiştir) ve dolayısıyla meşru olduğu varsayımı reddedilmelidir (Peterson ve Runyan, 1994).

Uluslararası ilişkiler disiplininde genel kabul gören güvenlik kavramı da erkek merkezli olarak tanımlanmıştır, çünkü kavram daha çok “doğrudan şiddeti” ön plana çıkaran askeri terimlerle açıklanmaktadır. Geleneksel uluslararası güvenlik anlayışı, egemen ve kendi çıkarları için hareket eden ulus-devletlerin oluşturduğu bir sistemdeki savaş ve barış, özellikle de askeri strateji konularında ele alınan bir kavramdır (Blanchard, 2003: 1289). Bu tanımlama daha çok, devlet sınırları dışında kalan dış dünyanın güvensiz ve tehlikeli olduğu anlayışına dayanmaktadır. Bu çerçevede Tickner gibi feminist teorisyenler, ulusal hiyerarşi ve uluslararası anarşi dikotomisini reddetmektedirler. Onlara göre aile, ulusal ve uluslararası sistem düzeylerindeki şiddet birbirleriyle bağlantılı ve karşılıklı bağımlı olduğundan, tek bir düzlemde yapılan açıklamalar uluslararası güvenlik kavramını açıklamada yetersiz kalmaktadır (Blanchard, 2003: 1296).

Feministler bütüncül güvenlik anlayışını reddetmektedirler. Bu doğrultuda kapsamlı uluslararası feminist güvenlik yaklaşımları geliştirmiş ve önemli noktalarda uluslararası güvenlik kavramına katkılarda bulunmuşlardır. Özellikle kadınların, çocukların ve marjinal grupların hayatlarını etkileyen yapısal şiddet, dünya nüfusunun büyük bir kesimini tehdit etmektedir. Baskıcı sosyo-kültürel ortamlarda, siyasi ve iktisadi durumlarda ortaya çıkan ve açlık, hastalık ve işsizlik gibi bazı belli grupların konumlarını ve durumlarını olumsuz etkileyen yapısal ve dolaylı şiddeti dikkate almışlardır.

Blanchard, bu katkıların söz konusu olduğu dört konunun özellikle sorgulanması gerektiğini vurgulamaktadır. Öncelikle feministler, kadınların uluslararası güvenlik politikalarının yürütülmesinde söz sahibi olmamalarını ve karar verme mercilerinde yer almamalarını sorgulamalıdır. Sorgulanması gereken ikinci konu, savaş ve barış zamanlarında kadınların devlet tarafından yeterince korunmamasıdır. Üçüncü olarak,

kadınların barış kavramıyla özdeşleştirilmesi kadar, savaşa katılmaları ve savaşı desteklemelerine de vurgu yapılması gerekmektedir. Dördüncüsü ise, son zamanlarda ileri sürülen “feministlerin sadece kadın konusunu dile getirdikleri” varsayımını sorgulamaya başlamalarıdır (Blanchard, 2003: 1290). Günümüz feministleri, bu dört unsuru da içinde barındıracak şekilde, kadınların hem güvenlik konularının karar mercilerine ve uluslararası örgütlere alınmasını, hem de savaş ve barış kapsamının ve söyleminin değiştirilmesini talep etmektedirler (Rabrenovic ve Roskos, 2001: 43).

Kadınların erkeklerden “farklı” olduğunu savunan feminist anlayışlar, kadınların biliş tarzlarının, deneyimlerinin, değerlerinin, duyarlılıklarının ve vicdanlarının insan yaşamı için daha üstün ve gerekli olduğunu ve dolayısıyla erkeklerin neden olduğu savaşların engellenebileceğini iddia etmektedirler (Goldstein, 1999: 121). Çünkü kadınlar şiddet içermeyen araçlar, teknikler ve stratejiler kullanırlar. Resmi kaynaklara ve devlet imkanlarına ulaşma imkanları daha kısıtlı olduğundan kaynak ve imkan bulmaya çalışırlar ve gerekli bilgi, beceri ve desteği toplumsal ve arkadaşlık bağlarıyla elde ederler. Ayrıca kadınlar, daha kapsayıcı ve esnek yapılara sahip alt düzeylerdeki örgütlerde çalışmalarından dolayı işbirliğini, uzlaşmayı ve taviz vermeyi öğrenirler. Onların bu özelliği, kadınların savaşan taraflar arasında diyalog kurma ve barış yapıcı örgütlerde etkin olma imkanlarını arttırmaktadır (Rabrenovic ve Roskos, 2001: 46). Bu görüşe dayanan feminist duruş epistemolojisi, feminizmin savaş sistemini eleştirmesinin merkezinde yer almaktadır (Peterson ve Runyan, 1991: 81).

Burguières, feministlerin uluslararası güvenlik, savaş ve barış konularında üç farklı yaklaşım geliştirebileceğini ifade etmektedir. Birincisi, feminist yaklaşımların çoğu kadın doğasının ve değerlerinin uluslararası barışı sağlama ihtimalinin daha fazla olduğunu ileri sürmektedirler. Günümüzdeki “erkekçi” ve yıkıcı dünya sisteminin yerine, “kadınsı ve anaya özgü değerlerin” hakim olduğu bir dünyanın kurulmasının barışa katkıda bulunacağını savunmaktadırlar. İkinci yaklaşım, cinsiyet ayrımını reddetmektedir. Buna göre, kadınlara savaş ve barış konularında eşit bir statü hakkının verilmesi gerekir. Geleneksel güvenlik anlayışını ortadan kaldırmak için öncelikle kadınların erkeklerle eşit koşullarda askeri kurumlara ve karar verme mercilerine getirilmesi gerekmektedir. Son olarak, Mary Burguières gibi bazı feministler militarist güvenlik anlayışına karşı çıkmaktadırlar. Bunlar, savaşın ataerkil ve askeri yapılardan kaynaklandığını ve hem erkeklerin hem de kadınların davranışlarından etkilendiğini iddia etmektedirler (Blanchard, 2003: 1299). Örneğin yapılan

bir alan araştırmasında, kadınların bazı ortamlarda erkekler kadar “milliyetçi” oldukları ve devletlerinin uluslararası çatışmalarda izlediği politikaları destekledikleri gözlemlenmiştir (Tessler ve Warriner, 1997: 280). Kadınlar, Latin Amerika ve Afrika’daki bazı devrimci muhalif hareketlerin askeri gücünün önemli bir bölümünü oluşturmuştur (Handelman 1996: 95). Öte yandan, kadın liderler (İngiltere Başbakanı Margaret Thatcher, Hindistan Başbakanı İndra Gandhi, İsrail Başbakanı Golda Meir, ABD Dışişleri Bakanı Madeleine Albright gibi) de gerektiğinde diğer devletlerle veya gruplarla savaşmaktan geri durmamışlardır (Goldstein, 1999: 124-125).

Savaşın nedenleri üzerinde duran realistlerin aksine feministler, savaşın büyük bölümünü kadınlar ve çocukların oluşturduğu siviller üzerindeki sonuçları ve etkileri üzerinde yoğunlaşmaktadırlar (Blanchard, 2003: 1300). Savaşlarda, kadınlara ve erkeklere ne olduğuna bakıldığında kadınların kendi cinsiyetlerinin bir özelliği olarak daha çok eziyet çektikleri ve mağdur oldukları görülür (Zalewski, 1995: 355). Savaş, erkeklere daha çok “askeri veya paramiliter lider olma, kaçakçılık yapma ve geçici hükümetlerde iş bulma” gibi yeni kariyer imkanları ve yeni fırsatlar sunarken; kadınlar için, “hizmetlerin kesilmesi, zaruri ihtiyaç maddelerin kıtlığı, erkeklerin eve katkılarının azalması, çocuklarının güvensizliği” demektir (Rabrenovic ve Roskos, 2001: 48).

Kadınlara yönelik tecavüz ve ırza geçme, savaş dönemlerinde rutin bir cezalandırma yöntemi olarak kullanılmaktadır. Örneğin, Haçlı Savaşları ya da İkinci Dünya Savaşı sırasında olduğu gibi kadınların tecavüze uğraması savaş sırasında sıkça rastlanan bir olaydır. Shaffer, savaş sırasında ve sonrasında Asya’da görev yapan her on Amerikalı askerden birinin Asyalı kadınlardan çocuk sahibi olduğunu belirtmektedir (Shaffer, 1999: 164). Özellikle, 1990’lı yıllarda Bosna Hersek’te on binlerce Bosnalı kadının ırzına geçilmesi olayı kadınların savaş sırasında ne kadar mağdur edildiğinin bir başka göstergesidir (Zalewski, 1995: 355). Bu nedenlerden dolayı kadınların daha barışsever olmaları beklenmektedir. ABD’li kadınlar, İkinci Dünya Savaşı’nın sona ermesiyle beliren iki kutuplu dünyaya ve Soğuk Savaş’a erkeklerden daha coşkulu bir şekilde karşı koymaya çalışmışlardır. 1947-48 yıllarında Pearl Buck’ın liderliğini yaptığı Doğu ve Batı Birliği (*East and West Association*), halklar arasındaki etkileşimin artırılması ve dolayısıyla devletler arasındaki gerginliğin azaltılması için önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır (Shaffer, 1999: 154).

Feministler için önemli olan, kadınların da şan, şöhret ve refah gibi bir savaş ödülü veya ganimeti olarak algılanmaması ve herkesin kaderini belirleyen savaş kararlarının alınmasında kadınların da rol oynamasıdır (Tickner, 1991: 47). Benzer olayların uluslararası savaş ortamının olmadığı durumlarda da yaşandığı dikkate alındığında, barış ve güvenliğin sadece “savaşın olmaması hali” olmadığı kabul edilmelidir. Sonuç olarak, günümüzün birbirine bağlı ve karşılıklı bağımlı karmaşık dünyasında, ABD’nin uluslararası terörizmle mücadelesinde görüldüğü gibi, güvensizlik kavramının farklı düzeylerde ortaya çıktığı dikkate alındığında; realist kategorik anlayış yerine feministlerin de talep ettiği daha geniş kapsamlı bir güvenlik tanımlamasının yapılmasının gerekli olduğu kabul edilmelidir.

Feminizm ve Uluslararası Ekonomi Politik

Feminist yaklaşımın uluslararası ekonomi politik konularda önemli eleştirileri ve katkıları olmuştur. Uzun yıllar ihmal edildikten sonra, uluslararası kuruluşlar ve hükümet planlamacıları kadınların kalkınma projelerindeki özel statülerinin ve bu projelerde kadınlara olan ihtiyacın farkına vardılar. Pek çok devlette kadınlara karşı ayrımcı muamele vardır, ancak gelişmemiş ve kalkınmamış ülkelerde kadınların sömürülmesi ve ayrımcılık çok daha fazladır. Sömürgecilikle birlikte kadınların güç kaybına uğradığı örneklerin çokluğu nedeniyle modernleşme, şehirleşme, endüstrileşme ve Batılılaşma ile birlikte kadınların özgürleşeceği fikri, bazı feministler tarafından reddedilmektedir (Handelman, 1996: 79-81). Bundan dolayı, feministler geleneksel kalkınma modelleri dışında, kadınların özel durumlarını dikkate alan yeni kalkınma modellerinin geliştirilmesini talep etmektedirler. Ayrıca, her bölgenin ve kültürün farklı bir kalkınma yaklaşımını gerektirmesi dolayısıyla, bölge ve devlet bazında farklılıkların olması normal karşılanmaktadır (Rippenburg, 1999).

Kadınlar ekonomi politik alanında ve halk örgütlenmelerinde, 1960’lı yıllarda özellikle dış ticaret, kalkınma yardımı ve fakirlik gibi konuların uluslararası ilişkilerin temel konularını oluşturduğu Üçüncü Dünya ülkelerinde faaliyet gösteren Cinsiyet ve Kalkınma (*Gender and Development*) ile etkin olmaya başlamıştır. Bu hareket, küresel ekonomik ve siyasal süreçlerin cinsiyete göre şekillendiğini iddia ederek kadınları bu konuda bilgilendirmeyi amaçlamaktaydı. Daha çok küreselleşmenin ekonomik boyutu, neo-liberal düzenlemeler, kalkınma politikaları, kadın-erkek eşitsizliğiyle ilgili bürokratik engeller ve erkek-baskın devlet düzeniyle ilgili konularda alternatif feminist yaklaşımlar öne sürüldü (Thorburn, 2000: 7).

1980’li yılların başlarında feminist bilim insanları, kadınların Üçüncü Dünya kalkınma teori ve faaliyetlerinde yeterince yer almadığı iddiasıyla eleştiriler yapmaya başlamışlardır. Liberal pozitivist gelenekten yapılan eleştiriler, kadınların konu ile bütünleşmesi çağrısında bulunmuşlar, yani; kadınların da modernizmin nimetlerinden (sağlık, eğitim, barınma, vb. gibi) istifade etmeleri için kalkınma ve planlama süreçlerine katılmaları ve böylelikle kadın ayrımcılığı yapan uygulamalara son vermek gerektiğini vurgulamışlardır. Buna karşılık, kadınlar tarafından kendileri için tanımlanan, farklı kadınların farklı ihtiyaçlarına ve sorunlarına cevap vererek cinsiyet baskısı ve hiyerarşisine karşı çıkan feminist yaklaşımlar geliştirilmeye çalışılmıştır (Peterson ve Runyan, 1991: 80).

Feminist yaklaşımlar, uluslararası işbölümü, çalışma koşullarının tanımlanması ve değerlendirilmesi, kadınların ücretleri ve çalışma alanları gibi uluslararası ekonomi politik konularda ekonomik sistemin değiştirilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Buna göre, toplumların ve etnik grupların kimliklerinin de, kaynaklar ve sosyo-ekonomik adalet tarafından şekillendirildiklerinden sabit kavramlar olmadığını kabul etmek gerekmektedir. Kimlikler, “yeniden dağılım yapma ve tanıma çatsısı”nın öngördüğü şekilde tarihi sosyo-ekonomik gelişmelerin sonucunda ortaya çıkmaktadır (Adkins, 2002: 40). Feministlere göre, kalkınma kavramının kapitalist bir yatırım olduğunu ve birimler arasındaki ilişkilerin modernite, Batı ve baskı kavramlarıyla ilintili olduğunu kabul etmek gereklidir; dolayısıyla uluslararası ekonomi politiği cinsiyet temelli olmaktan çıkarmak gerekir (Pritchard, 2000: 62).

Bazı teorisyenler ise, sürdürülebilir kalkınma için kadınca bir yaklaşımın zaruri olduğunu dile getirmeye başlamışlardır. Bunlara göre, kadınların kişi ve toplum hakkında sahip olduğu değerler, erkek değerlerinin aksine ne insanlara ne de gezegene zarar verirler. Üçüncü Dünya’da bazı feminist kadınlar 1984 yılında, BM’nin ilan ettiği Kadınların On Yılı’nın sonlarında bir araya gelerek Batılı kalkınma kalıplarına karşı eleştiriler geliştirerek ve yeni kalkınma vizyonları tanımlayıp uygulamaya çalışarak önemli bir girişimde bulunmuşlardır (Zinsser, 2002: 166). Bu feministler, DAWN (*Development Alternatives with Women for an New Era*, “Yeni Bir Çağ İçin Kalkınma Alternatifleri”) örgütünü kurmuşlardır. Bugün dünyanın farklı kıtalarında faaliyet gösteren DAWN projesi değişik araştırmalar yürütmektedir. İlk kez makro ekonomik konuları kadın hareketlerinin gündemine alan DAWN’ın, 1985’te BM’nin Nairobi’de düzenlediği Kadın Konferansı’nda yaptığı çalışmaya 2000’nin üzerinde kadın katılmıştır (Zinsser, 2002: 166).

DAWN, asıl uğraş alanı olan kalkınma konularında önemli çalışmalar yapmıştır. “Sınıf, cinsiyet ve ırk eksenli ayrımlara dayanan ve ülkeler arasındaki ilişkilerden kaynaklanan eşitsizliklerin olmadığı; temel ihtiyaçların temel haklar olduğu; fakirliğin ve tüm şiddet şekillerinin ortadan kalktığı ve herkesin kendi potansiyelini geliştirebileceği bir dünya” (Pritchard, 2000: 62) talebinde bulunmaktadır. DAWN’ın hakim kalkınma anlayışına getirdiği eleştirilere, daha sonra başka uluslararası platformlarda da devam edilmiştir. Pekin’de düzenlenen Dördüncü Dünya Kadınlar Konferansı’nda “kadın fakirliğini, çevrenin korunmasını, kadınların siyasal açıdan güçlendirilmesini” içeren, kısacası sosyal adalet ilkelerini hakim kılacak bir kalkınma modelinin benimsenmesi gerektiği dile getirilmiştir (Pritchard, 2000: 63).

Feminizm ve Uluslararası Hukuk

Feminizmin son zamanlarda üzerinde durduğu konulardan biri de uluslararası hukuktur. Uluslararası hukukun yapısının ve içeriğinin erkek egemen olduğunu ve kadınların marjinalleştirildiğini iddia eden feminist teorisyenler, ilk ciddi akademik eleştirilerini 1991 yılında yapmışlardır. Bu yıldan itibaren de konu üzerinde tartışmalar yaşanmış ve farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir (Charlesworth ve diğerleri, 1994; Teson, 1994).

Feminist teorisyenlerin uluslararası hukukun kavramsal temellerine yönelik üç kavramsal eleştirisi olmuştur. Birincisi, uluslararası hukukun asıl öznesi olarak kabul edilen devlet, kadın bakışını yansıtmamakta ve kadınların çıkarını korumamaktadır. İkincisi, cinsiyetten ziyade tarihi güç dinamikleri geleneksel anlayışı belirlemektedir. Üçüncüsü, devlet kavramı ve uygulamaları erkek-merkezlidir. Feminizm, uluslararası hukukun özüne yönelik olarak da üç önemli eleştiri yapmıştır: Birincisi, uluslararası insan hakları erkek yanlısıdır ve kadın haklarını savunmamaktadır. İkincisi, savaşla ilgili hukuk kuralları cinsiyet temellidir ve kadınların aleyhine işlemektedir (Fellmeth, 2000: 660). Üçüncüsü, kamusal alan-özel alan dikotomisinin uzantısı olarak, uluslararası hukuk da kadınların aleyhine yapılandırılmış kamusal alanla (devletler-arası ilişkiler) ilgilidir ve kadını bir uluslararası hukuk süjesi olarak kabul etmemektedir (Charlesworth ve diğerleri, 1994: 391). Kısacası feminist uluslararası hukuk anlayışı, erkek seçkinlerin çıkarlarına hizmet eden ekonomik ve siyasal öncelikleri temin ederken temel insani, toplumsal ve ekonomik ihtiyaçları karşılamayan devlet sisteminin

tüm uluslara mensup erkekler tarafından kurulduğunu ve devam ettirildiğini ileri sürmektedir (Charlesworth ve diğerleri, 1994: 389).

Devletin sorumlulukları, mülteci hukuku, güç kullanımı, insancıl savaş hukuku, insan hakları, nüfus kontrolü ve uluslararası çevre hukuku gibi uluslararası hukuk konularıyla doğrudan ilgilenen feminist anlayışa göre, uluslararası hukuk sadece erkek-merkezli değil, aynı zamanda Avrupa-merkezlidir. Bu çerçevede self-determinasyon hakkı da hakim anlayış tarafından sadece sınırlı olarak tanınmaktadır. Dolayısıyla, devleti merkezden çıkararak bir hukuk anlayışını benimsemek ve konsensüse dayalı ve barış içinde bir arada yaşama ilkesini dikkate alarak genişleyen ve bu amaca hizmet eden uluslararası rejimler kurmak gerekir (Charlesworth ve diğerleri, 1994: 393-394).

Uluslararası hukukun ve uluslararası legal sistemin temel aktörlerinden ve yapıcılardan olan uluslararası örgütler de kadınların varlığını yeterince dikkate almamaktadır. Hakim anlayışa göre, ulus-devletlerin işlevlerinin bir uzantısı olarak kabul edilen uluslararası örgütler daha çok devletlerin çıkarlarını gerçekleştirmeye çalışırlar. Yapıları devlet yapılarına benzediğinden kadınlar bu kurumlardan da, en evrensel olan BM de dahil olmak üzere dışlanmıştır. Örneğin, kuruluşundan beri hiçbir kadın Uluslararası Hukuk Komisyonu'na üye olamamıştır (Charlesworth ve diğerleri, 1994: 390).

Fellmeth'in de belirttiği gibi, uluslararası hukuk ne kavramsal ne de prosedür açısından cinsiyet temellidir. Zaten feministler de alternatif bir uluslararası hukuk teorisi geliştirmekten ziyade, hakim uluslararası hukuk anlayışının kadınları ilgilendiren konulardaki kusurlarına vurgu yapmakta ve dünya sisteminin iyi çalışmadığını; kadınların insan haklarından istifade edemediğini dile getirerek, geleneksel bakışın değiştirilmesini istemektedirler. Bu da, kadınların uluslararası örgütlerde ve devlet düzeyinde siyasi ve ekonomik temsillerinin artırılması ile çözülebilir (Fellmeth, 2000: 730-731).

Aslında uluslararası antlaşmalar 1945 yılından bu yana kadın haklarını korumaya çalışmaktadır. 1980'lerden itibaren faaliyette olan ve BM'ye bağlı olarak çalışan Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi ve Komitesi bunun somut örneklerindedir (Fellmeth, 2000: 679). Kadınların savaşlarda mağdur olmaları uluslararası hukukun önemli bir sorunudur, ancak bu cinsiyet önyargısından değil, güç politikasından kaynaklanmaktadır. Uluslararası hukukta cinsiyet önyargısının ve kadınların temsil

edilmemesinin kaynağı, hukukun devlet ve çok uluslu şirketlerin çıkarlarını koruyacak şekilde düzenlenmesi ve kadın haklarının iyileştirilmesi için gerekli dikkatin ve kaynağın ayrılmamasıdır (Fellmeth, 2000: 661 ve 668).

Feminizm ve Uluslararası İnsan Hakları

İnsan hakları söz konusu olduğunda kadınların erkeklerden daha fazla mağdur oldukları görülmektedir. Bireysel, ulusal ve uluslararası sistem düzeylerinde kadınlara yönelik şiddet dünyadaki en yaygın, fakat en az bilinen insan hakları ihlalidir. Örneğin, uluslararası gelişmelerden en çok etkilenen kesim olan kadının şiddete uğraması; dövülmesi, bir insan hakları sorunu olmaktan ziyade kültürel bir gelenek olarak görülmektedir (Zalewski, 1995: 345). Bazı feminist yazarlara göre, kadın olmak bir anlamda yaşamsal tehdit altında olmak demektir (Bunch ve Carrillo, 1994: 258). Yapılan çalışmalarda kadınların hangi düzeyde haksızlıklara tabi tutulduğu görülebilir: Dünyadaki 18 milyon civarındaki göçmenin yaklaşık %75-80'inin kadınlardan oluşması çarpıcı bir göstergedir. (Zalewski, 1995: 343). Günümüzde bile dünya kadınlarının 2/3'ünün insan hakları ihlal edilmektedir. Fransa'da şiddet kurbanlarının %95'ini kadınlar oluşturmaktadır (Bunch ve Carrillo, 1994: 258).

Feminist yaklaşımlar, uluslararası ilişkiler disiplininin görece yeni konularından biri olan insan haklarının korunması konusunda kadınların en çok mağdur olan kesim olmalarına karşın, sistematik olarak ihmal edildiğini ve bu konuda yeterince çalışma olmadığını ileri sürmektedirler. Geleneksel insan hakları kavramları, kadınların şiddete ve ayrımcılığa maruz kalmalarını açıklamada yetersiz kalmaktadır (Bunch ve Carrillo, 1994: 256). Kadınların evdeki mağduriyetleri yanında, çalıştıkları çok-uluslu şirketlerde de kötü muameleye tabi tutulmaları, seks turizminde kullanılmaları, askerlerce hayat kadını ve nihayet Bosna'da olduğu gibi tecavüze uğrayanların savaş aracı olarak kullanılmaları, kadınları uluslararası arenada oldukça yaygın ve erkeklerden çok daha vahim bir şekilde insan hakları konusunda mağdur kılmaktadır.

İnsan hakları konusunda çalışan birimler, ancak son zamanlarda bu konuya eğilmeye başlamışlardır. Örneğin, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın yayınladığı yıllık insan hakları raporu ilk kez 1994 yılında kadın konusuna bir bölüm ayırmıştır. Uluslararası Af Örgütü ilk defa 1990 yılında "Cephedeki Kadınlar" başlığı altında bir rapor yayınlamıştır. Birleşmiş Milletler de 1991 yılında "Dünya Kadınları: 1970-1990 Eğilimler ve İstatistikler" adlı bir çalışma

yayınladıktan sonra 1993 yılında Viyana’da düzenlenen Dünya İnsan Hakları Konferansı’nda konuyu kapsamlı olarak tartışmıştır (Peterson ve Runyan, 1994). BM İnsan Hakları Komisyonu 1994 yılında tüm kadınlara yönelik insan hakları ihlallerini kınayan bir karar almış (Zalewski, 1995: 347); BM Güvenlik Konseyi de 2000 yılında Uluslararası Kadın Günü’nde bir bildiri yayınlayarak silahlı çatışmalardaki kadınların durumu üzerine özel bir oturum gerçekleştirmiştir (Rabrenovic ve Roskos, 2001: 44).

Uluslararası örgütlerin ve kurumların yanı sıra ulus-devletler de kadınlara yönelik insan hakları ihlallerini dış politika konusu yapmaya başlamışlardır. Örneğin, Kanada hükümeti 1993 yılında ilk kez bir kadına, kendi ülkesinde (Suudi Arabistan) insan haklarından mahrum bırakıldığı için oturma izni vermiştir. Güney Kore de Koreli kadınların İkinci Dünya Savaşı sırasında Japon askerleri tarafından şiddete maruz bırakılmaları ve fahişe olarak kullanılmalarından dolayı Japon hükümetinden tazminat talebinde bulunmuştur (Zalewski, 1995: 346).

Feminist yaklaşımlar barış, insan hakları ve sosyal adalet konularının birbirleriyle etkileşimde bulunmalarının, insan hakları konusunda ilerlemeler sağlayacağını göstermiş ve bu hakların genişletilmesinde öncü bir rol oynamıştır (Rabrenovic ve Roskos, 2001: 45). Kadın hakları hem birinci nesil (siyasal ve medeni haklar) hem de ikinci nesil (yiyecek, barınma, sağlık ve istihdam temini) insan haklarının önemli bir konusu olarak ele alınmıştır. Bunun yanında, kadınlara yönelik ayrımcılığı yasaklayan yeni yasal mekanizmaların oluşturulmasını ve insan hakları kavramının feminist bakışı da içine alacak şekilde genişletilmesini savunan görüşler de ortaya atılmıştır (Bunch ve Carrillo, 1994: 267-71).

SONUÇ

Soğuk Savaş’ın sona ermesinden sonra büyük bir dinamizm içine giren uluslararası ilişkiler disiplinde, kuramsal yaklaşım ve tartışmaların artmasıyla birlikte realist paradigmayı sorgulayan yeni teorik çabalardan (Eralp, 2001: 7) biri de feminist yaklaşımlardır. Kadın kavramını bir analiz birimi, cinsiyeti de epistemolojik bir kategori olarak ele alan feminizmin özü, akademik geleneğin radikal bir yeniden yorumlanmasıdır (Zalewski, 1995: 339-340). “Feminizm, sosyal fenomenlerin açıklamasını yapan tek bir teori, ekol veya metodoloji değil, bir türdür” (Fellmeth, 2000: 664). Feminizm, kendisine en çok direnen disiplin olan uluslararası ilişkiler alanında önemli akademik çalışmaların bir parçası olmayı başarmıştır. Ancak bu konuda yeterli teorik ve ampirik çalışmanın yapıldığını ve

geliştirildiğini söylemek güçtür. Bunun en temel nedenlerinin başında, uluslararası ilişkiler disiplininde çalışan kadın sayısının azlığı, uluslararası ilişkiler alanının soyut ve gayri şahsi doğası, bu disiplinin sadece devlet ve ekonomilerin kamusal alanıyla ilgilenmesi ve daha çok pozitivist yaklaşıma dayanması gelmektedir (Peterson ve Runyan, 1991: 75).

Feminist yaklaşımların, genel kabul görmüş teorilere rakip olarak ileri sürülmediğini de belirtmek gerekir, çünkü ne şimdiye kadar tutarlı bir feminist yaklaşım geliştirilebilmiştir (Peterson ve Runyan, 1991: 72), ne de sosyal bilimlerdeki hakim akademik geleneklerin ve dolayısıyla uluslararası ilişkiler disiplininin hakim söylemlerinin desteği alınabilmiştir. Ancak, feminist teorisyenler farklı epistemolojik ve metodolojik inşa süreçlerini başlatmışlardır (Mountz ve diğerleri, 2003). Feminizmi, daha çok hakim/ana-akım uluslararası ilişkiler çalışmalarının yanlışlarını ve eksik yönlerini ortaya koymaya çalışan bir yaklaşımlar yelpazesi olarak görmek gerekmektedir.¹² Bir eleştirel yaklaşımlar demeti olan feminist hareket, hala çok-parçalı ve tamamlanmamış bir disiplin, akım ve proje görünümündedir. Feminist yaklaşımların parçalanmışlığı, cinsiyet boşluğunun nasıl doldurulacağı ve liberal demokrasi, askeri güçler, küreselleşme vb. gibi siyasi gelişmelere nasıl tepki gösterileceği konularında güçlülere neden olmaktadır (Jaquette, 2001: 122). Ancak, farklı feminist söylemlerin ortaya çıkması her zaman için olumsuz bir anlama gelmez. Bu şekilde, kadınların özel durumu konusunda yeni yeni alanların araştırılması ve sorgulanması mümkün olmaktadır (Lieske, 2001). Sonuç olarak, ontolojik istikrardan yoksun, ancak yararlı bir tartışma süreci ile neticelenen feminist yaklaşımlar (Nixon, 2001: 209), uluslararası ilişkiler disiplininin “merkezi” bütünlerinden biri olmayı başarmış değildir (Rabrenovic ve Roskos, 2001: 42).

Feminizm, uluslararası ilişkiler teorilerine daha açıklayıcı güce sahip olmalarını sağlayacak şekilde yeni kavramların, boyutların ve konuların dahil edilmesini savunmaktadır (Peterson ve Runyan, 1991: 68). Feminist kavramsallaştırma uluslararası ilişkiler alanının uluslararası kalkınma ve barış çalışmaları gibi bazı alt disiplinlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Disiplinin merkezi kavramlarını etkilemesi için realist anlayışın ciddi biçimde sorgulanması ve kabullerinin yıkılması gerekmektedir. Bu amaca yönelik olarak feminist akademisyenler, uluslararası ilişkiler disiplininde yaşanan “üçüncü tartışma” çerçevesinde, disiplinindeki pozitivist anlayışı başka bir açıdan eleştirmiş ve devlet, egemenlik, güvenlik ve temsil gibi kavramlar konusundaki Batılı “verileri” sorgulamıştır. Genellikle ihmal edilen

cinsiyet kavramı devletlerin siyasi, iktisadi ve sosyo-kültürel boyutlarında bir değişken olarak kabul edilmiştir.

Feminist yazar ve düşünürler cinsiyet ayırımının, sosyal bilimlerdeki akademik çalışmalar için bir çıkış noktası mı yoksa belli ve sabit bir durum mu olduğu konusunda net değildirler. Feminist uluslararası ilişkiler teorileri çalışmalarıyla devletlerin, egemenliğin ve uluslararası sistemin kabul gören anlamlarını reddederek, bunları yeniden anlamlandırmaya çalışmakla uluslararası ilişkiler disiplinine yeni boyutlar kazandırmakta ve daha kapsamlı analizler yapma fırsatı sağlamaktadır. Kısacası, feminizm geleneksel uluslararası ilişkiler çalışmalarına alternatif değil, alternatifler sunmaktadır. Bu yaklaşımların, uluslararası politikayı hem düzeltme hem de dönüştürme yönünde önemli etkileri mevcuttur. İleriki dönemlerde etki ve önemlerinin artması ve uluslararası ilişkiler teorileri içindeki yerlerinin daha iyi olması beklenmektedir.

Feminist yaklaşımların geleneksel kavramlaştırmalar ve modern şablonlar gibi kategorik varsayımlardan uzak durmaları gerekir. Çünkü iddia ettikleri gibi geleneksel yanlış yapılandırmalar yerine yeni yanlışların konulması sorunu çözmeyecek ve feminist teorileştirme çabalarına da zarar verecektir. Bunun yerine, çoğulculuk, ortama göre şartlanma ve olasılık gibi kavramlara vurgu yapan, genel teorilerinkine benzer yeni söylemler geliştirmeleri daha gerçekçi olacaktır. Bu aynı zamanda uluslararası ilişkiler disiplininin ve teorik tartışmaların gidiş yönüne de paraleldir. Bunun için de öncelikle, farklı söylemlerin seslendirilmesine imkan veren ve toplumsal sınırlamaları daha az olan demokratik küresel bir siyasi ortamın oluşturulması gerekmektedir. Günümüzün önde gelen uluslararası ilişkiler teorisyenlerinden Robert O. Keohane'nin uluslararası ilişkiler ile feminist alanları arasındaki etkileşim konusunda yazdığı bir makalede vurguladığı gibi, "eğer uluslararası ilişkiler uzmanları feminist teorilerin dile getirdiği önemli sorulara açık olursa ve feministler de hipotezlerini delilleriyle birlikte test edilebilir ve yanlışlanabilir şekilde oluştururlarsa, biz [yani, tartışmanın tarafları,] ancak birbirimizi anlarız" (Locher ve Prügl, 2001: 111).

Feminist yaklaşımların uluslararası disipline olumlu katkıları olmuştur. Öncelikle, farklı ve eleştirel yaklaşımları içerdiği için disipline epistemolojik ve kavramsal bir çeşitlilik, dolayısıyla da zenginlik kazandırmıştır. İkinci olarak, devlet-dışı aktörlere (yerel, ulusal ve ulus-aşırı) vurgu yaparak, realist okulun devlet merkezli anlayışı yerine daha kapsamlı bir uluslararası sistem ve anlayış geliştirilmesine yardımcı olmuştur (Locher ve Prügl, 2001:

124). Ancak, bazı feminist yaklaşımların iddia ettiği gibi, kadınların uluslararası politikada daha fazla yer alması, uluslararası ilişkiler disiplininin gelişim seyrini fazla değiştiremeyecektir. Fırsat buldukları takdirde kadınların da erkekler gibi kişisel, toplumsal ve ulusal çıkarlar için savaştığı veya savaşacağı görülür. Kadınların hakim olduğu bir sistemde devletlerarası ilişkilerin ve özellikle savaşların niteliğinin değişip değişmeyeceği ise bugün itibariyle kestirilemez. Feminist yaklaşımlar, uluslararası ilişkilerde geleneksel olmayan bilgi edinme şekillerinin ve yöntemlerinin kullanılmasını önermekle, son zamanlarda gelişen bilimsel çoğulculuk akımının bir parçası olarak kabul edilmelidir. Netice itibariyle feminizm, uluslararası ilişkiler disiplininin merkezi olmasa da önemli bir parçası olmuştur. Son zamanlarda uluslararası politikadaki her önemli gelişme üzerine feminist bakış açısını yansıtan çalışmaların yapılması, bunun göstergesidir.

KAYNAKÇA

ADKINS, L. (2002), "Sexuality and Economy: Historicisation vs Deconstruction", *Australian Feminist Studies*, 17 (37), ss. 31-41.

ALMOND, B. (2000), "Bir Serbest Piyasa Toplumundaki Feminist Hareketler", David Conway (ed.), *Serbest Piyasa Feminizmi*, (Çev. M. Bahattin Seçilmişoğlu), Ankara: Liberte Yayınları, ss. 85-97.

ARI, T. (2002), *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*, İstanbul: Alfa Yayınları.

BARLOW, T. E. (1998), "Green Blade in the Act of Being Grazed": Late Capital, Flexible Bodies, Critical Intelligibility", *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*, 10 (3), ss. 119-158.

BLANCHARD, E. M. (2003), "Gender, International Relations, and the Development of Feminist Security Theory", *Signs: Journal of Women Culture and Society*, 28 (4), ss. 1289-1312.

BROWN, S. (1995), *New Forces, Old Forces, and the Future of World Politics*, (Post-Cold War Edition), New York: Harper Collins College Publishers.

BUNCH C. ve CARILLO, R. (1994), "Global Violence Against Women: The Challenge to Human Rights and Development", Michael T. Klare ve Daniel C. Thomas (ed.), *World Security: Challenges for a New Century*, New York: St. Martin's Press, ss. 256-273.

CHARLESWORTH, H., CHINKIN C. ve WRIGHT, S. (1994), "Feminist Approaches to International Law", Anthony D'Amato (ed.), *International Law Anthology*, Basım yeri yok: Anderson Publishing Co, ss. 389-394.

CHERNIAVSKY, E. (2000), "Visionary Politics? Feminist Interventions in the Culture of Images", *Feminist Studies*, 26 (1), ss. 171-186.

CHILCOTE, H. R. (1994), *Theories of Comparative Politics: The Search for a Paradigm Reconsidered*, Boulder, CO: Westview Press.

CONWAY D. (2000), "Serbest Piyasa Feminizmi", David Conway (ed.), *Serbest Piyasa Feminizmi*, (Çev. M. Bahattin Seçilmişoğlu), Ankara: Liberte Yayınları, ss. 1-59.

DAVID, M. E. (2000), "Serbest Piyasa Feminizmi: Bir Cevap", David Conway (ed.), *Serbest Piyasa Feminizmi*, (Çev. M. Bahattin Seçilmişoğlu), Ankara: Liberte Yayınları, ss. 99-107.

DAVIDOFF, L. (2002), *Feminist Tarih Yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, Ayşe Durakbaşa (ed.), İstanbul: İletişim Yayınları.

DAWN (2003), "About DAWN", DAWN Web Sayfası, <http://www.dawn.org.fj>, (Erişim Tarihi: 14.07.2005)

DELMAR, R. (1984), "Engels'in 'Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Yükselişi'ne Yeniden Bakış", Juliet Mitchel ve Ann Oakley (ed.), *Kadın ve Eşitlik*, (Çev. Fatmagül Berktaş), Ankara: Kaynak Yayınları, ss. 133-155.

DRYZEK, O. S. (1990), *Discursive Democracy: Politics, Policy, and Political Science*, New York: Cambridge University Press.

EISSENTEIN, Z. (1999), "Constructing a Theory of Capitalist Patriarchy and Socialist Feminism", *Critical Sociology*, 25, (2/3), ss. 196-217.

ELSHTAIN, J. B. (1995), *Women and War*, Chicago: University of Chicago Press.

ENLOE, C. (1990), *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics*, Berkeley: University of California Press.

FELLMETH, X. A. (2000), "Feminism and International Law: Theory, Methodology, and Substantive Reform", *Human Rights Quarterly*, 22, ss. 658-733.

FINGER, A. ve ROSNER, V. (2001), "Doing Feminism in Interdisciplinary Contexts", *Feminist Studies*, 27 (2), ss. 499-503.

FRIEDAN, B. (1963), *The Feminine Mystique*, New York: W. W. Norton & Co.

FRIEDMAN, S. S. (2001), "Academic Feminism and Interdisciplinarity", *Feminist Studies*, 27 (2), ss. 504-509.

ERALP, A. (ed.) (2001), *Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

GOLDSTEIN, J. S. (1999), *International Relations*, New York: Longman.

GRANT, R. ve NEWLAND, K. (ed.) (1991), *Gender and International Relations*, Bloomington: Indiana University Press.

HANDELMAN, H. (1996), *The Challenge of Third World Development*, New Jersey: Prentice Hall, Inc.

HAWKESWORTH, M. (1997), "Confounding Gender", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 22 (3), ss. 649-685.

HOPMANN, T. (2003), "Adapting International Relations Theory to the End of the Cold War", *Journal of Cold War Studies*, 5 (3), ss. 96-101.

HOROWITZ, D. (1994), "The Feminist Assault on the Military", John T. Rourke (ed.), *Taking Sides: Clashing Views on Controversial Issues in World Politics*, Guilford, CT: The Dushkin Publishing Group, Inc., ss. 270-274.

JAGGAR, A. M. (1988), *Feminist Politics and Human Nature*, New Jersey: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

JANIEWSKI, D. E. (2001), "Engendering the Invisible Empire: Imperialism, Feminism, and US Women's History", *Australian Feminist Studies*, 16 (36), ss. 279-293.

JAQUETTE, J. S. (2001), "Women and Democracy: Regional Differences and Contrasting Views", *Journal of Democracy*, 12 (3), ss. 111-125.

KEGLEY, W. C. ve WITTKOPF, E. R. (1997), *World Politics: Trend and Transformation*, New York: St. Martin's Press.

KEGLEY W. C. ve WITTKOPH, R. E. (ed.) (1995), *The Global Agenda: Issues and Perspectives*, New York: McGraw-Hill, Inc.

KLARE, T. M. ve THOMAS D. C. (ed.) (1994), *World Security: Challenges for a New Century*, New York: St. Martin's Press.

LAPID, Y. (1989), "The Third Debate: On the Prospects of International Theory in a Post-Positivist Era", *International Studies Quarterly*, 33, ss. 235-254.

LIESKE, P. (2001), "Feminist Discourse and the Resistance of Metanarratives", *College Literature*, 28 (3), ss. 163-170.

LILBURN, S. (2000), "Ask Not 'Does Feminism Need a Theory of the State?' But Rather, Do Theorists of the State Need Feminism?", *Australian Feminist Studies*, 15 (31), ss. 107-110.

LOCHER B. ve PRUGL, E. (2001), "Feminism and Constructivism: Worlds Apart or Sharing the Middle Ground?", *International Studies Quarterly*, 45, ss. 111-129.

LURIE, S., CHETKOVICH, A., GALLOP, J., MODLESKI, T. ve SPILLERS, H. (2001), "Restoring Feminist Politics to Poststructuralist Critique", *Feminist Studies*, 27 (3), ss. 679-707.

Macmillan Contemporary Dictionary (1986), İstanbul: ABC Kitabevi.

MICHEL, A. (1984), *Feminizm*, (Çev. Şirin Tekeli), İstanbul: Kadın Çevresi Yayınları.

MINGST, K. (1999), *Essentials of International Relations*, New York: W. W. Norton & Company.

MITCHEL, J. (1984), "Kadın ve Eşitlik", Juliet Mitchel ve Ann Oakley (ed.), *Kadın ve Eşitlik*, (Çev. Fatmagül Berktaş), Ankara: Kaynak Yayınları, ss. 23-50.

MITCHEL, J. ve OAKLEY, A. (1984), "Giriş", Juliet Mitchel ve Ann Oakley (ed.), *Kadın ve Eşitlik*, (Çev. Fatmagül Berktaş), Ankara: Kaynak Yayınları, ss. 11-22.

MOUNTZ A., MIYARES, I., WRIGHT, R. ve BAILEY, A. (2003), "Methodologically Becoming: Power, Knowledge and Team Research", *Gender, Place and Culture*, 10 (1), ss. 29-46.

NAFISI, A. (2000), "Roundtable: Three Women, Two Worlds, One Issue", *SAIS Review*, 20 (2), ss. 31-50.

NIXON, N. (2001), "Cinderella's Suspicions: Feminism in the Shadow of the Cold War", *Australian Feminist Studies*, 16 (35), ss. 209-223.

PAISLEY, F. (2002), "Cultivating Modernity: Culture and Internationalism in Australian Feminism's Pacific Age", *Journal of Women's History*, 14 (3), ss. 105-132.

PETERSON, V. S. ve RUNYAN, A. S. (1991), "The Radical Future of Realism: Feminist Subversions of IR Theory", *Alternatives*, 16, ss. 67-106.

PETERSON, V. S. ve RUNYAN, A. S. (1994), "A Stark Picture: Gendered Politics in a Global Context", *Harvard International Review*, 16 (4), ss. 38-42.

PETERSON, V. S. (2000), "Rereading Public and Private: The Dichotomy that is Not One", *SAIS Review*, 20 (2), ss. 11-29.

PRITCHARD, E. A. (2000), "The Way Out West: Development and the Rhetoric of Mobility in Postmodern Feminist Theory", *Hypatia*, 15 (3), ss. 45-72.

RABRENOVIC G. ve ROSKOS, L. (2001), "Introduction: Civil Society, Feminism, and the Gendered Politics of War and Peace", *NWSA Journal*, 13 (2), ss. 40-54.

RAVICH S. ve TAHIR-KHELI, S. (2000), "Roundtable: Three Women, Two Worlds, One Issue", *SAIS Review*, 20 (2), ss. 31-50.

REED, E. (1985), *Kadın Özgürlüğünün Sorunları*, İstanbul: Yazın Yayıncılık.

RIPHENBURG, C. J. (1999), "Gender Relations and Development in the Yemen: Participation and Employment", *Peacekeeping and International Relations*, ss. 5-22.

ROWBOTHAM, S., SEGAL J. ve WAINWRIGHT, H. (1984), *Feminizm, Sosyalizm ve Eylemde Birlik*, (Çev. Emel Çetin Özgül), İstanbul: İletişim Yayınları.

RUDY, K. (2000), "Difference and Indifference: A US Feminist Response to Global Politics", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 25 (4), ss. 1051-1053.

SHAFFER, R. (1999), "Women and International Relations: Pearl S. Buck's Critique of the Cold War", *Journal of Women's History*, 11 (3), ss. 151-175.

SINCLAIR, R. M. (1998), "Community, Identity and Gender in Migrant Societies of Southern Africa: Emerging Epistemological Challenges", *International Affairs*, 74 (2), ss. 339-353.

SOMMERS, C. H. (2000), "Feminist Hata", David Conway (ed.), *Serbest Piyasa Feminizmi*, (Çev. M. Bahattin Seçilmişoğlu), Ankara: Liberte Yayınları, ss. 109-118.

SYLVESTER, C. (1994), *Feminist Theory and International Relations in a Postmodern Era*, Cambridge: Cambridge University Press.

TAVARES, T. (2000), "De-Americanizing American Studies and Feminist Studies: Notes of a Portuguese Feminist Americanist", *American Studies International*, 38 (3), ss. 100-106.

TESON, F. R. (1994), "Feminism and International Law: A Reply", Anthony D'Amato (ed.), *International Law Anthology*, Anderson Publishing Co, ss. 394-400.

TESSLER M. ve WARRINER, I. (1997), "Gender, Feminism, and Attitudes Toward International Conflict: Exploring Relationships With Survey Data from the Middle East", *World Politics*, 49 (2), ss. 250-281.

THOMPSON, B. (2002), "Multiracial Feminism: Recasting the Chronology of Second Wave Feminism", *Feminist Studies*, 28 (2), ss. 337-360.

THORBURN, D. (2000), "Feminism Meets International Relations", *SAIS Review*, 20 (2), ss. 1-10.

TICKNER, J. A. (1999), "Searching for the Princess? Feminist Perspectives in International Relations", *Harvard International Review*, 21 (4), ss. 44-48.

TICKNER, J. A. (1992), *Gender in International Relations: Feminist Perspectives on Achieving Global Security*, New York: Colombia University Press.

TRUE, J. ve MINTROM, M. (2001), "Transnational Networks and Policy Diffusion: The Case of Gender Mainstreaming", *International Studies Quarterly*, 45, ss. 27-57.

TUNNICLIFFE, S. (1994), "War, Peace and Feminist Theory", John T. Rourke (ed.), *Taking Sides: Clashing Views on Controversial Issues in World Politics*, Guilford, CT: The Dushkin Publishing Group, Inc., ss. 275-279.

WALTERS, M. (1984), "Kadın Hakları ve Kadınların Uğradığı Haksızlıklar: Mary Wollstonecraft, Harriet Martineau, Simone de Beauvoir", Juliet Mitchel ve Ann Oakley (ed.), *Kadın ve Eşitlik*, (Çev. Fatmagül Berktaş), Ankara: Kaynak Yayınları, ss. 157-265.

WALTZ, K. (1979), *Theory of International Politics*, Reading, MASS, ABD: Addison-Wesley.

WEBSTER, F. (2002), "Do Bodies Matter? Sex, Gender and Politics", *Australian Feminist Studies*, 17 (38), ss. 191-205.

Whitworth, S. (1994), *Feminism and International Relations*, London: Macmillan.

ZALEWSKI, M. (1995), "Well, What is the Feminist Perspective on Bosnia?", *International Affairs*, 72 (2), ss. 339-356.

ZINSSER, J. P. (1975-198), "From Mexico to Kopenhagen to Nairobi: The United Nations Decade for Women", *Journal of World History*, 13 (1), ss. 139-168.

SON NOTLAR

* Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Bolu.

¹ Feminizm (*feminism*) Latin kökenli bir kelimedir. *Feminine*, Latince'si *femininus*, kelimesinden türetilmiştir. Bu kelime ise Latince kadın anlamına gelen *femina* kelimesinden türetilmiştir. Bkz. *Macmillan Contemporary Dictionary*, (1986), s. 376-377. İngilizce'ye ise Fransızca'dan geçmiştir. Zamanla dünyadaki tüm kadın hareketlerine ortak isim olarak kullanılmaya başlanmıştır.

² Akademik çalışmalarda feminizm ile birlikte cinsiyet kavramı da kullanılmaktadır. Cinsiyet geniş anlamıyla, kadın ve erkek olma özelliği veya durumu anlamında kullanılır. Yani, toplumsal ve kültürel olarak yapılandırılmış erkeksellik ve kadınsallık kategorileridir. Cinsiyet kavramı feminizm kavramından daha geniş anlamda kullanılmaktadır. Feminizm daha çok kadını vurgulayan bir kavramken, cinsiyet hem erkek hem de kadın kimliklerinin karmaşık toplumsal yapılanması anlamında kullanılır. Bazı feministler *gender* (siyasi) anlamındaki cinsiyeti, *sex* (biyolojik) anlamındaki cinsiyetten ayırmaktadırlar. Ben ayırım tartışmasına girmeden, bu çalışmada cinsiyeti siyasi içerikli bir anlamda kullanacağım. Bir cinsiyet (*gender* ve *sex*) ayırım tartışması için bkz. Fiona Webster (2002).

³ Feminist yaklaşımların bazı önemli akademik çalışmaları için bakınız. Grant ve Newland (ed.) (1991); Enloe (1990); Tickner (1992); Whitworth (1994); Sylvester (1994); Elshtain (1995).

⁴ Örneğin, 1989 yılında Southern California Üniversitesi'nde düzenlenen "Kadın, Devlet ve Savaş: Cinsiyetin Yarattığı Fark" başlıklı bir konferans konuyla ilgili ilk önemli toplantılardan biridir.

⁵ Teori kitapları yanında, ABD'de lisans düzeyinde okutulan ders kitapları da konuya değinmektedirler. Goldstein (1999); Mingst (1999).

⁶ Üçüncü tartışma (*third debate*) konusunda daha fazla bilgi için bkz. Lapid (1989).

⁷ Uluslararası politikanın yeni konuları için bakınız, Klare ve Thomas (ed.) (1994); Kegley ve Wittkoph (ed.) (1995); Brown (1995); Chilcote (1994).

⁸ Emperyalizmin patriarkal bir kavram olduğu konusunda bkz. Janiewski (2001).

⁹ Betty Friedan, bazıları tarafından ilk resmi feminist olarak adlandırılmaktadır. 1963 yılında yazdığı *Feminist Mystique* adlı kitap, feminizm üzerine yazılan klasik eserlerden biridir. Bkz. Friedan (1963).

¹⁰ *Man, the State, and War* (Adam/Erkek, Devlet ve Savaş) isimli kitabında dünyanın önde gelen neo-realist teorisyeni Kenneth Waltz, savaşların nedenlerini üç farklı (bireysel, ulusal ve uluslararası sistem) düzeyde aramak ve araştırmaktadır. Tusidides, Makyavelli ve Hobbes çizgisinin devamı olan bu askerleştirilmiş güvenlik kavramı Batı siyaset bilim çalışmalarının merkezinde yer almaktadır. Bkz. Blanchard (2003), s. 1293.

¹¹ Uluslararası ilişkiler literatüründe güç kavramı, maddi unsurları ve imkanları, özellikle askeri kaynakları, kontrol etmek ve bunları başkalarının tercihlerini kendi istekleri doğrultusunda değiştirmek amacıyla kullanmak anlamında kullanılmaktadır.

¹² Nisan 1995 tarihinde ABD'de Rutgers Üniversitesi'nde "Geçişler, Çevreler, Tercümeler: Modern Siyasette Feminizmin Anlamı" başlıklı bir akademik konferans yapıldı. Konferansa sunulan çalışmaların iki yıl sonra "Geçişler, Çevreler, Tercümeler: Uluslararası Politikada Feminizimler" başlığıyla

kitaplaştırılması, feminizmin uluslararası ilişkiler disiplinindeki yerini ve konumunu göstermek açısından güzel bir örnektir. Bkz. Nixon (2001), s. 216.

TELEVİZYONDA DİNSEL SİYASET: DİNİ İÇERİKLİ DİZİLERİN KAMUSAL ALAN PROJESİNDE KADIN VEYA ERKEK OLMAK

Çağlar ENNELİ*

ÖZET

Bu çalışmada, elektronik iletişim olanaklarının gelişmesi ile kamusal alan kavramsallaştırmasında da önemli değişiklikler meydana geldiğini ve artık televizyon başta olmak üzere yeni iletişim mecralarında bir tür temsil politikasından bahsetmenin yerinde olacağını ileri süreceğim. Türkiye siyasetinin açıklayıcı parametresi olarak sivrilen modernleştirici güçler geleneksel/dinsel güçler arasındaki çatışmanın da bu mecrada karşılığını bulduğu düşüncesindeyim. Dinsel siyasetin yükselişi ve özellikle son on yıllarda iktidara aktif olarak oynayan ve yerleşen seçim başarıları uzun zamandır farklı kaynaklarda tartışılıyor. Dikkatleri ister istemez üzerine çeken bu başarının beraberinde getirdiği tartışmalar, bir yanda 19. yüzyıl reform çalışmaları ile başlayan ama özelde Cumhuriyet dönemi ile kristalize olan Türk modernleşme serüveninin dinsel bir yükselişin tesirinde rotasından sapacağı kaygısını taşıırken diğer yanda halkın inançlarına ve tercihlerine değer vermeyen tepeden inme bir siyasetin er ya da geç yenilgiye uğrayacağı iddialarına yer verdi. Bu tartışmaların tamamı dinsel siyasetin yükselişini seçimlerde bu çizgide olan partilerin aldığı oy oranlarındaki düzenli yükselişle eşitlemede bir dereceye kadar haklı olmakla birlikte bir engel görmediler. Dinsel siyasetin toplumsal kaynaklarına dair kuvvetli bir analizin yokluğunda, bu yükselişin nedeni olarak toplumun muhafazakârlığı veya süratle muhafazakârlaşmakta olduğu tespitleri ön plana çıktı. Bu çalışmada başka bir yol tutarak kurumsal dini siyasetin halkı giderek daha dinsel bir rotaya çektiği argümanından farklı olarak halkın devamlı muhatap olduğu televizyon kaynaklı bir dinsel siyasetin kurumsal-dinsel siyasete güç vermekte olup olmadığını sorgulamaya yardımcı olacak şekilde 2005 yılından 2007 yılına kadar süren dini içerikli dizi araştırmamdan veriler sunacağım. Bu doğrultuda, Türk televizyonculuğunun iki dini kaynaklı yayın yapan kanalı *Kanal 7* ve *Samanyolu* televizyonlarında yayınlanan dinsel içerikli dizilerdeki kadın ve erkek görünümlerine ve sunumlarına odaklanarak televizyondaki İslami temsil politikasının kurguladığı kamusal alan projesinin farklılıkları ele alma yatkinliğini ve buradan hareketle İslami kamusal alan projesinin demokratikliğini sorgulamayı hedefliyorum.

Anahtar kelimeler: Televizyon, Kamusal alan, Dinsel siyaset, Dini içerikli dizi, Cinsiyet

RELIGIOUS POLITICS IN TELEVISION: GENDER IN THE PUBLIC SPHERE PROJECT OF RELIGIOUS-BASED TELEVISION PROGRAMS

ABSTRACT

In this study, I will argue for the critical value of politics of representation in a current time that witnesses rapid development in electronic communication mediums together with significant transitions in conceptualization of public sphere. Contradiction between powers of modernization and traditional/religious forces somehow thought to be explanatory framework of Turkish politics finds its correspondence in this period of transition in public sphere as well. Rise of religious politics to the extent that its representative political parties continuously get more and more powerful in leading Turkish governance has been debated in various resources. These debates on the one hand concerns with negative effects of the rise of religious politics on the Turkish modernization process rooted as old as 19th century and on the other hand criticizes the top-down nature of the modernization politics by suggesting that no matter what any politics that does not regard the beliefs and thoughts of society would be failed sooner or later. Both sides of the debate, however, have shared a common attitude in focusing only institutional election results in evaluating the success of religious politics. In the lack of analysis of social resources of religious politics, conservatism of society has become a common paraphrase in debates. Taking a different step, I will provide data from the study I conducted on religious-based television programs between 2005 and 2007 that will aid to inquire whether the religious politics based on television representations strengthens institutional religious politics. Analyzing appearances and representation of gender in religious-based television programs of *Kanal 7* and *Samanyolu TV* channels, both of which are markedly religious in broadcasting, I will ask for how public sphere created in Islamic politics of representation deals with the social differences.

Key words: Television, Public sphere, Religious politics, Religious-based television programs, Gender

GİRİŞ: TELEVİZYON VE DEĞİŞEN KAMUSAL ALAN ANLAYIŞI

Televizyon başta olmak üzere hızla gelişen elektronik iletişim araçlarının ve imkânlarının, kamusal alan kavramına yeni bir şekil ve içerik yüklediği uzun zamandır tartışılan bir konu. Kamusal alan kavramının ilk şekli, kişilerin kendi özel yaşam konularından ve tartışmalarından farklı olarak, topluma ve devlete ilişkin daha genel faaliyetleri müzakere ettikleri bir içeriğe karşılık gelir. Habermas ile özel ve kamusal alan ayrımı daha da keskinleşir. Ona göre, kamusal alan özgür insanların, yurttaşların sokakta, kahvede, vs. her buluştuklarında harekete geçen, devletin dışarıda kaldığı bir sosyal gerçekliktir. Habermas için yurttaşların katılımı ile oluşan bu kamusal alan demokrasi için çok önemlidir çünkü özgür yurttaşların kendi aralarındaki tartışmalarının ortak sonuçlarıyla yani ortaya çıkan kamuoyuyla, devleti yönetenleri uyarma ve kararlarını değiştirmeye zorlama imkânını, kamusal alan ve kamusal karşılaşmalar verir (Rapping, 2001). Kamusal alanı herkesin katılımına eşit düzeyde açık bulan Habermas, kamuya girme ve dışlanma pratiklerini ele almamakla, kamusal alan içerisindeki yurttaş davranışlarını fazlasıyla rasyonel ve bilinçli tasarlamakla ve ekonomik farklılıklara kamusal alan içinde yer vermeyerek geçmişin “eşit” yurttaşlarına dair bir nostaljiye kapılmakla eleştirilir (Meyer ve Moors, 2006). Habermas’ın kamusal alanı öylesine rasyonel davranışlarla örülüdür ki, örneğin inancını sadece kendisi ile Tanrı arasındaki bir ilişki olarak tanımlayan rasyonel yurttaş, onu kamusal alan tartışmalarına sokmaz ve özel alanda yaşar. Yani kamusal alanın yükselişi ile dinin özel alanda kalması bir arada gider. Habermas’ın bu laiklik teorisi, uzun süre kabul görür ve hatta tersinin yani dinin rol aldığı bir kamusal alanın varlığı, bu durumun görüldüğü toplumun geri kalmışlığının işareti olarak okunur. Bu şekliyle Habermas’ın kamusal alan fikri modernlikle veya modern olma hali ile yakından ilgilidir (Meyer ve Moors, 2006).

Televizyon ve diğer medya araçlarının ortaya çıkışı ve yaygınlaşması ile yüzyüze olmasa da birbirleriyle temas edebilen insanların iletişimlerine dayanan yeni bir kamusal alan tanımlanır. Anderson’un hayali cemaatleri (imagined communities) (Anderson, 1991), gazete ve dergi gibi yazılı medyaları tüketen insanların, hiç görmeseler de kendileri gibi aynı dili okuyan ve anlayan diğer insanların varlığını hayal edebilmelerini ve bu hayalle birbirlerine temas edebilmelerini sağlayan yeni bir ulus ve kamusal alan fikrinin ortaya çıkmasını sağlar. Bu, Habermas’ın yüzyüze temaslarla oluşan kamusal alan fikrinden oldukça farklıdır. Birlikte algılama, birlikte düşünme ve hatta birlikte hareket etmenin aynı medyalara muhatap olarak hayata geçtiği fikri ile birlik olmanın, ulus olmanın ve ulusal programlar yürütmenin

merkezinde medyanın kullandığı ortak dilin veya genel anlamda dilin yattığı iddiası, gündeme gelir. Anderson, İngilizcenin dünya geneline yaygınlığını yani ulaştığı İngilizce konuşan insan sayısını hesaba katarak kapitalizmin yeni formunu İngilizce basılmış dilde bulur (print capitalism). Bu kapitalizm, dünyanın her yanına İngilizcenin iletilmesi ile İngilizce konuşmayan insanlar için de varlığından kaçamayacakları belli düşünme formlarının ve haritalarının yayılacağı fikri üzerinde temellendirilir (Anderson, 1991). Anderson, dille ortak bir kamusal alan hayal etmeyi ve hatta onun değerlerini yaymayı sadece basılı kaynaklar üzerinden tanımlasa da, teorisi, televizyon ve sinema gibi elektronik ortamlara uyarlanır. Rajagopal, basılı kapitalizm kavramını “elektronik kapitalizme” (electronic capitalism) (Rajagopal, 2001: 24) dönüştürür. Gerçi kapitalizm vurgusu sonradan bir kenara bırakılsa da televizyon vasıtasıyla aynı dili konuşan insanlara yayılan imaj ve hikâyelerin, ulusu ve ulusal sınırları dahi aşan bir kamusal alanı hayal etmenin imkânlarını sağladığı düşünülür¹.

Couldry'nin kurduğu televizyon-kamusal alan bağlantısı ise Habermas'ın rasyonel kamusal alanını çok farklı bir yöne kaydırır. Ona göre, “biz medyanın hepimiz için konuşma gücüne sahip olduğunu verili olarak kabul ettiğimizden” (Couldry, 2001: 157) medya ciddi bir sembolik güce sahiptir. Medyanın bizim için işlem gördüğünü veya bizi yansıttığını verili olarak kabul etmemiz ona, toplumsal “gerçekliği” ve bizim o toplumsal gerçek içerisindeki sosyali tecrübe edişimizi çerçeveleme gücü verir (Couldry, 2001). Yani medya, tanımladığı gerçeklikle hem toplumun bir merkezi olduğu fikrini işler hem de insanların bu merkeze girmelerini sağlar (Hamilton, 2004). Ama, Couldry'ye göre, hem toplumun bir merkezi olduğu hem de medyanın bu merkeze ulaşmak için ayrıcalıklı giriş noktaları sağladığı fikri aslında mitseldir çünkü medya, kendisini, insanların toplumsal merkeze ayrıcalıklı olarak girmelerini sağlayan bir giriş kapısı gibi konumlandırarak, aslında, kendi gücüne dair insanların kabulünü pekiştirmeyi amaçlar (Couldry, 2002; Postill, 2005). Couldry, bir adım daha ileri giderek, nasıl insanlar bir totem etrafında, ona dair kurguladıkları ortak bir inançla bir araya geliyor ve bu yolla aslında kendilerine dair bir sosyal alanla temas ediyorlarsa, televizyonun da kendi gücüne dair bir inanç etrafında izleyicileri bir araya getirdiğini ve toplumsal bir merkezle yani kendi sosyallikleri ile temas ettirdiğini iddia eder (Couldry, 2001). İnsanlar, totem etrafında olduğu gibi medya etrafında da kendilerine has ritüeller sergilerler yani, Carey'in altını çizdiği üzere, “medya ritüellerine, insanları aynılık ve ortakdaşlık duyguları içerisinde, hayali bile olsa paylaştıkları inançlarını yarattıkları, temsil ettikleri ve kutladıkları kutsal seremoniler gibi yaklaşmak” (Carey, 1989: 43) mümkündür.

İlk halinden son haline kamusal alan anlayışı, dinselliğin tam manasıyla dışarıda bırakılmasından bir tür dinselliği de içerecek biçimde ritüel kavramına başvurulmasına doğru bir değişim geçirir. Dinsel siyasete özel bir kapı açan televizyon, sonradan belli bir rasyonaliteye dayandığı düşünülen modernleşirmeci ulus-devlet projesinin de aktif olarak eleştirildiği ve kamusal alanın İslami bir çerçevede tanımlanmaya çalışıldığı bir mücadele alanı haline gelir. Parti siyasetinin alınan oy yüzdelerine dayalı güç ve hâkimiyet pratiklerine kıyasla bu mücadele alanında, ne baskın grupların sınırsız gücünden ne de altta kalanların çaresizlik içerisinde kaderlerine razı oluşlarından bahsedilir. Parti siyasetinin dayandığı ideoloji, parlamentonun halkın verdiği oylarla meydana geldiğini devamlı işleyip aktif olarak gerçek demokrasinin partilerin oluşturduğu parlamento çatısı altında varolduğunu kodlar. Parti siyaseti ideolojisi bu yolla, halkın kendisine ilişkin gündelik temsillerini demokrasi kavramıyla ilişkilendirmez ve hatta güncel gelişmelere dayalı olarak halktan çıkan toplumsal hareketlerin demokratik doğasını kimi zaman parti siyasetinin demokratik meşruiyeti önünde tehdit olarak görür. Lodziak'ın belirttiği gibi “bizim ideolojik ‘demokrasi’ anlayışımız temsil edilenlerin katılımını basitçe minimum düzeyde tutacak şekilde ‘demokrasiyi’ ayrıcalıklı olarak ‘parlamento temsili’ ve ‘oy verme’ ile tanımlayan baskın söylemler tarafından” (Lodziak, 1986: 52) biçimlendirilir. Halkın iradesinin yansıdığı meclis söylemi, meclisin seçilmişlerinin demokratik olduğunu vurgulamak için de sık sık kullanılır. Fakat demokrasi bir seçme veya seçilme biçimi olduğu kadar, farklı duyarlılıklara söz hakkı verme ve onların hakkını da gözeterek karar alma yani, siyasal süreci işletme biçimidir. Parti siyaseti halktan oy ile aldığı temsil meşruiyetinin alınan kararların tamamı için de sorgusuz sualsiz geçerli olduğu iddiasındadır. Bu doğrultuda, %50’lik, %40’lık bir yığın yüzde, alınacak kararların ülkenin çoğunluğu tarafından verildiğini iddia etmek için yeterli olacaktır. Ama demokrasiye dair bu bakışı, hem çoğunluğun içerisinde olmayan farklılığı gözden kaçırma hem de uzun süreli bir fasıla ile kendisini seçen “çoğunluğun” gününbirlik değişimlerini ıskalayarak onların iktidara ilişkin rızasını verili olarak kabul etme sıkıntıları bekler. Ayrıca, demokrasinin parti siyaseti ile eşleştirilmesi, demokrasiyi ne olursa olsun kazanmanın esas olduğu bir oy yarışmasına, popülizme ve tutulması zor vaatlerle muhatabının aklını çelmeye dayalı daha çıkışı ahlaken iyi konumlanmamış bir zemine oturtur. Fakat Cammaerts ve Carpentier’in belirttiği gibi, demokrasiyi kurumsal bir merkezle eşleştiren bu tarz bir modelin yanında onu ve dayandığı siyaseti merkezsiz bir toplumsal karar alma sürecine oturtan bir model daha vardır (Cammaerts ve Carpentier, 2007). Bu modelde, aynı kamusal alanı paylaşan toplumsal aktörler, kendi objektif ve tasarımsal farklılıkları üzerinden harekete geçip kimi zaman

ekonomik kimi zaman sosyal ve sembolik bir kazanım peşinde koşarlar. Bu çaba içerisindeki toplumsal aktörler Curran'ın işaret ettiği gibi “kamusal alanı farklı temsillerle dolu bir kamusal mücadele arenası kırlarlar” (Curran, 1997). Burada mesele, farklı grupların kendi gerçekliklerine ilişkin söz söyleme ayrıcalıkları üzerinden o şartları dönüştürücü biçimde kendi kimliklerini ifade eden anlamlar kodlayabilme becerilerindedir. Bu süreçte, grupların kendilerine ilişkin değerlendirmeleri, kendilerinden olmayanlara ilişkin değerlendirilmeleri ile kolkola gider. Kellner ve Durham'dan hareketle tüm sürecin adı temsil politikası olarak bir kez daha konabilir (Kellner ve Durham, 2001).

Türkiye'de televizyon ilk halinden son haline kamusal alan tanımlanmasındaki değişime paralel biçimde başlarda belli bir rasyonel modernleştirme anlayışının güdümünde bir kamusal alanı hayata geçirme aracı olarak kullanılır. Fakat sonradan farklı grupların kendi temsilleri ile kendi kamusal alan projelerini esaslaştırma çalışmalarının aracı olur. Tutarlı bir biçimde devlet televizyonculuğundan özel televizyonların ortaya çıkışı ve yaygınlaşmasına geçişle karakterize edilebilecek bu dönüşümde, dinsel siyaset de aktif olarak sahne alır.

DEVLET TELEVİZYONUNUN MODERNLEŞME PROJESİNDE KULLANIMI

Ortaya çıkışından bu yana televizyon Türkiye'de, ulusal bir modernleşme projesinin tanımlanması ve hayata geçirilmesi için kullanılmıştır. Öncü, çarpıcı bir tezle Türk modernleşme projesinin kendisini dil üzerinden tanımladığını, Osmanlıcadan ve onun içerdiği Arap ve Fars dillerinden arınmış saf bir Türkçe yaratma idealine uygun politikaların Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana üretildiğini ve devlet televizyonu TRT'nin, bu politikanın televizyondaki temsilini kurduğunu iddia eder. Ona göre, televizyon aktif olarak Türk ulusal modernleşme-Batılılaşma projesine eklemlenmiştir (Öncü, 2000). Bu görüşü destekler mahiyette White, Türkiye'de milliyetçilik ve topluluğunun kimliğini tanımlama süreçlerinin, söze dayanan doğaları yüzünden televizyon ve telefon gibi yazılı olmayan yeni medyalara kendini daha kolay adapte ettiğini ileri sürer (White, 1999). White'ın işaret ettiği noktayı haklı çıkaracak şekilde Türk ulus projesi televizyonu, sadece ülke sınırları içerisinde yaşayanları değil özellikle Avrupa'da yaşayan Türkleri de kapsamına alarak kullanır. Dışarıda yaşayan gurbetçi Türklerin, zamanla Türk kimliğini unutmalarının veya öz benliklerinden uzaklaşmalarının önüne televizyonun geçeceği düşünülür².

Devlet televizyonu ve kamusal yayıncılık anlayışı, modernist ulus projesinin politikalarını hayata geçirmek için kullandığı ayrıcalıklı araçlardır. Ayrıcalıklı olmasının temelinde kamuoyunu tanımlamada uzun süre, özel televizyonlar çıkana kadar, rakipsiz olması yatar. Fakat bu kamusal alan anlayışının kamu fikri biraz problemlidir. İzleyicilerin isteklerine özel olarak yer vermemekte ve onlar adına onların beğenilerinin ne olduğu değil ama olması gerektiği ile ilgili açık bir çerçeveye bağlı kalarak yayın yapmaktadır. Bu çerçeve, genel olarak Türk kültürünün “özgünlüğü”nü işlemekte ve modernleşme hedefi³ doğrultusunda izleyicileri eğitmeyi amaçlamaktadır. Aslında kamu yayıncılığının işlediği kültürel “özgünlük” fikri, verili bir gerçeklik olmaktan ziyade modernist ulus projesinin kullandığı bir siyasettir. Zaten insanlar kültürel yaklaşımın iddia ettiği gibi belli bir kültürel özgünlüğün ister istemez taşıyıcısı olsalardı kültürel özgünlüğe gönderme yapan bir yayıncılıkta kendilerini bulur ve bu yayıncılığı, beğenilerinde kolaylıkla ayrıcalıklı bir konuma oturtabilirlerdi. Ama fiiliyatta bunun tam tersi olacak ve TRT’nin izleyicilerin beğenilerine hitap etmeyi değil, onların beğenilerini şekillendirmeyi amaçlayan kamusal yayın anlayışı, bu nedenle fazlasıyla seçkinci bulunarak eleştirilecek ve bu beğenilere hitap ettiği iddiasında olan özel kanalların çıkışına yol verecekti. Aslında Türk ulus projesinin sadece televizyondaki değil, toplumsal alandaki diğer tüm tasarruflarının da seçkinci ve yukarıdan aşağıya doğru olduğu söylenebilir. Mesela, İnsel, kuruluşunda toplumun kendi dinamiklerinin dikkate alınmadığı çağdaşlaşma ve çağdaştırma temelli ulus projesinin, devlet gücü ve müdahalesiyle gerçekleştirilmeye çalışıldığını ve bunun Türk toplumunda bir varoloş bunalımı yarattığını iddia eder. Ona göre, toplumda varolan sosyal muhafazakârlığı denetleme arzusu, devletçi bir tahakküm kurma pratiği ile eklemlenmiştir (İnsel, 1995). Devlet televizyonundaki kamusal yayıncılığın seçkinciliği, kısaca, bu genel seçkinci projenin bir yansımasından ibarettir. TRT seçkinciliği, Öncü’nün belirttiği gibi, Türkçe’nin “yüksek” ve “aşağı” formlarının tanımlanmasına ama bu yolla, aslında, kültürün “yüksek” ve “alçak” formları arasında sınır çizme çabasına dayalı olarak yürütülür (Öncü, 2000). Kültür üzerinde yürütülen siyasetlerin ilan ettiği özgünlükler ve ayrıcalıkların verili değil ayrıcalıklarla donanmış bir inşa olması gibi, TRT üzerinden varlığı ilan edilen “yüksek” kültür de değer yüklü bir inşadır ve yine Öncü’den hareketle, hemen devlet ve devlet kurumlarının resmiyeti ile eşleşir (Öncü, 2000). “Aşağı” konuşma ve kültür ise, elbette, toplumun geri kalanına kalır (Öncü, 2000). Devletin, toplumun geri kalanının, İnsel’in terimiyle sosyal muhafazakarlığında, kendi gibi “yüksek” ve “modern” olmayı görme şansı bulunduğu ve kendisinden olmayan bu geri kalanın “aşağı”lığına bakarak nasıl olmaması gerektiği ile ilgili

bir çerçeve çizdiğini söylemek, kanımca, mümkün görünüyor. Bu sosyal muhafazakârlığın belirleyici köşe taşlarından biri olan dinin, modernist ulus projesinin devamlı kendisini karşısında konumlandığı belki de en baskın kavramsal çerçeveyi sağladığı iddia edilebilir. Öyle ki, Yavuz, Türkiye'nin tarihinin devlete, ekonomiye, sosyal yaşama yani genel anlamda ülkeye dair her gerçekliğe dini karıştırmama çabasındaki yönetici elitler ile gündelik hayatlarında İslamın önemli bir yer kapladığı halk arasındaki çatışma üzerinden okunabileceğini söyler (Yavuz, 1997).

Ulus projesinin dine karşı tavrının tam anlamıyla bir dışlama olduğunu söylemek yanlış olur. Dinle modernleşme arasındaki ilişki, devletin “doğru” dini tanımlama ve hayata geçirme çabası üzerinden yürür⁴. TRT de bu amaca 1975 yılından itibaren hizmet eder⁵. Fakat toplumun sosyal muhafazakârlığının köklerinde yattığı düşünülen din, eğitim yoluyla modernleştirme idealindeki ulus projesi tarafından bu eğitimi boşa çıkaracak ve çabaları suya düşürecek bir tehdit olarak düşünülüp o kadar ciddiye alınır ki TRT'nin bugünkülerle kıyaslandığında “yumuşak” kalacak dinsel yayınları da eleştirilir. Aziz ve diğerleri, gelenek ve dinin toplumsal gelişme önünde engel oluşturabileceğine dikkat çektikten sonra TRT'deki dinsel yayınların geleneği körüklediğini, laik ve çağdaş bir devlet ve toplum yapısıyla uyummadığını, gelişme idealindeki bir ülkeye yakışmadığını ve hatta bu gelişmeyi köstekleyici olduğunu iddia ederler (Aziz ve diğerleri, 1991). Tabii burada açık biçimde gelişmeden kastedilen Batı medeniyetine ve onu takip ederek ulaşılabileceği düşünülen modernleşmeye ve Batılılaşmaya yüklenen değerdir. Zaten modernleşme için çabalayan devlet ve ona direnen muhafazakâr halk ikiliğine dayanan model o kadar sık kullanılır ki, kendini modern ve modernleştirme ilan etmek, Yavuz'un belirttiği gibi, bir süre sonra ülkeyi yönetmek isteyen insanları işaretleyen bir çerçeve sağlar (Yavuz, 1997). Bu ortamda, “[k]öklerini Antik Yunan felsefesinden alan ve çağdaş uygarlığın temelini oluşturan, çoğulcu, laik, demokratik ve liberal sistemlerin tümünü içeren “Batı kültür ve uygarlığı” (Aziz ve diğerleri, 1991: 21) gibi Batıyı aşırı idealize eden ibarelere sık sık rastlamak da pek şaşırtıcı olmaz.

Tek kanallı yaygın döneminin modernist-Batılılaşmacı ulus projesine dair bu resim, İslamın da kendi temsilini yaratma çabası içerisinde, sağladığı imkânları kullanmaktan geri durmadığı özel kanalların çıkışıyla ciddi anlamda değişime uğrar.

ÖZEL TELEVİZYONLAR VE İSLAMIN⁶ YENİ SİYASET İMKÂN LARI İLE KAMUSAL ALANA ÇIKIŞI

Özel kanalların Türk televizyonculuğuna girişi beraberinde reyting kavramının neredeyse kutsandığı bir dönemi başlatır. Özel televizyonlar, “seyirciyi keşfetmenin heyecanıyla” (Şahin, 1999: 11) devlet televizyonunda pek rastlanmayan farklı program formatlarını ve içeriklerini yayına sürer. Devlet televizyonu yayıncılığının dayandığı temel ilke, halkı modernleştirici bir proje doğrultusunda eğitmek iken, bu yeni dönemi işaretleyen temel prensip halkın beğenilerini dikkate almak ve ona göre yayın yapmaktır. Ama ilk dönem yayıncılığının eleştirilişi gibi halkın beğenilerine yaptığı vurguyla kulağa hoş gelen bu prensip de ciddi anlamda eleştirilecektir. Halkın beğenisi söyleminin, sektörden ciddi bir para kazanma arzusunun kendisine bulduğu bir kılıf olduğu düşüncesinde temellenen bu eleştiriler, yapılanın aslında, Şahin’in belirttiği gibi, herkese ulaşabilmek amacıyla beğenin en düşük ortak paydası hesaba katılarak üretilen bir yayıncılık olduğuna⁷ işaret ederler (Şahin, 1999). Bu tarz bir yayıncılığın, toplumsal farklılıkları törpülemeye başlayacağından ve uzun dönemde belki de tamamen ortadan kaldıracığından (Şahin, 1999) endişe edilir. Mutlu da (Mutlu, 1999), televizyon vasıtasıyla Türkiye’nin farklı bölgelerinden ve kesimlerinden insanların yani merkez ile çevrenin buluştuğu bir popüler ulusal kültür çatısı yaratıldığından ama bu buluşmanın özel kanallara tekabül eden popüler kanadının fazla ağır bastığından eleştirel bir tonda bahseder⁸. Öncü’nün özel televizyonların çıkışına bakışı ise oldukça farklıdır. Ona göre, özel televizyonların ortaya çıkışıyla aslında Türkiye’deki banal gündelik kültür kendi sesini duyurmaya başlamıştır. “Gündelik hayatın açık seçik olan, verili kabul edilen yani, yaşanan ama sorgulanmayan” (Öncü, 2000: 297) banallığı, ona göre, sırf gündelik hayattan beslenen bu özelliği yüzünden seçkin kültür ve onun yayıncılık anlayışına karşı duran bir potansiyele sahiptir (Öncü, 2000). Bu argüman daha öncekilerden ciddi bir farklılık gösterir. Banallık, bu bakışta, özel televizyon yayıncılığıyla halka dayatılan ve onları uzun vadede bu doğrultuda değiştiren bir kavram olarak değil, tam tersine Türkiye’deki gündelik hayatın içerisinde zaten yaşantılan ve özel televizyonların çıkışıyla görünür olan veya kendisini ifade etme şansı bulan bir sosyal gerçeklik olarak konumlandırılmaktadır.

Nasıl ele alınırsa alınsın özel televizyonların sahne alması, Türkiye’deki kamusal alanın televizyon üzerinden, TRT’nin bilinçli seçkinciliğinin tek sesliliğinden farklı olarak,

birçok yeni aktör ve sesle dolmasını sağlar. Yeni ortam, kamusal alanın, ulusun, kamuoyunun ve hatta Türklüğün ne olduğuna ilişkin daha önceden sesi duyulmayanların da katıldığı bir tartışmayı tetikler. Aksoy ve Robins'den uzun bir alıntı ortamın siyasal ve sosyal okumaları için ipucu verebilir.

Bir anlamda, ticari televizyonun gelişimini Türklüğe dair yeni kültürel politikaları olanaklı kılmaya yardım eden bir gelişme olarak değerlendirebiliriz. ... [Bu gelişmeyle] daha önce yasak olan hemen hemen her konu aniden görünür ve ulaşılabilir oldu. Eski devlet televizyon kültürü zamanında sansürlenene resmi dokunulmazlar olarak isimlendirebileceğimiz Kürtler, Aleviler, dinsel tarikat üyeleri, başörtülü kadınlar, radikal feministler, travestiler, homoseksüeller, arabesk performansçıları (arabesk alçak bir müzik formu olarak değerlendirilirdi) yeni tarz siyasi tartışma programlarında, konuşma şovlarında ve eğlence programlarında birbiri ardına çıkmaya başladılar. ... Özel televizyon kanallarının, Türk kültürünün 'resmi olmayan' yanını uzun süre baskı altında tutan devlet kontrollü kültürü zayıflatmada ve görecelileştirmede önemli rol üstlendikleri söylenebilir. Ortaya çıkmasına yardım ettikleri şey, aslında, ulusa, kimliğe, dine, vs. ilişkin konuların daha açık tartışılabilirdiği daha liberal bir kültürel ortamdı. Özel kanallar, Türkiye'nin daha çok-sesli bir toplum olma yolundaki mücadele sürecinde önemli bir rol oynadı (Aksoy ve Robins, 2000: 352-353).

Eskiden sesi duyulmayanların veya sesinin duyulmasına izin verilmeyenlerin özel televizyonlarla görünür olması, Türk modernist ulus projesinin önüne dikkate alması gereken veya artık görmemezlikten gelemeyeceği yeni bir toplumsal gerçek koyar. Bu süreçte, toplumsal hayata yıllarca tek başına imaj ve hikâyeler üreten devlet televizyonunun tahtı da sarsılır çünkü para kazanmak amaçlı da olsa alternatif hayat tarzları ve imajları ekrana gelmeye başlamıştır. Farklı imaj ve hikâyelerin ekrana düşmesi, White'a göre, tek elde toplanan ulusal projeye meydan okur ve siyasal otoritenin toplumsal olarak yayılmasını sağlar (White, 1999).

Yeni yayın ortamının sunduğu imkânlardan İslam da yararlanır ve kendi dünya algılayışını ve projesini ortaya koyan programlarla yayın dünyası içerisinde yer bulur. Hatta İslam, Mutlu'ya göre, "özel televizyonlarda sabahtan akşama, daha doğrusu akşamdan sabaha 'İslam' ve İslami akideler çerçevesinde, siyaset, sivil toplum, devlet ilişkilerinin konuşulmasıyla Türkiye'nin birinci gündem maddeleri arasına" (Mutlu, 1999: 161) girer. Özel televizyonların ortaya çıkışından dinin de yararlanması aslında ağırlıklı olarak Müslüman insanların yaşadığı diğer toplumlarda da yaşanan bir gelişmedir. Eickelman, örneğin, bu toplumlarda kitle eğitimi ve iletişiminin yaygınlaşmasıyla insanların hem din hem de toplumları hakkında daha rahat bilgiye ulaştıklarını ve devletlerin insanların düşünceleri üzerindeki kontrolünün zayıfladığını ve bu kontrolün eskisi gibi uygulanamayacağını öne sürer⁹ (Eickelman, 2000). Yeni ortaya çıkan ortam, TRT'nin dine verdiği yerden hoşlanmayan izleyicilerin beklentilerine cevap verecek imkânlar sunuyordu. 1985 yılında

Türkiye'deki radyo ve televizyon izleme eğilimlerini ölçmek amacıyla TRT tarafından yapılan bir araştırmada, programların yayın sürelerine dair izleyicilerin düşünceleri sorulduğunda, izleyiciler %62,6 ile en yüksek yüzdeyi oluşturacak şekilde dini programların yayın süresinin artmasını istediklerini belirtirler (TRT, 1985: 74). Mesele, sadece dini yayın süresinin azlığı da değildir. Aynı zamanda dini ele alış biçiminin dinen tatmin edici olmadığı da düşünülür¹⁰. TRT'nin hem dine ayırdığı yayın süresine hem de dini ele alış biçimine yönelik eleştiriler, İslami duyarlılıkları olduğu düşünülen insanların İslami imaj ve hikâyelerle doyurulması için uygun ortamı sağlayan özel televizyonlarla, zaten başka bir yöne kayacaktı.

Eleştirilerin yeni yönüne geçmeden önce özel televizyonlarla İslamın kavuştuğu imkânları anlatmak yerinde olur. Öncü'ye göre, özel televizyonlarla toplumsal alanda zaten yaşantılanan İslam, kamuoyunun oluşumunu besleyen konularda söz hakkına kavuşur. Ama bu gelişme, İslamı aynı zamanda konulara getirdiği kendi açıklamalarının da tartışıldığı bir zemine oturtur. Yani İslam hem tartışan hem de tartışılan bir gerçeklik olarak konu haline gelir (issue-tized) (Öncü, 1995). İslamın nasıl konu haline geleceği üzerinde, İslami doğruların ve yanlışların imaj ve hikâyelerle esaslaştırılmaya çalışıldığı bir tür temsil politikası da aktif olarak yürütülür. Yürütülen siyaset, İslamın doğru formlarına, konular karşısındaki tutumuna ve kendini neye karşı konumlandığına dayalı bir temsilin inşasıdır. Öncü'den hareketle yapılanın, İslamı paketlemek (ambalajlamak) (packaging Islam) (Öncü, 1995) ve onun neyin yanında ve neyin karşısında olduğunu bağlamsal olarak ortaya koyan tüketilebilir bir forma sokmak olduğu söylenebilir. Kısaca, devlet televizyonunun tek tip paketlediği İslamın, özel televizyonlarla birlikte alternatif paketleri ortaya çıkar (Öncü, 1995).

Fakat burada özel olarak İslami program yayınlama hevesinde olmayan ama İslami motifleri de yayınlamakta bir mahzur görmeyen özel televizyonlarla amacı direkt olarak İslami bir yayıncılık yapmak olan özel televizyonları birbirinden ayırmak gerekiyor. İlk gruba giren özel televizyonlar, popüler siyasi ve sosyal tartışmaların içerisine İslamı katmada ve ilgili konularda, yine halkın beğenilerinin ve tercihlerinin sesi olma iddiasıyla İslamın da söyleyeceği sözünün olduğunu ve dikkate alınması gerektiğini işlerler. İslam, bu doğrultuda hem daha fazla görünür olur hem de popüler bir ürün olarak halkın önüne sunulur. İkinci grup televizyonlar ise, bu gelişmeye ek olarak İslamın televizyon gibi yeni bir araca konu oluşunun sınırlarını çizme çabasına girerler. Fakat gündelik hayata ilişkin her konuyu kutsala referansla

cevaplayan dinsel bir pratiği böylesine dünyevi olan ve eğlence ile özdeşleşmiş bir araçla uyumlu hale getirmek kolay değildir. Üstüne üstlük İslamı daha görünür kılmasına rağmen, ilk gruptaki özel televizyonların yayıncılığı da beğenilmemektedir¹¹. Dolayısıyla, İslami televizyon yayıncılığını fazladan bir görev daha beklemektedir: İlk gruptaki ticari televizyonların toplum üzerinde yarattığı düşünülen yozlaşmanın önüne geçmek. Yani İslami kanallar hem Müslüman bir topluluğun standartlarını ortaya koyan bir yayıncılık tanımlamak hem de aynı araçla bu topluluğa olumsuz etkilerde bulunduğu düşünülen kanallara, izlenilen bir alternatif olma çabasına girerler.

İlk sorun, yani devamlı kutsala referans yapan dinin, ciddi anlamda dünyevi olan bir araca adaptasyonu başlı başına bir meseledir. Yalsızuçanlar, bu adaptasyonun önünde ciddi engeller bulur. Bu engeller, televizyonun görüntüselliğinin kelime ikonografisinden ziyade görüntü ikonografisine dayanan doğası yani İslami olmaktan ziyade Hıristiyan bir araç olmasından haberleri bile sulandıran ve eğlencelik hale getiren geleneksel kurgulama ve drama temelli televizyon program mantığının ve dilinin, ilahi içeriğin aktarılmasına uygun olmamasına kadar geniş bir yelpazeye yayılır (Yalsızuçanlar, 1997). Fakat televizyon kitlelere ulaşma anlamındaki yaygınlığıyla öylesine değerli bulunur ki¹² belki de İslamla ilişkisini daha baştan kesip atacak ilk engel üzerinde fazla durulmaz. Bunun yerine ikinci engelle uğraşarak, İslama uygun olmadığı düşünülen televizyonu dönüştürmenin mümkün olduğuna inanılır. Bu doğrultuda getirilen öneri, dramatik kalıpların bırakılması ve sadece olanı göstermeye dayalı bir dil yaratılmasıdır (Yalsızuçanlar, 1997). İslami yayıncılığın ideal tercihleri de Kuran eğitimi, Arapça eğitimi, İslami davranış ve ilkeleri anlatan programlar, İslami haber programcılığı, Kuran mealine ve tefsirine dayalı programlar, Hz. Muhammed'i anlatan programlar, İslamı ve diğer dinleri mukayeseli olarak anlatan belgeseller ve İslam coğrafyası ile ilgili programlar olacaktır (Baydar, 1994).

TGRT, Kanal 7, STV ve Mesaj TV gibi ilk İslami kanallar bu öneriye paralel olarak yazılı İslama ve onun doğrularına yaslanan programlar yayınladılar. Fakat, Öncü'nün işaret ettiği gibi, izleyicilerin daha önceden fırsat verilseydi Arapça ve Kuran dilinde yayın yapan televizyonları izleyeceği savını yanlış çıkarır biçimde bu program formatları fazla rağbet görmez. Bu yüzden, zaman ilerledikçe özel televizyonların, başta tepki gösterilen eğlendirerek izlenilir olmayı amaçlayan programlarına benzer formatlar kullanılmaya başlanır (Öncü, 2000). Fakat, İslami kanallarda da kullanılmaya başlanan bu programlarla diğer kanallardakiler arasında ciddi bir fark vardır. Öncü'ye göre, yayınlara artık ciddi ciddi Kuran

eğitimine veya Arapçaya yaslanmamasına rağmen, bu dillerden ve Osmanlı Türkçesinden seçilmiş belli kelimelerin araya serpiştirilmesiyle, bu kanalları açan izleyiciye İslami ve alternatif bir söylem boyutuna geçtiği hissettirilir. Belgeselden çocuk programlarına hemen hemen her programı Batıdan alınmış orijinal metnin çevirisi ile oynayarak genelde sonlara doğru Allaha yapılan referanslarla sonlandırma yoluyla, Allahın hayatın her alanında varolduğu işlenir. Başı kapalı olmayan kadınların olduğu genelde orta sınıftan ailelerin içine başı kapalı kadınların bir şekilde yerleştirilmesiyle başı kapalıliğın normalliiği politize edilir ve aynı zamanda sık sık haksızlığa uğradıklarını işleyen görüntü ve hikâyelerle mağduriyetleri kurgulanır. Huzur ve bereket gibi kimi kavramlar, Allaha ve dini bir toplumsal düzene gönderme yapılarak kodlanır (Öncü, 2000).

Kitabi referanslı ilk program formatlarından İslamın programın akışına ve içeriğine yedirildiği nihai program formatlarına geçişi, dini öğretme, insanları “düzgün” birer Müslüman olarak eğitme ve bu anlamda “düzgün” Müslümanlardan oluşan bir toplumsal alan tasarlama projesine, eğlence kavramının eklenmesi ve eğlendirerek dini imaj ve hikâyeleri toplumsal alana daha sağlam gönderme farkındalığının kazanılması olarak okumak mümkün görünüyor. Bu noktadan sonra cevaplanması gereken soru, “düzgün” Müslümanlardan oluşan bir toplumsal alan tasarlama yani İslami bir çerçeveyi esaslaştırma çabasını demokratik bir işleyiş içerisinde ele almanın mümkün olup olmadığı şeklinde formüle edilebilir. Televizyonla bulunan bu şansın, basit bir İslami uyanış veya irticanın yükselişine işaret ediyormuş gibi yorumlanması, Habermas’ın, dinin özel alandan çıkışını irrasyonel ve hatta bu durumun gözüktüğu toplumları geri kalmış olarak nitelendiren, çok eleştirilen klasik kamusal alan formülasyonuna saptanmak olurdu. Birinci kısımda altını çizdiğim gibi kamusal alan anlayışı artık Habermas’ın bu ilk formülasyonundan uzakta bir yerde duruyor. Hatta, Eickelman ve Piscatori’nin (Eickelman ve Piscatori, 1996), Eickelman ve Anderson’ın (Eickelman ve Anderson, 1999) ve Eickelman’ın (Eickelman, 2000) işaret ettiği gibi, farklı İslam temsillerinin elektronik medya araçlarıyla kamusal alana çıkışı, mevcut dinsel otoritelerin söylemlerine meydan okuyucu gelişmeler de ortaya çıkarabilir¹³. Yalnız, katılımın nasıl gerçekleştirildiğinin yani “düzgün” Müslüman kavramının içinin ne ile doldurulduğunun açığa çıkartılmasının, katılımı alakalı sürecin tamamının demokratik olup olmadığını değerlendirmek için gerekli olduğu iddiasındayım. Yani, televizyonla yaratılan temsil doğal bir demokratik hak iken o temsilin içeriğinin nasıl donandığının bu katılım sürecinin demokratikliği ile ilgili söz söylemek için tamamlayıcı olduğunu düşünüyorum. Eickelman

da, sadece farklı seslerin kamusal alana çıkış şansı bulmasından hareketle demokratik bir süreç yaşandığını ve bu sürecin demokratik sonuçlar doğuracağını düşünmenin pek doğru olmayan çıkarımlara götürebileceğine işaret eder (Eickelman, 2000). Bununla beraber, Öncü (Öncü, 1995), Türkiye özelinde farklı İslami temsillerin ortaya çıkışının demokratikleşme sağlayacağına kuşkuyla yaklaşır. Kısaca, İslamın diğer tüm temsillerin sahip olduğu hakla televizyon üzerinden kamusal alana imaj ve hikâyelerle donanmış temsiller göndermesini demokratik bir işleyişin işareti olarak değerlendirmek ama bu temsillerin içeriğinin ne ile doldurulduğuna odaklanarak tüm sürecin çıktısının demokratik olup olmadığı hakkında fikir yürütmek gerekliliği gibi duruyor.

Eğlendirerek dini imaj ve hikâyeleri toplumsal alana daha sağlam gönderme farkındalığının günümüzde belki de en popüler İslami yansıması olan dini içerikli dizilerde cinsiyetlerin konumlandırılışının analizi, bu katılımın içeriğinin nasıl doldurulduğu ile ilgili veri sağlayacaktır.

Dini İçerikli Dizilerde Kadın ve Erkek Olmak

Günümüz Türk televizyonları içerisinde İslami yayıncılığın en yankı bulan ulusal kanallarının, *Kanal 7* ve *Samanyolu* televizyonu olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu kanalların aynı zamanda, ulaştıkları azımsanmayacak izleyici sayısı ile İslami televizyonculuğun sektör içerisinde en kabul görmüş örnekleri olduğunu söylemek de yanlış olmaz. Bu kanallarda yayınlanan programlar, farkedilebilir biçimde belli bir İslami çizgiyi yansıtır. Bu çizginin belki de en net takip edilebileceği program formatı olan dini içerikli diziler ise, İslami yayıncılık anlayışının seyircinin izleme tercihini kazanma çabasında eğlendirme silahını keşfedişinin sembolleri gibidirler. Bir önceki başlıkta altını çizdiğim üzere dinsel bir eğitim vermeyi amaçlayan dinsel yayıncılık, yaşadığı başarısızlığın ardından sonraki dönemde seyircinin izleme tercihine de özel bir önem vermeye başlar. Dini içerikli dizilerin yayına konulması, geniş bir izleyici kitlesine ulaşma arayışındaki¹⁴ İslami yayıncılığın bulduğu başarılı bir formül veya çözüm gibidir.

İslami imaj ve hikâyelerin sunumunda ayrıcalıklı bir yer edinen dini içerikli dizileri 2005 yılından 2007 yılına uzanan bir süreçte analiz ettim. *STV* kanalından *Sırlar Dünyası* ve *Büyük Buluşma* ve *Kanal 7* kanalından *Kalp Gözü* isimli dizileri araştırma için seçtim. İsmi, ilk çıkışında Sır Kapısı olan ve sonradan *Sırlar Dünyası* olarak değiştirilen dini içerikli dizi,

bu araştırmanın olmazsa olmazı gibiydi çünkü bu tarz dizilere kapı açan öncü dizi oydu. *Kalp Gözü*'nün seçiminin altında ise *Kanal 7* televizyonunun böylesi bir araştırmada temsil edilmesi gerektiğine dair düşüncem rol oynadı. *Büyük Buluşma*'nın seçimi ise, cennet ve cehennem kavramına net olarak gönderme yapmasından ve öldükten sonra bunlardan hangisine gidileceğinin belirlendiği bir dinsel sorgulama safhasını, dinsel sorgulayıcıyı da içerecek biçimde hikayeye dahil etmesinden dolayıydı. Bu, dini içerikli dizilerin mevcut formatında kırılma yaratan bir diziydi ve seçilmemesi araştırmayı ciddi anlamda eksik bırakacaktı. Araştırmamın amacını önce televizyonla kamusal alana giren İslami imaj ve hikâyelerin analiz edilmesi oluşturduğundan dini içerikli dizilerin seçiminde kendisini İslami bir çizgide tanımlamayan özel televizyonlardaki örnekleri (mesela, Star Televizyonu'ndan *Sırlara Yolculuk ve Yaşanmış Öyküler*) dışarıda bıraktım. Orijinal formatın adaptasyonları olarak nitelendirebileceğim bu dizilerin dine göndermeleri net ve şiddetli değildi. Zaten, hem bu nedenden hem de bu kanallar izlenme pastasının daha büyük dilimlerine göz diktiklerinden olsa gerek bu adaptasyonlar çok uzun süreli olmadı ve kayboldu gitti.

Dini içerikli diziler, hem aynı karakterlerle devam eden büyük bir hikâyenin her bölümde giderek ilerleyen ve sona yaklaşan bir biçimde aktarıldığı seriyallerden hem de yine aynı karakterlerle ama her bir bölümde ayrı bir hikâyenin anlatıldığı yani tek tek bölümlerdeki hikâyelerin toplamının, büyük bir hikâye oluşturmadığı serilerden farklıdır. Bu dizilerde hem her bir bölümün birbirini tamamladığı büyük bir anlatı yoktur hem de her bölüm ayrı karakterlerden oluşur. Her bir bölümünde farklı bir konunun farklı karakterlerle anlatılmasına dayalı dini içerikli dizileri, tamamlanan anlatılı (anlatısı bölümün sonunda sonuca ulaşan ve diğer bölümlere sarkmayan, diğer bölümlerden ayrı) televizyon draması¹⁵ olarak sınıflandırmak mümkündür.

Bu dizilerin en temel ayırıcı özelliği, hikâyelerinde gündelik hayata dair kurmaca sorunların yaratılması ve bu sorunlar üzerinden çözüm için uygun olan düşünme ve davranış pratiğinin dini referanslarla örülerek tanımlanmasıdır. Dizileri, dini içerikli olarak isimlendirmemde dini referansların hem görüntülere yani, belli imajlara hem de anlatıya yedirilerek net bir dinsel doğru ve yanlış tanımlaması yapılması temel faktör oldu. Bu doğru ve yanlış tanımlaması, dini içerikli dizilerde o kadar önemsendir ki mesajı bir kez daha tekrarlayan veya daha anlaşılır hale getiren bir anlatıcı da ana hikâyenin içinde veya dışında bir yere konumlandırılır. *Sırlar Dünyası*'nda anlatıcı hikâye başlamadan önce ve hikâye

bittikten sonra çıkar ve izleyicileri öncesinde neyin beklediğini ve sonrasında ne izlediklerini daha kitabi bir dille özetler, hikâyeyi İslami bir çerçeveye daha net sokar ve gündelik hayatın açıklanmasına dair bir tür İslami gizemleştirme yaratır. Anlatıcı, aynı zamanda *Sırlar Dünyası*'nın hikâyelerinin yaşanmış gerçek olaylardan alındığını hem açık açık beyan eder hem de hikâyelerin, izleyicilerin kendi yaşanmışlıklarını kaleme aldıkları mektuplardan yararlanılarak yaratıldığını belirtir. *Kalp Gözü*'nün anlatıcısı ise, tamamen benzer bir şekilde, çoğu zaman hikâyenin başında, sonunda ve çok daha seyrek olmakla birlikte ortasında çıkıp açıklama getirir. Bu anlatıcının *Sırlar Dünyası*'nın anlatıcısından temel farkı akan hikâyenin kısa süreliğine bölünmesiyle hikâyenin içerisinde gözükmesidir. Bir diğer önemli farklılık da bu dizideki anlatıcının, hikâyenin İslami çerçevesini tekrarlamak veya derinleştirmek yerine onu daha dokunaklı hale getirmesi yani dramatize etmesidir. *Kalp Gözü*'nün anlatıcısının programda yayınlanan hikâyelerin gerçek olduğuna dönük bir iddiası yoktur. Hikâyeye eklenmiş bu anlatıcı tipinin en ilginç ise *Büyük Buluşma*'da bulunabilir. Bu anlatıcı, hikâyenin karakterlerinin öldükten sonra sorgulandığı bol sütunlu Ferah Kapısı adı verilen bir dinsel ara mekânda konumlandırılmış dinsel ve olağanüstü bir varlıktır. Bembeyaz kıyafeti, sakalı ve ağırlığıyla diğerlerinden olağanüstülük anlamında kolaylıkla ayrılabilen bu dinsel anlatıcı, yaşlı bir erkektir. Bu sorgulama sırasında karakterlerin kendilerini ölüme götüren ölümlü dünya yaşanmışlıkları başından sonuna aktarılır. Hikâyenin kritik kırılma anlarında sorgulama mekânına dönüşler yaşanır ve anlatıcı tarafından yapılan “yanlış”ın altı çizilerek “doğru” dinsel eylemin aslında nasıl olması gerektiği tanımlanır. Doğrular da bu kritik kırılmalar içerisinde yer bulur ve sorgulama anında takdire tabidir. Hikâyelerin tamamı, anlatıcının altını çizdiği yanlışların ve doğruların eşliğinde cennet veya cehenneme gidişle bitirilir. *Büyük Buluşma*, içerdiği öğelerle birlikte herhangi bir gerçeklik iddiasını olanaksız kılar. Fakat, cennet ve cehennem kapısında konumlandırılan böylesine hikâyelerin ve içerdiği yargıların dini doğruluğunu veya dinen uygunluğunu daha büyük bir otoriteye dayandırmak zorunlu görüldüğünden olsa gerek her bir bölümün giriş jeneriğinde Profesör düzeyinde akademik bir danışmanın adı da geçer. Bu araştırmaya konu olan dini içerikli dizilerin tamamının anlatıcıları erkektir.

Sırlar Dünyası ve *Kalp Gözü* her bir bölümün kendi içerisinde genellikle iki küçük öykücüğe dayandığı dizilerdir. *Büyük Buluşma*'da ise, her bir bölüm tek bir uzun hikâyeye ile kurulur. Bu durum, bu dizileri büyük bölüm bazında değil bölümlerin içerdiği küçük bölümler bazında incelememi gerekli kıldı. Bundan dolayı, araştırmanın metin analizini dizilerin içerdiği farklı bölüm yani hikâyeye sayılarını temel alarak yaptım. Belli bir örneklem

mantığıyla seçtiğim, *Sırlar Dünyası*'ndan 22 bölüm (44 öykü), *Kalp Gözü*'nden 8 bölüm (bir bölümde dizinin normal yapısından farklı olarak 3 küçük hikâye olduğundan 17 hikaye) ve *Büyük Buluşma*'dan 18 bölüm (18 hikaye) analiz ettim. Her bir hikâyesinin ortalama süresi sırasıyla *Sırlar Dünyası* için 28 dakika 52 saniye, *Kalp Gözü* için 22 dakika 55 saniye ve *Büyük Buluşma* için 73 dakika 24 saniyedir.

Bu üç dini içerikli dizinin içerik analizleri ile incelenmesi sonrası, İslami temsilin kamusal alan için hangi imaj ve hikâyeleri ne sıklıkla ve nasıl ürettiğini ortaya çıkarmayı amaçladım. Bu doğrultuda farklı cinsiyetlerin hikâyelerde ne sıklıkla ve nasıl görüldüğüne odaklanacağım ve bu yolla farklı cinsiyetlerle kamusal alan özel alan arasında bir eşleştirme yapıp yapılmadığını sorgulayacağım.

Sırlar Dünyası, Kalp Gözü ve Büyük Buluşmanın tüm bölümleri için toplam kadın ve erkek sayıları

		N	Yüzdesi	Min.	Maks.	Ortalama	Erk. Ort / Kad. Ort.
SIRLAR DÜNYASI (top. 44 hikâye)	Toplam erkek sayısı	1389	% 71.63	4	79	31.57	2.5256
	Toplam kadın sayısı	550	% 28.37	2	99	12.50	
KALP GÖZÜ (top. 17 hikâye)	Toplam erkek sayısı	437	% 77.21	3	83	25.71	3.3873
	Toplam kadın sayısı	129	% 22.79	1	24	7.59	
BÜYÜK BULUŞMA (top. 18 hikâye)	Toplam erkek sayısı	1568	% 67.62	21	261	87.11	1.7111
	Toplam kadın sayısı	751	% 32.38	7	161	41.72	

Sırlar Dünyası, Kalp Gözü ve Büyük Buluşmanın her bir bölümü için toplam erkek sayısının toplam kadın sayısına bölümünün ortalaması

		Min.	Maks.	Ortalama
SIRLAR DÜNYASI	Erkek sayısı / Kadın sayısı	.23	24.00	4.2559
KALP GÖZÜ	Erkek sayısı / Kadın sayısı	1.00	35.00	5.4767
BÜYÜK BULUŞMA	Erkek sayısı / Kadın sayısı	.83	6.63	2.6594

Dini içerikli dizilerde yer alan kişileri tek tek saymak ilk bakışta göze çarpmayan bir gerçeği su yüzüne çıkardı: Erkeklerin bu dizilerde kadınlardan ciddi anlamda daha fazla ekranda görünüyor olması. İncelenen tüm dizilerdeki erkek ve kadınların toplamı dikkate alındığında bu durum açıkça gözüküyordu. *Sırlar Dünyası*'nda 31,57 erkek ve 12,5 kadın, *Kalp Gözü*'nde 25,71 erkek ve 7,59 kadın ve *Büyük Buluşma*'da 87,11 erkek ve 41,72 kadın ortalamaları arasındaki farklar çarpıcıdır. Fakat dizilerin her bir bölümü farklı sayıda kişi barındırdığından (yani bir hikâyede ekranda görünen toplam kişi sayısı ile bir diğer

hikâyedeki eşit olmadığından) bu görüntü sadece genel durumu anlatmak için ipucu verebilir veya onu kabaca özetleyebilir. Bu engeli aşmak ve ortaya çıkan tabloyu derinleştirmek için her bir bölümdeki erkek ve kadın sayılarını birbirine oranlamak uygun bir yoldu. Bu yapıldığında ortaya erkek sayısı lehine olan ilk durumu onaylayan ve derinleştiren bir sonuç çıktı ve tek tek bölümlerin kendi içerisindeki erkek sayısının kadın sayısına oranının ortalamalarına başvurulduğunda farkın erkekler lehine biraz daha açıldığı görüldü: Erkeklerin kadınlardan bölüm başına *Sırlar Dünyası*'nda 4,26, *Kalp Gözü*'nde 5,48 ve *Büyük Buluşma*'da 2,66 kat daha fazla gözükmesi.

Erkeklerle kadınların, dini içerikli dizilerdeki görünüm sıklığını veren bu rakamların belki de asıl problemi, hikâyede oynanan rolün veya sergilenen performansın öneminin cinsiyetler arasındaki dağılımı hakkında herhangi bir şey söylememesidir. Dizilerde görünen tüm kişileri hem ana karaktere yakınlıklarına hem de hikâyeye içerisinde söz söyleyip söylemediklerine göre yaptığım sınıflandırma bu konuda yardımcı olacaktır. Bu sınıflandırma bana, sadece karakterlerin değil, sözgelimi, onların akrabalarının da nasıl kodlandığını gösterme şansı verdi. Bu sınıflandırmayı, ana karakterle temasa göre en yakından en uzağa üç düzey tanımlayarak yaptım. Aktif yaşam çevresi ismini verdiğim birinci düzey, ana karakterlerden, onların akrabalarından ve hikâyeye içerisinde belirgin bir biçimde rol oynayan arkadaşlarından ve diğer kişilerden oluşuyor. İkinci düzey, hikâyede anlamlı bir rol oynamasa da kısa bir söz söyleyen kişilerden oluşuyor. Son düzey ise, ilk iki düzeyin dışında kalan ve ekrana yansıyan tüm diğer kişileri içine alıyor. Birinci düzeyi diğerlerinden ayırmada herhangi bir problem yaşamadım. Ama ikinci düzey ile üçüncü düzeyi birbirinden ayırmak için belirgin bir ölçüt bulmam gerekti. Sonunda bu ayrımı yapmanın en verimli yolunun, söz söyleme yani ekranda sesin duyulması olduğuna karar verdim. Buna göre örneğin, ekrana gelen bir sokak veya ev görüntüsünde söz söylemeden oradan geçen veya evde oturan bir kişiyi üçüncü düzey içerisinde kodladım. Ama ekrana gelen o görüntüde, bir satıcı ürününü pazarlamak için bir söz söylese veya eve giren bir kişinin selam verdiği duyulursa bu kişiler ikinci düzey içerisinde ele alındı. Dizilerde yer alan insanları, hem karaktere yakınlıklarına hem de hikâyeye içerisinde söz söyleyip söylemediklerine göre sınıflandırırken herhangi bir düzeye giren kişiyi diğer bir düzeyde kodlamadım yani, düzeylerin her biri kendi içerisinde üyeleri diğerleri ile kesişmeyen kategoriler yarattı. Dizilerdeki kişileri ana karakterlere yakınlıklarına ve hikâyede söz söyleyip söylemediklerine göre önem sınıflandırmasına tabi tuttuğum üç düzeyin, kadın ve erkek görünüm sıklıklarına uygulanması hikâyelerde kritik rol oynayanları cinsiyetlere göre sınıflandırma şansı sağlayacaktır.

Sırlar Dünyası, Kalp Gözü ve Büyük Buluşmadaki toplam kadın sayısı ve toplam erkek sayısının farklı sosyal alanlara göre durumu

		1	2	3	N
Sırlar Dünyası	Toplam erkek sayısı	115 (%5.93)	332 (%17.12)	942(%48.58)	1389 (%71.63)
	Toplam kadın sayısı	102 (%5.26)	91 (%4.69)	357 (%18.41)	550 (%28.37)
	N	217 (%11.19)	423 (%21.82)	1299 (%66.99)	1939 (%100)
Kalp Gözü	Toplam erkek sayısı	56 (%9.89)	84 (%14.84)	297 (%52.47)	437 (%77.21)
	Toplam kadın sayısı	35 (%6.18)	18 (%3.18)	76 (%13.43)	129 (%22.79)
	N	91 (%16.08)	102 (%18.02)	373 (%65.90)	566 (%100)
Büyük Buluşma	Toplam erkek sayısı	63 (%2.72)	266 (%11.47)	1239 (%53.43)	1568 (%67.62)
	Toplam kadın sayısı	60 (%2.59)	139 (%5.99)	552 (%23.80)	751 (%32.38)
	N	123 (%5.31)	405 (%17.46)	1791 (%77.23)	2319 (%100)

Sırlar Dünyası, Kalp Gözü ve Büyük Buluşmanın her bir bölümü için farklı sosyal alanlardaki toplam erkek sayısının toplam kadın sayısına bölümünün ortalaması

	Sırlar Dünyası			Kalp Gözü			Büyük Buluşma		
	Min.	Maks.	Ortalama	Min.	Maks.	Ortalama	Min.	Maks.	Ortalama
Erkek sayısı / Kadın sayısı 1. Düzey	0.20	5.00	1.4784	0.50	10.00	2.0980	0.40	3.00	1.2956
Erkek sayısı / Kadın sayısı 2. Düzey	0.50	18.00	4.9216	0.00	21.00	4.2608	0.38	8.00	2.8637
Erkek sayısı / Kadın sayısı 3. Düzey	0.00	52.00	7.0034	0.00	24.00	5.2419	0.81	43.00	5.0720

Kadın ve erkek sayılarının tüm bölümlerdeki toplamaları üzerinden önem sırasına göre sınıflandırılması, hemen hemen bütün diziler için birinci düzeyden son düzeye doğru erkeklerin görünüm sayısı lehine ciddi bir farklılık doğduğunu gösteriyor. Gerçi ana karaktere yakınlık veya hikâyede kritik rol oynamaya denk düşen birinci düzeyde fark çok açık değil. Erkekler ve kadınlar, bu düzeyde, *Sırlar Dünyası*'nda sırasıyla %5,93 ve %5,26, *Kalp Gözü*'nde %9,89 ve %6,18 ve *Büyük Buluşma*'da %2,72 ve %2,59 ile birbirini takip ediyor. Bu hikâyelerin belli bir kadın erkek ekseninde anlatılması formülünün açık bir ifadesi olarak değerlendirilebilir. Nihayetinde bu dini içerikli dizileri de aşan çok eski bir anlatı formülüdür ve hiç de azımsanmayacak şiddette talep edilir. Bir noktadan sonra eğlendirerek izlenilir olma seçimini yapan İslami yayıncılığın da uzak duramayacağı bir formüldür bu. Tabii bundan daha önemlisi, hikâyenin ana olay örgüsünde her iki cinse de eşite yakın yer vermenin, sorunların yaratılması ve çözümünde iki cinsin çocuk, kardeş, karı-koca ve anne-baba konumlarıyla saptıkları “yanlış”lara ve devamlı sarıldıkları veya sonradan keşfettikleri “doğru”lara işaret etmek yani iyi-kötü, doğru-yanlış gibi eksenleri cinsiyetlerin her ikisine de göre tanımlayabilmek için gerekli olduğunun altı çizilebilir.

Hikâyelerin ana eksenini oluşturan ana karakterler ve kişiler bir yana ekranda kısa bir süre görünüp ağzından kısa bir söz çıkanların oluşturduğu ikinci düzey ile söz dahi etmeden sadece ekranda görünen kişilerin oluşturduğu üçüncü düzeye bakıldığında erkeklerin görünüm sıklığı ciddi anlamda baskın hale gelir. İkinci düzeyde, *Sırlar Dünyası*'nda %17,12'ye %4,69, *Kalp Gözü*'nde %14,84'e %3,18 ve *Büyük Buluşma*'da %11,47'ye %5,99 yüzdeleriyle erkekler kadınlara kıyasla baskın bir görünüm kazanırlar. Üçüncü düzeyde ise erkekler lehine olan görünüm iyice artar: Tüm diziler için yaklaşık %50'ye yaklaşık %20. Dizilerin tek tek bölümlerini ayırmaksızın yapılan böylesi bir analizin sonuçları, kadın ve erkek sayılarına dair ilk sonuçlara önemli bir derinlik katıyor olabilir. Fakat buna geçmeden, her iki analizden hareketle ulaşılan sonuçların kontrolü için bu defa tek tek bölüm bazında farklı düzeylerdeki sosyal alanlarda erkek görünümünün kadın görünümüne oranının ortalamasına bakmak yerinde olur. Tek tek bölümler dikkate alındığında da erkeklerin kadınlara kıyasla görünümleri birinci düzeyden üçüncü düzeye giderek artar: *Sırlar Dünyası*'nda 1,48'den 7,00, *Kalp Gözü*'nde 2,1'den 5,24 ve *Büyük Buluşma*'da 1,3'den 2,86 kata çıkan daha fazla erkek görünümü sayısı. Kısacası, birinci düzeyden üçüncü düzeye erkeklerin görünümü kadınlarınkine kıyasla ciddi bir sıçrama yaşar.

Bu verilerin ışığında, dini içerikli dizileri analiz ederken ekrandaki kişilerin dahil olduğu farklı sosyal düzeyler yaratma amacımın ne olduğunu bir kez daha belirtmem yerinde olur. Hikâyelerin etrafında anlatıldığı kişilerin cinsiyetlerini bulmak ve bu yolla kadın veya erkek olmanın hikâye kurgusunda ne anlama geldiğine odaklanmak için bir ilk adımdı farklı düzeyleri tanımlamak. Analizin bu aşamasında, farklı sosyal düzeylerdeki kadın erkek sayılarının işaret ettiği önemli bir sonucun ortaya çıktığı söylenebilir: İlk sosyal düzeydeki birbirine yakın erkek kadın sayısına kıyasla ikinci ve üçüncü sosyal düzeylerdeki tartışmasız erkek egemenliği. Birinci sosyal düzeydeki görece sayısal yakınlığın olası nedenleri üzerinde durdum. Bu noktada ikinci ve üçüncü sosyal düzeylerdeki görüntünün ne anlama geldiğine odaklanabilirim. İkinci ve üçüncü sosyal düzeylerin, analitik bir özel alan kamusal alan ayırımında kamusal alana karşılık geldiği rahatlıkla söylenebilir. Bu düzeylerde baskın erkek görünümü, dini içerikli dizilerin kadının kamusal alandaki yeri ile ilgili bir sorunsalı olduğunu düşündürüyor. İkinci ve üçüncü düzeylerde, kadın sayısının görünümündeki azalmanın başka bir anlamı olabilir mi? Bu sonuca özellikle üçüncü düzey temel alınarak bir itiraz gelebilir ve sokak çekimlerinde orada kim varsa ekrana girdiği ve dolayısıyla cinsiyetlerin görünümü ile ilgili durumun özellikle tasarlanmadığı söylenebilir. Fakat, bu gerçek olsa bile kadınların erkeklere kıyasla kamusal alanda gerçekten daha az

göründüklerinin değil çekimlerin böylesi bir realiteyi içerisinde barındıran mekânlarda gerçekleştirilmiş olduğunun işareti olarak değerlendirmek daha yerinde olur. Bu itiraz dini içerikli dizilerin ağırlıklı olarak geçtiği mekân, kadının kamusal alanda görünürlüğü ile ilgili mevcut bir dezavantaj barındıran köy ve kasaba gibi kırsal mekânlar olsaydı çok yerinde olurdu. Fakat, durum tam anlamıyla böyle değil. Analiz edilen toplam 44 *Sırlar Dünyası* hikâyesinin 17'si köy ve kasaba gibi mekânlarda ve 4'ü çift mekânda (köy veya kasaba ve İstanbul) geçiyor. Toplam 18 *Büyük Buluşma* hikâyesinin 6'sı ve toplam 17 *Kalp Gözü* hikâyesinin 3'ü köy veya kasabada geçiyor. Dolayısıyla hikâyelerin, temelde şehir ve hatta özellikle İstanbul ölçeğinde geçtiği göz önüne alındığında, üçüncü düzeye dönük olası ne varsa o ekrana girdi şeklindeki itiraza, şehirde anlatılan hikâyelerde mekânın bu realiteye karşılık gelen yerlerden seçildiği şeklinde cevap vermek gerekiyor. Bu bir yana, dini içerikli dizilerde kadınların kamusal alandaki yeri ile ilgili sorunsala üçüncü düzey öne çıkarılarak yapılacak bu tarz bir itiraz bile ikinci düzeydeki kadın görünümü aleyhine olan durum karşısında etkisiz kalacaktır. Ekranda kısa bir süre söz söyleyen kişilerin seçiminin bilinçli olarak yapıldığından şüphe etmek için bir sebebimiz yok. İkinci düzeyde de açıkça ortaya çıkan kadın görünümü azlığı, dini içerikli dizilerde kadın olmak ve kamusal alana girmek arasında problemlili bir ilişki olduğu sonucunu doğruluyor. Dışarı ile temasın belli bir dinsel yaklaşımla formüle edilmesine yarayan iç-özel alandaki kısmi kadın-erkek görünüm eşitliğinin bu bağlamda fazla bir değeri yok. Kısaca özetlersem, hikâyelerin etrafında döndüğü karakterler ve onların çevrelerindeki kişilerin yer aldığı birinci düzeydeki kısmen hafif erkek ağırlığına kıyasla kişilerin hem görünüp hem sesleri duyulduğu için girdikleri ikinci düzeydeki ve sadece ekranda göründükleri için girdikleri üçüncü düzeydeki ciddi anlamda baskın erkek egemenliği, dini içerikli dizilerdeki hikâyelerin kısmen kadınlar ve erkekler arasında eşit bölündüğü ama kadınların kamusal alanda fazla görünmediği ve söz söylemediği sonucuna işaret ediyor. Başka bir ifadeyle, dini içerikli dizilerde kamusal alan erkeklerin dünyası olarak kodlanıyor.

Kadın ve erkeklerin dini içerikli dizilerde bir işe sahiplik anlamında farklılaşma yaşayıp yaşamadığını sormak bu ilk sonucu derinleştirebilir. Toplam erkek sayısı ve kadın sayısı içerisindeki çalışanların oranı, İslami hikâyenin kadın ve erkeğin kamusal alandaki görünürlüğü ile ilgili önemli bir bilgi verebilir. Kadın ve erkeklerin çalışmaları ile ilgili verilere geçmeden önce birkaç noktanın altını çizmek gerekiyor. Üçüncü düzeyde olan yani sadece ekranda görünen kişilerin çalışıp çalışmadıklarını belirlemek çoğu zaman mümkün

olmadığından çalışma durumunu sadece birinci ve ikinci düzeylerde tuttum. Hikâyedeki bir kişiyi çalışıyor olarak kodlamam için yaptığı işten kendisinin veya evinin kazanç sağlaması lazımdı. Periyodik olarak para kazananlar, çalışanlar kategorisine girdi. Tarla işleyerek geçimini sağlayanlar da çalışanlar kategorisinde sayıldı. Ev kadınları, yaptıkları ev içi işten herhangi bir düzenli gelir elde etmedikleri için çalışmayan kadınlar olarak sayıldı.

Dini içerikli dizilerde cinsiyete göre iş sahipliğinin nasıl kurgulandığı aslında sadece kaç hikâyede çalışan kadın ve erkeğe yer verildiğine bakılarak bile anlaşılabilir. *Sırlar Dünyası*'nın analiz edilen 44 hikâyesinin tümünde en az bir çalışan erkek varken sadece 18'inde en az bir kadın çalışırken görünür. *Kalp Gözü*'nde 17 hikâyenin 16'sında erkek ve 3'ünde kadın en az bir kere çalışan olarak kodlanmıştır. Bu iki dizide, kadının çalışan olarak kamusal alana çıktığı hikâyelerin çok sınırlı sayıda kaldığı söylenebilir. Ağırlıklı olarak İstanbul merkezinde geçen *Büyük Buluşma*'da ise kadının çalışması ile ilgili rakam tamamen değişir. 18 *Büyük Buluşma* hikâyesinin tamamında en az bir erkek ve 15'inde en az bir kadın çalışan olarak görünür. Bu dizi bir bakıma dini içeriğin şehir ölçeğinde yorumlanması çabasını barındırdığından kadının kamusal alana çalışan olarak çıkışı ile ilgili farklı duruşu anlaşılabilir. Ayrıca, diğer dizilerin neredeyse iki katı olan hikâye uzunluğu *Büyük Buluşma*'yı, bir sette başlayan ve fazla genişlemeden biten hikâye formatından uzak tutar ve onu giderek hem zamansal hem de mekânsal olarak yayar. Bu haliyle çalışan kadın ekrana sıklıkla girer. Yine de bu yoruma çekinerek yaklaşmak yerinde olur çünkü bu yorum dini içerikli dizilerin çalışan kadına yer vermeyişinin esas sebebinin formatından kaynaklandığı sonucuna neden olabilir. Ama çalışan kadın ve erkek sayılarının tüm birinci ve ikinci düzeylerdeki kadın ve erkek sayıları içerisindeki yeri dikkate alındığında durumun bundan farklı olduğu görülebilir.

Çalışan ve çalışmayan kadın ve erkeklerin toplam kadın ve erkeklere oranı dizilerde cinsiyetle çalışma ilişkisinin nasıl kurulduğunu net olarak ortaya koyabilir.

Sırlar Dünyası, Kalp Gözü ve Büyük Buluşma dizilerindeki çalışan-çalışmayan kadın ve erkek oranları

	Sırlar Dünyası			Kalp Gözü			Büyük Buluşma		
	1	2	N	1	2	N	1	2	N
Çalışan kadın sayısı	13 %6.74	20 %10.36	33 %17.10	3 %5.66	3 %5.66	6 %11.32	11 %5.53	45 %22.61	56 %28.14
Çalışmayan kadın sayısı	89 %46.11	71 %36.79	160 %82.90	32 %60.38	15 %28.30	47 %88.68	49 %24.62	94 %47.24	143 %71.86
N	102 %52.85	91 %47.15	193 %100	35 %66.04	18 %33.96	53 %100	60 %30.15	139 %69.85	199 %100
Çalışan erkek sayısı	59 %13.20	177 %39.60	236 %52.80	24 %17.14	43 %30.71	67 %47.86	34 %10.33	161 %48.94	195 %59.27
Çalışmayan erkek sayısı	56 %12.53	155 %34.68	211 %47.20	32 %22.86	41 %29.29	73 %52.14	29 %8.81	105 %31.91	134 %40.73
N	115 %25.73	332 %74.27	447 %100	56 %40.00	84 %60.00	140 %100	63 %19.15	266 %80.85	329 %100

Görülebileceği gibi çalışan kadın sayısı tüm kadın sayısının *Sırlar Dünyası*'nda %17.10'unu, *Kalp Gözü*'nde %11.32'sini ve *Büyük Buluşma*'da %28.14'ünü oluşturuyor. Erkeklerde ise durum çok farklı. Çalışan erkek sayısı, toplam erkek sayısının, yukarıdaki dizi sırasıyla %52.80, %47.86 ve %59.27'sini oluşturuyor. Kısacası, dini içerikli diziler ciddi anlamda çalışmayan kadınların ve çalışan erkeklerin üzerine inşa edilmiş gibi duruyor. Bu durum, ilk analizlerle ulaşılan birinci düzeyden üçüncü düzeye doğru gittikçe kadın görünümüne baskın gelen erkek görünümü sonucunu destekler mahiyette gözüküyor. İkinci ve üçüncü düzeylerin net olarak karşılık geldiği kamusal alanda, kadınlar, erkeklere kıyasla hem daha az görünüyor hem de maddi anlamda erkeklere bağımlı resmediliyorlar. Artık, dizilerdeki kadınları incelemeyi, İslami kadını işaretlediği düşünülen başı kapalılığa¹⁶ odaklanıp bitirebilirim.

Sırlar Dünyası, Kalp Gözü ve Büyük Buluşma dizilerindeki başı kapalı olan ve başı kapalı olmayan kadın sayıları

	Sırlar Dünyası				Kalp Gözü				Büyük Buluşma			
	1	2	3	N	1	2	3	N	1	2	3	N
Başı kapalı kadın sayısı	68 %66.67	42 %46.15	122 %34.1	232 %42.18	24 %68.57	12 %66.67	41 %53.95	77 %59.69	31 %51.67	49 %35.25	190 %34.42	269 %35.82
Başı kapalı olmayan kadın sayısı	34 %33.33	49 %53.85	235 %65.83	318 %57.82	11 %31.43	6 %33.33	35 %46.05	52 %40.31	29 %48.33	90 %64.75	362 %65.58	482 %64.18
N	102 %100	91 %100	357 %100	550 %100	35 %100	18 %100	76 %100	129 %100	60 %100	139 %100	552 %100	751 %100

Kadınların başı açıklığına veya kapalılığına göre ortaya konduğu bu tablolarda çarpıcı olan her dizi için hikâyenin çevresinde döndüğü kadın karakterlerin başı kapalı olmasıdır. Bu oran, *Sırlar Dünyası*'nda %66.67, *Kalp Gözü*'nde %68.57 ve *Büyük Buluşma*'da %51.67 olarak biçimlenir. *Kalp Gözü* dizisindeki her düzeyde baskın olan başı kapalı kadınlar bir yana, *Sırlar Dünyası* ve *Büyük Buluşma*'da başı kapalı kadınların başı kapalı olmayanlara

kıyasla oranı ikinci ve üçüncü düzeyin temsil ettiği klasik kamusal alanda *Sırlar Dünyası* için sırasıyla %46.15 ve %34.17'ye ve *Büyük Buluşma* için sırasıyla %35.25 ve %34.42'ye düşer. Buna paralel olarak, başı kapalı olmayan kadınların oranı, *Kalp Gözü* hariç, kamusal alanda yükselir. Kısaca, birinci düzeyden üçüncü düzeye doğru görünimleri azalan yani aslında kamusal alanda resmedilmeyen kadınların, kamusal alanda olanları da ağırlıklı olarak başı açık olanlardır. Fakat, kamusal alanda başı kapalı olan kadınların aleyhine bir düşüş olmasına rağmen yine de kamusal alana ilişkin iddialı bir temsilin kodlandığı görülebilir. Yüzde olarak değil de oran olarak ifade edilirse bu iddialı temsile göre, kamusal alandaki her 3 kadından en az 1'inin başı kapalıdır.

Kadınların başlarının kapalı olmasına veya olmamasına göre yapılan bu analiz, bu değişkene çalışma durumunun katılımıyla daha aydınlatıcı olabilir.

Sırlar Dünyası, Kalp Gözü ve Büyük Buluşma dizilerindeki başı kapalı ve başı açık kadınların çalışma durumlarına göre dağılımı

	Sırlar Dünyası			Kalp Gözü			Büyük Buluşma		
	1	2	N	1	2	N	1	2	N
Çalışan başı açık kadın sayısı	9 %8.82	16 %17.58	25 %12.95	1 %2.86	3 %16.67	4 %7.55	7 %11.67	39 %28.06	46 %23.12
Çalışan başı kapalı kadın sayısı	4 %3.92	4 %4.40	8 %4.15	2 %5.71	0 %0	2 %3.77	4 %6.67	6 %4.32	10 %5.03
N1	13 %12.75	20 %21.98	33 %17.10	3 %8.57	3 %16.67	6 %11.32	11 %18.33	45 %32.37	56 %28.14
Çalışmayan başı açık kadın sayısı	25 %24.51	33 %36.26	58 %30.05	10 %28.57	3 %16.67	13 %24.53	22 %36.67	51 %36.69	73 %36.68
Çalışmayan başı kapalı kadın sayısı	64 %62.75	38 %41.76	102 %52.85	22 %62.85	12 %66.67	34 %64.15	27 %45.00	43 %30.93	70 %35.18
N2	89 %87.25	71 %78.02	160 %82.90	32 %91.43	15 %83.33	47 %88.68	49 %81.67	94 %67.63	143 %71.86
N	102 %100	91 %100	193	35 %100	18 %100	53	60 %100	139 %100	199

Başı açık ve kapalı kadınların çalışıp çalışmadıklarına göre analizi, öncelikle bir kez daha bütün dizilerde çalışmayan kadın sayısının çalışan kadın sayısına göre çok baskın olduğunu gösterir. *Sırlar Dünyası*, *Kalp Gözü* ve *Büyük Buluşma* için çalışmayan kadınlar sırasıyla birinci ve ikinci düzeyde kodlanan tüm kadınların %82.90'ını, %88.68'ini ve %71.86'sını oluşturur. Çalışan kadınların bu kadar az olduğu bir ortamda başı kapalı kadınlar için durum çalışma anlamında daha da vahimdir. *Sırlar Dünyası*'ndaki toplam %17.10 olan çalışan kadınların sadece %4.15'ini başı kapalı olanlar oluşturur. Bu durum, *Kalp Gözü*'ndeki %11.32 içerisinde %3.77 ve *Büyük Buluşma*'daki %28.14 içerisinde %5.03 başı kapalı kadın oranlarıyla da desteklenir. Bir önceki analizde gösterdiğim gibi dizilerdeki başı kapalı kadınların başı açık olanlara kıyasla ciddi anlamda daha fazla görünmesine rağmen onlardan

çok daha az çalışıyor olması gerçeği neredeyse başı kapalı kadın olmayı çalışmayan kadın olmakla eşleştirir. Yani, kadınlar için ciddi anlamda kapalı olan kamusal alan, kapalı kadınlar için neredeyse tamamen kapalıdır.

Başlı açık ve başı kapalı kadınlar arasındaki ayrımın İslami politika için ne anlama geldiğine odaklanmak dini içerikli dizilerde kadınların kodlanma biçimleri ile ilgili verilere derinlik kazandırabilir. İslami politikanın kamusal alandaki kadın kavramına bakışı, birbirini problemlili biçimde destekleyen ikili bir görünüm sergiler. Kadın, Göle'ye göre, Müslüman ülkelerde kamusal alanın “ne”liği üzerinden yapılan siyasetin temel öznesidir ve 1980’lerde Türkiye’de iyice hız kazanan İslami politika da kendi imajları ve konularıyla İslami kadını kamusal alanda görünür kılma uğraşı içerisine girer (Göle, 1997). İslami siyasetin kadın üzerindeki siyaseten derin vurgusunun nedeni, Acar’a göre, Cumhuriyet ile kadınların kurtuluş yaşadığı fikrinin toplumsal alanda ciddi kabul bulması ve İslami siyasetin bu fikirle kendisini hesaplaşmak zorunda hissetmesidir (Acar, 1991). İkinci görünüm ise, yine Acar’a göre, İslami ideolojinin kadınları, bireysel veya cinsel kimliklerine vurgu yapmak yerine sadece eş, anne ve ev kadını olarak görmesi ve onlar için ev idare etmek, yemek pişirmek ve çocuk bakmak temelli bir rol çerçevesi çizmesidir (Acar, 1991). Bir yandan İslami kadının kamusal alanda görünür kılınması uğraşı diğer yandan kadının temelde özel alanla ilgili bulunması, aslında İslami siyasetin önündeki çözümü çok zor bir ikilem gibi durur.

İslami televizyon yayıncılığının ve dini içerikli dizilerin kadına yönelik kodlamalarının bu ikilemi çözmeye imkanları sağladığını düşünüyorum. Örneğin, üniversiteler önünde hak arama çabası ile kamusal alana giriş belli parti politikaları ile desteklenirken yani parti temelli siyasete konu olurken dini içerikli dizilerdeki kadın tasarısı, kadına asıl yerinin kamusal alan değil evi olduğunu hatırlatmayı başarır. Bu diziler üzerinden özel alanında kalan yani, kamusal alana çıkmayan bir kadın imajının üretildiği söylenebilir. Analiz ettiğim görünüm sıklıklarından başka, dini içerikli dizilerle başı kapalı olan kadınları başı kapalı olmayanlardan ayıran bir sınır da çizilir. Bu genelde, “namusluluğu” vurgulanan başı kapalı kadının karşısına başı açık bir “modern” kadının konulması üzerinden yapılır. Başlı açık kadın lüks tüketimden ve şatafattan zevk alırken, İslami kadın sadelikten ve kendini kontrolden yanadır. Lüks tüketimden ve gereksiz israftan tamamen arınmıştır. Bu kadını diğerinden ayıran bir diğer sembol ise çocuğu hariç çevresindeki hiçbir erkekle temas etmemesidir. Bu temasın görüldüğü çok seyrek birkaç örnekte de amaç dokunulan kadının veya erkeğin,

mağduriyet karşısında teskin edilmesidir. Kısaca, dini içerikli dizilerdeki kadınlar, kocaları dahil, herhangi bir erkek teması ile muhatap değildirler. Başlı açık kadınların erkeklerle teması da gösterilmez fakat bunun nedeni, başlı açık kadınların erkeklerle ilişkilerinin her nedense özel bir ilgi konusu olmamasıdır. Asıl mesele başlı kapalı kadının erkek karşısında nasıl konumlandırıldığıdır ve bu kadının “namusluluğunu” devamlı yeniden üretecek biçimde erkekle kadın arasında bir fiziksel temassızlık kodlanır.

Göle'nin “çağdaş İslamcılığın, kayıp [İslami] topluluğu yeniden kazanma uğraşı olarak” (Göle, 1997: 73 (köşeli parantez içerisindeki ekleme benim)) okunabileceği vurgusundan hareketle, İslami televizyonculuk ve dini içerikli dizilerde kodlanan İslami kadınların, sanki İslami politikaların kaybolmuş İslami topluluğu yeniden bulma çabasının temel taşları gibi durduklarını söyleyebilirim.

Bu analizler doğrultusunda, sırasıyla, dini içerikli dizilerde erkeklerin görünümünün kadınlara göre çok baskın olduğu, hikayelerin kadınlar ve erkekler çevresinde hemen hemen eşit olarak dönmesine rağmen, kamusal alanın kadınları ciddi anlamda barındırmadığı, kadınların ev içerisine erkeklerin ise, hem eve hem de kamusal alana yerleştirildiği, ev içi ekonominin net olarak erkeklerin sırtında döndüğü ve kadınların ekonomik faaliyetlerde çok sınırlı bir düzeyde rol aldığı, başlı kapalı kadınların kapalı olmayanlara kıyasla çok daha fazla sayıda görüldüğü ama bu fazlalığın onların kamusal alan görünümündeki artışa değil özel alanda konumlandırılmalarına hizmet ettiği ve başlı kapalı kadının özel alanda “namusluluk” ve “safılık” ile eşleştirilerek İslami olmayan kadınla bir farklılığın tasarlandığı sonuçlarına ulaşmanın mümkün olduğunu düşünüyorum. Bu sonuçlar, ilginç bir biçimde, hem aynı yöntemle dinsel televizyonda kadınların görünümünü araştıran Abelman'ın (Abelman, 1991) ulaştığı, dinsel televizyonda kadınların erkeklere kıyasla daha az görüldüklerini ve görüldüklerinde de ağırlıklı olarak ev içi rollerle ve aileyle ilintili olarak resmedildiklerini gösteren sonuçlar ile hem de Türkiye'deki İslam temelli resimli çocuk kitaplarında nasıl bir Müslüman kimliğinin kodlandığını araştıran Saktanber'in (Saktanber, 1991) ulaştığı, bu kitaplarda çok geniş yelpazede mesleklere sahip olan ve evin ekonomisini ayakta tutup, evin dış dünyayla bağlantısını kuran erkek profiline kıyasla kadınların sessizce bir köşede oturan konuşmayan ve ağırlıklı olarak anneliğine vurgu yapılan pasif kadın görünümü içerisinde kodlandığını gösteren sonuçlar ile ciddi anlamda paralellik göstermektedir. Bu paralellikleri de dikkate alarak, araştırmanın cinsiyetlerin görünümü ve sunumu ile ilgili sonuçlarını tek bir cümlede özetleyebilirim. Dini içerikli dizilerde, erkeklerin hem ev içi hem de ev dışı

hareketliliğine kıyasla kadınların kamusal alan etkinliğinin güdük kaldığı açık bir cinsiyet farklılığı, belki de ayrımcılığı, kodlanır.

SONUÇ

Televizyon gibi elektronik iletişim araçlarının hızla gelişmesi, sosyal bilimlerde Habermas'ta karşılığını bulan kamusal alan kavramsallaştırmasında ciddi bir dönüşüm yaşanmasına neden oldu. İlk halinde sarsılmaz bir rasyonalite ile kurulan kamusal alan, toplum ve devlete dair makro konuların konuşulduğu ve iktidara bir biçimde çeki düzen verilen bir alandı. Rasyonel kamusal alan, dinin tartışmalara sokulmasını bu rasyonalitenin ihlali olarak görürdü. Anderson'un hayali cemaatler kavramında kemikleşen iletişimle aynı birliğin parçası olduğunu hayal edebilme vurgusu, kamusal alan kavramlaştırmasına önemli bir açılım getirdi. Bu, Habermas'ın yüzyüze iletişime dayalı kamusal alanının yerine ortak dile muhatap olmanın yeterli olduğu bir kamusal alanı koymak demektir. İletişim araçlarının yeri bu kamusal alanda sarsılmaz görünüyordu. Zaten Anderson, sadece yazılı dile yer verirken teorisi süratle sözlü ve görsel diğer iletişim araçlarına adapte edildi. Bu çalışmada açısından vazgeçilmez olan nokta ise, Couldry'den hareketle belirttiğim gibi medyanın toplumun bir merkezi olduğu inancını yayması ve bu merkezi tecrübe edişimizi çerçevelemesiydi. Medya vasıtasıyla bir merkezi sosyalle temas etmek artık dinselliği de içerecek biçimde ritüel kavramı ile eşleştiriliyordu.

Kamusal alanın dine kapalı olup olmadığı değerlendirmesindeki değişim, çarpıcı biçimde Türk televizyonculuğunun kamusal yayıncılıktan özel yayıncılığa geçişte farklı seslerin ve görüntülerin duyulması ve görülmesi ile paralel gitti. Kamusal alanın, medyanın kapı açtığı bir merkez olarak yorumlanmasının sonraki adımı bu merkezin içeriğinin ne ile doldurulacağına dönük bir temsil politikasının hayata geçmesiydi. Farklı kamusal alan projelerinin televizyonla kendi temsillerini yaratıp yaymaya çalışmasına benzer şekilde İslam da bu yeni mücadele alanında aktif olarak rol aldı ve bu yolla bir biçimde Türkiye siyasetini açıklayıcı kabul edilen modernleştirici güçler geleneksel/dinsel güçler karşılığı da televizyon kaynaklı siyasette karşılığını buldu. Gerçi İslam, yeni televizyon ortamının kendine has fırsatları ile biraz problemlili bir ilk tanışma yaşadı ama çok kısa bir sürede eğlendirerek dinsel yayın yapma farkındalığını kazandı.

Bu çalışmada, televizyon üzerinden kurulan İslami kamusal alanın cinsiyetlere yer verme biçiminden hareketle İslami temsil politikasının demokratikliğini sorguladım. İslami yayıncılığın eğlendirerek izlenir olmayı hem de İslami bir çerçevede kalmayı başarmasının sembolü gibi okunabilecek dini içerikli dizilerde cinsiyetlerin görünüm sıklıklarını bu doğrultuda analiz ettim. Bu analizin sonuçlarını şöyle özetleyebilirim.

Cinsiyet, erkek ve kadınlara farklı sosyal alanlarda farklı ağırlıklar verilmesi nedeniyle dini içerikli dizi anlatısının anlamlı bir parçasıdır. Ekranda görülen tüm kişileri, farklı sosyal alanlara denk gelen üç düzey üzerinden analiz ettiğimde kamusal alana karşılık gelen son iki düzeyde kadınların erkeklere kıyasla görünümünün ciddi anlamda düşük olduğu sonucuna ulaştım. Hikâyenin kilit kişilerinin rol aldığı birinci düzeyde ise, kadınlarla erkeklerin görünme sıklığı hemen hemen birbirine eşitti. Bu verilerden hareketle dini içerikli dizilerde farklı cinsiyetlerin farklı sosyal alanlarla bir aidiyet ilişkisi içerisinde kurgulandığı sonucuna ulaştım. Bu verileri destekler mahiyette erkeklerin kadınlara kıyasla bir işte çalışarak toplumsal hayata katılımlarının ciddi anlamda yüksek olduğunu buldum. Bu, vardığım ilk sonuçla birleştirilince, erkeklerin hâkimiyetinde bir kamusal alan ve kadınların ev içine aidiyetini işleyen bir özel alan tasarımının dini içerikli dizilerle kodlandığı sonucunu ortaya koyuyordu. Hem kamusal alanda görünme hem de bir işe sahiplik anlamında başı kapalı kadınlar ise, açık olanlara kıyasla ciddi anlamda daha dezavantajlıydılar.

KAYNAKÇA

ABELMAN, R. (1991), "The depiction of women in religious television", *The Journal of Communication and Religion*, 14, ss. 1-14.

ABU-LUGHOD, L. (1993), "Islam and public culture: the politics of Egyptian television serials", *Middle East Report*, 180, ss. 25-30.

ACAR, F. (1991). "İslamcı ideolojide kadın: Türkiye'de üç İslamcı kadın dergisi", Richard Tapper (ed.), *Çağdaş Türkiye'de İslam: Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, ss. 205-236.

AKSOY, A. ve ROBİNS, K. (2000), "Thinking across spaces: Transnational television from Turkey", *European Journal of Cultural Studies*, 3, ss. 343-365.

AKSOY, A. ve ROBİNS, K. (2002). "Banal transnationalism: The difference that television makes", <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-02-08%20Robins.pdf>

ANDERSON, B. (1991), *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London and New York: Verso.

AZİZ, A., ÇELİK, N. B. ve TİMİSİ, N. (1991), *Televizyon Yayınlarında Geleneksel Kültür (TRT Televizyonu Din ve Ahlak Yayınlarında Geleneksel Kültür'e İlişkin Mesaj Çözümlemesi)*, Ankara: Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı.

BAYDAR, M. Ç. (1994), *İslam ve Radyo Televizyon*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

BOSTANCI, M. N. (2004), *Televizyon Dilindeki İslam*. Ankara: Odak.

CAMMAERTS, B. ve CARPENTIER, N. (2007), "Reclaiming the media: Communication rights and expanding democratic media roles", Bart Cammaerts and Nico Carpentier (ed.), *Reclaiming the Media: Communication Rights & Democratic Media Roles*, Bristol and Portland: Intellect Books-European Communication Research and Education Association, ss. XI-XVIII.

CAREY, J. (1989), *Communication as Culture*, London: Unwin Hyman.

COULDRY, N. (2001), "The hidden injuries of media power", *Journal of Consumer Culture*, 1, ss. 155-177.

COULDRY, N. (2002), "Playing for celebrity: Big Brother as ritual event", *Television & New Media*, 3, ss. 283-293.

CURRAN, J. (1997), "Rethinking the media as public sphere", P. Dahlgren and C. Sparks (ed.), *Communication and Citizenship*, London and New York: Routledge, ss. 27-57.

EİCKELMAN, D. F. ve PİSCATORI, J. (1996), *Muslim Politics*, New Jersey: Princeton University Press.

EİCKELMAN, D. F. ve ANDERSON, J. W. (1999), *Redefining Muslim politics*. Dale F. Eickelman and Jon W. Anderson (ed.), *New Media in the Muslim World: The Emerging Public Sphere*, Indianapolis: Indiana University Press, ss. 1-18.

EİCKELMAN, D. F. (2000), "The coming transformation in the Muslim world", *Current History*, 99, ss. 16-20.

FRANCO, J. (2001), "Cultural identity in the community soap: A comparative analysis of *Thuis* (At Home) and *EastEnders*", *European Journal of Cultural Studies*, 4, ss. 449-472.

GRİFFİTHS, A. (2001a), "Serial", Roberta E. Pearson ve Philip Simpson (ed.), *Critical Dictionary of Film and Television Theory*, London and New York: Routledge, s. 400.

GRİFFİTHS, A. (2001b), "Series", Roberta E. Pearson ve Philip Simpson (ed.), *Critical Dictionary of Film and Television Theory*, London and New York: Routledge, s. 400.

GÖLE, N. (1997), "The gendered nature of the public sphere", *Public Culture*, 10, ss. 61-81.

HAMILTON, J. (2004), "Book review: *Media Rituals: A Critical Approach* by Nick Couldry", *Media, Culture & Society*, 26, ss. 461-462.

İNSEL, A. (1995), *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İstanbul: Birikim Yayınları.

KELLNER, D. M. ve DURHAM, M. G. (2001), "Adventures in media and cultural studies: Introducing the keywords", Meenakshi Gigi Durham and Douglas M. Kellner (ed.), *Media and Cultural Studies, Keywords*, Massachusetts and Oxford: Blackwell Publishing, ss. 1-29.

LODZİAK, C. (1986), *The Power of Television: A Critical Appraisal*, New York: St. Martin's Press.

LOPEZ, A. M. (1995), "Our welcomed guests: Telenovelas in Latin America", Robert C. Allen (ed.), *To Be Continued...: Soap Operas around the World*, London and New York: Routledge, ss. 256-275.

MEYER, B. ve MOORS, A. (2006), "Introduction", Birgit Meyer ve Annelies Moors (ed.), *Religion, Media, and the Public Sphere*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, ss. 1-25.

MUTLU, E. (1999), "Televizyon ve Toplum", Ankara: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu.

MUTLU, E. (2001). "Ne olacak bu kamu yayıncılarının hali?" D. Beybin Kejanlıoğlu, Sevilay Çelenk ve Gülseren Adaklı (ed.), *Medya Politikaları: Türkiye'de Televizyon Yayıncılığının Dinamikleri*, Ankara: İmge Kitabevi, ss. 23-78.

NORTON, J. (1997). "Faith and fashion in Turkey", Nancy Lindisfarne-Tapper and Bruce Ingham (ed.), *Language of Dress in the Middle East*, Surrey: Curzon, ss. 149-177.

ÖNCÜ, A. (1995), "Packaging Islam: Cultural politics on the landscape of Turkish commercial television", *Public Culture*, 8, ss. 51-71.

ÖNCÜ, A. (2000). "The banal and the subversive: Politics of language on Turkish television", *European Journal of Cultural Studies*, 3, ss. 296-318.

POSTİLL, J. (2005), "Book review: *Media Rituals: A Critical Approach*", *Anthropological Theory*, 5, ss. 89-90.

RAJAGOPAL, A. (2001), *Politics after Television: Religious Nationalism and the Reshaping of the Indian Public*, Cambridge: Cambridge University Press.

RAPPING, E. (2001), "Public sphere", Roberta E. Pearson ve Philip Simpson (ed.), *Critical Dictionary of Film and Television Theory*, London and New York: Routledge, ss. 351-356.

ROFEL, L. (1995). "The melodrama of national identity in post-Tiananmen China", Robert C. Allen (ed.), *To Be Continued...: Soap Operas around the World*, London and New York: Routledge, ss. 301-320.

SAKTANBER, A. (1991), "Resimli çocuk kitaplarında Müslüman kimliği", Richard Tapper (ed.), *Çağdaş*

Türkiye'de İslam: Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet, İstanbul: Sarmal Yayınevi, ss. 237-259.

STOKES, M. (1992), Türkiye'de Arabesk Olayı, İstanbul: İletişim Yayınları.

ŞAHİN, H. (1999), "Üçüncü basıma önsöz", Medya ve Demokrasi, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

TRT YAYIN PLANLAMA KOORDİNASYON VE DEĞERLENDİRME DAİRESİ BAŞKANLIĞI (1985), *Türkiye Radyo ve Televizyon Programları Kamuoyu Araştırması*, Ankara: TRT Yayın Planlama Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi Başkanlığı.

WHITE, J. B. (1999), "Amplifying trust: Community and communication in Turkey", Dale F. Eickelman and Jon W. Anderson (ed.), *New Media in the Muslim World: The Emerging Public Sphere*, Indianapolis: Indiana University Press, ss. 162-179.

YALSIZUÇANLAR, S. (1997), *Televizyon ve Kutsal*, İstanbul: Timaş Yayınları.

YAVUZ, M. H. (1997), "Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey", *Comparative Politics*, 30, ss. 63-82.

YAVUZ, M. H. (1999), "Media identities for Alevis and Kurds in Turkey", Dale F. Eickelman and Jon W. Anderson (ed.), *New Media in the Muslim World: The Emerging Public Sphere*, Indianapolis: Indiana University Press, ss. 180-199.

SON NOTLAR

* Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sosyal Antropoloji Anabilim Dalı, Ankara.

¹ Televizyon ile ulus ve kamusal alan bağlantısını kuran bir kaç önemli çalışma için, bkz. (Franco, 2001), (Rofel, 1995), (Lopez, 1995), (Öncü, 2000).

² Bu amaçlar etrafında kurulan ve yayına sokulan TRT-INT ve TRT-Avrasya kanalları ile modernist ulus projesinin aldığı sınır ötesi inisiyatiflerin değerlendirmesi için, bkz. (Aksoy ve Robins, 2000), (Aksoy ve Robins, 2002) ve (Öncü, 2000). Hemen hemen her özel televizyon kanalının uydu üzerinden yurt dışına yayın yapan Euro-D ve ATV Europe gibi bir küçük kardeş kanalı yayına sokmasıyla TRT, yurtdışındaki, popüler tabirle, soydaşlarımıza yayın yapan yani belli bir ulusal projenin dilini ileten, tek kanal olma ayrıcalığını bir süredir kaybetti.

³ Türk Batılılaşma projesinin bir yandan kültürel özgünlüğe vurgu yapmasının ve öte yandan gelişmek için Doğu medeniyetinin bırakılarak Batı medeniyetinin bilim ve sanat dahil her alanda gelişkin bulunan düşünme pratiklerinin ve tekniklerinin adapte edilmesi gerektiği fikrini işlemesinin kökleri Ziya Gökalp'in kültür ve medeniyet ayrımında bulunabilir. Cumhuriyete, devrimlere ve genel anlamda modernleşme-batılılaşma projesine fikir babalığı yapmış Gökalp'in bu ayrımının çok değerli bir değerlendirmesi için, bkz. (Stokes, 1992).

⁴ Sadece doğru dini tanımlama ve hayata geçirme değil belki de daha önemlisi, Abu-Lughod'un Türkiye'dekine çok benzer bir biçimde laik ulusalcılar ve İslamcılar zıtlığında cereyan eden Mısır ulus projesinin televizyondaki İslama yaklaşımına bakarak ulaştığı sonuçtan hareketle, dinin hayatın hangi alanı ile alakalı olduğunu belirleme ve diğer alanlarla arasına bir sınır çizme (Abu-Lughod, 1993) çabası, modernist ulus projesinin dine yaklaşımını işaretler.

⁵ TRT tarafından yapılan dinsel yayının kısa bir tarihi ve TRT kanallarındaki İnanç Dünyası, Merhaba Çocuklar, İslam ve İnsan, İnsan ve Ahlak ve Gönül Sohbetleri isimli dinsel programların analizi için, bkz. (Aziz ve diğerleri, 1991).

⁶ Bu noktada kastettiğimin özel olarak Sünni İslam olduğunu belirtmeliyim. Cumhuriyet modernleşme projesi ve laiklik anlayışı, dinin devlet otoritesi ve kontrolünden çıkmasını istemediğinden Sünni İslamı devletin kurumsal yapısı içerisine sokar. Fakat, modernleşme projesinin ayağına pranga olmayacak “doğru” dini tanımlama çabasının bulduğu bu kurumsallaşmış din formülü, bir yandan Sünni İslamın devletin imkânlarından diğer İslami inanışlarla kıyaslanamayacak şekilde yararlanmasını sağlarken diğer yandan dinin devlet tarafından kontrol edildiği ve yaşananın gerçek manada bir laiklik olmadığı argümanını besler. Her ikisi de Sünni İslam lehine olan bu gelişmeler sonucu, günümüzde modernleştirme siyasetinin karşısında olduğu düşünülen dinsel siyaset açıkça Sünni İslamda kemikleşir. Bu nedenle bu çalışmada kullanılan İslam kelimesi açıkça Sünni İslama karşılık gelmektedir. Ama televizyonun ve elbette özel televizyonların çıkışı ve yaygınlaşmasının Yavuz’un da belirttiği gibi (Yavuz, 1999) benzer bir şekilde Alevi İslam ve Kürt sorununun temsiliyeti için de demokratik açılımlar sağladığını söylemek yanlış olmaz.

⁷ Şahin bunu, reyting ölçümlerinin genelde büyük kentlerin gecekondu aileleri baz alınarak yapıldığını ve bu yolla bu kesimin beğenilerinin tüm topluma dayatıldığını söyleyerek açıklıyor (Şahin, 1999).

⁸ Mutlu’nun kamu hizmeti yayıncılığı ile özel yayıncılığın bir arada olduğu karma adını verdiği sistemlerde ibrenin er ya da geç daha esnek olan özel yayıncılığa döneceği fikrinden beslenen bu argümanın ayrıntıları için, bkz. (Mutlu, 1999) ve (Mutlu, 2001).

⁹ Eickelman ayrıca, İslamın görünür olmaya başlamasının, devletin mevcut ulus projesinin İslama biçtiği yere olduğu kadar mevcut İslami otoritelere de karşı durma potansiyeli taşıdığını düşünür çünkü “eğitimin, özellikle yüksek eğitimin, “kitleleşmesi” ve iletişim araçlarındaki artış, merkezi ve hiyerarşik otorite iddialarına meydan okuma ve onların etkisini yitirmesi sonucunu doğurur. Günümüz Müslüman topluluklarında hiçbir grup veya herhangi bir tür lider, kutsalın idaresine dair bir tekele sahip olamaz. Yaygara kopartmaksızın, diyaloga dayalı bir sivil tartışma olarak İslam, zemin kazanır. Bu yeni kamusal alan anlayışı, çoğunluğu Müslüman olan ülkelerde ve diğer Müslüman topluluklarında ortaya çıkıyor ve İslamın sembolik dilini kullanma üzerinde giderek artan açık meydan okumalarla şekilleniyor” (Eickelman, 2000: 20).

¹⁰ Mesela, duruma ciddi anlamda koyu bir İslami pencereden baktığı belli olan Baydar’a göre TRT İslama işine geldiği zaman yer vermekte ve hatta modernleşme projesi adı altında Şeytanla işbirliği etmişçesine Hıristiyan ve Yahudi kültürünü göstermektedir (Baydar, 1994). Baydar’ın İslami ajitasyona açık insanları muhtemelen doyuracak bu açıklaması bir yana Öncü, TRT’deki İslamın konumunu daha teorik bir çerçeveye oturtur ve TRT’nin İslamı sunumunun, tatmin edici bulunmamasının dinamiklerini ortaya koyar. Ona göre, İslam TRT’de, kişilerin giydiği kıyafetlerle ve kullandıkları dille güncel ve modern seçimlerle sunulur. Bu sunum, TRT’nin “aydınlık” Müslümanlara hitap ettiği veya “aydınlık” Müslümanları temsil ettiği mesajını verir. Ama aydınlığın dışında bir karanlık yani TRT’nin sunduğunun dışında kalan “karanlık” bir İslam olduğu uyarısı da, bu mesajın içerisinde ister istemez kodlanmıştır (Öncü, 1995). “Aydınlık” Müslümanlığın işlenmesi yoluyla Müslümanlığın hayatın hangi alanıyla ilgili olduğunu sınırlama çabası, muhtemelen hayatının daha büyük bir diliminde İslami açıklamayı kullanan sosyal muhafazakâr topluluğa “hafif” gelmiş ve daha “ağır”ı arzulanmış olabilir.

¹¹ Aslında özel televizyon yayıncılığını değerlendirişin beğenmemenin sınırlarını çok aştığını ve İslami yayıncılığın amacının, en azından başlarda, özel kanallardan yayıldığı düşünülen çürümenin karşısına dikilmek olduğunu Baydar’ın iddiaları gösterir. “Evlerimiz Firavunca kuşatmaların şiddetinden sarsılıyor. Allah (c. c.) ve Resulü’nün (s. a. v.) koyduğu hudutları aşmak için kurulan sistemin baş aktörlüğünü, Radyo ve Televizyonlar üstlenmiş durumda. Her eve ve her kalbe küfrün ve isyanın servisini yapan

yayınlar, gece gündüz durmaksızın akıp gidiyor. Bu itibarla diyoruz ki, Radyo ve Televizyonlardan fıskırmakta olan “Deccal Fitnesi”nden korunmak için artık harekete geçelim. Dinimizin “düşmana kendi silahı ile mukabele” düsturunu aklımızdan hiç çıkarmayalım” (Baydar, 1994: XI-X).

¹² Mesela, yine Baydar’a göre, “[g]ünümüzde, İslami bilgi ve haberleşme ağı’nın Radyo-Televizyon olmaksızın kurulup işleyeceğini düşünmek; uçağı, sür’at trenini, transatlantiği, uzay aracını reddedip “hızlı ulaşım” iddiasında bulunmaktır” (Baydar, 1994: IX).

¹³ Bu argümanı haklı çıkarır biçimde televizyondaki din programlarının “asıl” dine olumsuz etki edeceğini dile getiren yani bu programların varlığında “doğru” olan dine yönelik bir tehdit gören değerlendirmeler eksik olmaz. Mesela Bostancı (Bostancı, 2004) televizyonun din üzerindeki olumsuz etkilerinin bir listesini çıkarır. Ona göre, televizyon yayınlarına bolca maruz kalmanın sonucu olarak izleyicilerde ortaya çıkan kavrama ve yorumlama değişiklikleri, onların dini anlamalarına etki etmekte ve ayrıca modern dünyanın kategorileri televizyon gibi araçlarla İslam dünyasına taşınmaktadır. Ayrıca, özel olarak din programları da dini etkilemektedir. Öncelikle, televizyondaki dini programlarla, dine ayrılan zaman azalmakta ve bununla bağlantılı olarak belli sabitlenmiş saatlere denk gelen dini programları izleyen seyircide, dinin sadece günün belli zamanlarına ait bir olgu olduğu değerlendirmesine yol açmaktadır. Dini program izleyerek dini yükümlülüğümüzü yerine getiririz ve sonra hayatımıza döneriz algılaması da bu olumsuz etkiye paralel gitmekte ve din ile hayatın her alanı ve anı arasındaki ilişkiyi kopararak dini yan tema haline getirmektedir. Ayrıca, televizyonda dini program izleme, İslamda olmayan günah çıkarma ritüelinin işlevini yerine getirmekte ve dinsel yarımlik duygusunu geri plana iterek herkesin Müslüman oluşunu garanti altına almaktadır. Bu programlarla, izleyiciye dinsel bir eylem yaptığı ve doğruluk içerisinde olduğu fikri verilirken geri kalan diğer dinsel doğruların yapılmayışına dair bir özür yaratılmakta ve bu diğer doğruların yapılmayışının normalde getireceği korku ortadan kalkmaktadır. Bu programlar, yazılı ve sözlü kültürlerin derinliği ile sistematize edilmiş dini ve dinsel bilgiyi görüntü kültürünün sığınağına indirgemekte ve “iyi işlenmemiş, kışkırtıcı bir dille kurgulanmış anlatılardan birisine yakınlık duymak, dini anlayışını temsil eden bir söylem olarak kabul etmek” (Bostancı, 2004: 25) sonucunu doğurmaktadırlar (Bostancı, 2004).

Din programları ile tehdit altında kaldığı düşünülen “doğru” dine dönük bu karamsar olumsuz etkiler listesi, Eickelman ve diğerlerini haklı çıkarır biçimde, hem içeriğiyle hem de tonuyla “doğru” dini tanımlama otoritesinin bu programlarla azalmakta olduğunu gösteriyor.

¹⁴ Bu dizileri, özel olarak aldıkları reytinglerden dolayı önemli buluyor olmasam da bu konuda da başarılı bir çizgi tutturdıklarını söyleyebilirim. Dini içerikli dizilerin, 2005 ve 2007 yıllarının Mayıs ve Haziran aylarında aldıkları reytinglerde gün içerisinde izlenen en çok yirmi program arasına girdikleri gün sayısı hemen hemen eşittir. Dini içerikli dizilerin popüleritesi aradan geçen zamanda da korundu. Özellikle STV, Beşinci Boyut ve Doğruluk Ekseni isimli yeni dini içerikli dizileri yayına sokmakla kalmadı *Büyük Buluşma*’yı yeni düzenlemelerle televizyon filmi olarak devamlı yayına sürdü.

¹⁵ Hem serinin hem seriyalin hem de bunların içerisinde geçen tamamlanan anlatılı televizyon dramasının kısa detayları için, bkz. (Griffiths, 2001a; Griffiths, 2001b).

¹⁶ Başörtüsü veya türban kavramı yerine başı kapalıyı tercih etmemin nedeni, Norton’un Türkiye özelinde belirttiği gibi (Norton, 1997), ilk iki kavramı aynı gerçekliğe işaret etmelerine rağmen farklı siyasal ve ideolojik bakışların değerleri ve anlam çıkarma uğraşları ile yüklenmiş olmasıdır.

ÇEVRE SORUNLARININ ÇÖZÜMÜNE YÖNELİK ALTERNATİF BİR POLİTİKA ARAYIŞI: MURRAY BOOKCHIN VE SOSYAL EKOLOJİ

Orçun İMGA*

ÖZET

Yaşadığımız ekolojik kriz, hiç şüphe yok ki çağımızın en önemli sorunlarından birini oluşturmaktadır. İçinde bulunduğumuz dönem, insanlığın çevresiyle olan münasebetlerinin üst-sınırına/son sınırına ulaştığı ve bu durumun, tüm dünyanın ve insanlığın geleceğini tehlikeye attığı bir dönemdir. Bununla birlikte, ekolojik krize karşı palyatif çözüm önerilerinden ibaret olan “çevrecilik” olgusundan hareketle, içinde “sosyal ekoloji”nin de bulunduğu ve insanlığın geldiği medeniyet aşamasını, üretim ilişkilerini ve var olan/kurulu sosyal düzeni sorgulayan birtakım ideolojik yaklaşımlara kadar bazı çözüm önerileri ortaya atılmıştır.

Marksist ve anarşist bir gelenekten gelen ve 1970’lerden itibaren tüm dünyada yükselişe geçen “yeşil hareket”te önemli bir rol oynamış olan Bookchin, sosyal ekolojinin kurucusu olarak, hem insanlığın eriştiği teknolojik aşamayı doğal ve yararlı bir olgu olarak görmekte, hem de önceliği bireyden ziyade topluma vermektedir. Bu nitelikleriyle ilkelci anarşist gelenekten de ayrılmaktadır. Öte yandan sosyal ekoloji, toplum-doğa ikiliğini reddetmekte ve tahakkümcü bir yaklaşımı yansıttıkları savından hareketle, toplumu doğanın içinde eriten biyo-merkezci, derin ekoloji yaklaşımına ve indirgemeci yaklaşımlara da karşı çıkmaktadır.

Sosyal ekoloji, bize sadece ekolojik sorunların değil, aynı zamanda tüm sosyal sorunların çözümünü vadeden bir paradigma sunmaktadır. Ekolojik krizin kökeninde hâkim sosyal düzenin bulunduğunu, bu düzenin de tahakküm, hiyerarşi ve sınıf kavramları ile karakterize edilebileceğini söyleyen Bookchin, sosyal düzendeki sorunlar çözülmeden ve tahakküm nosyonu sorgulanmadan ekolojik krizin çözüme kavuşamayacağını düşünmektedir. Çözüm yolunun ise yerel odaklı, kent esaslı, konfederalist örgütlenmelerden geçtiğini söyleyen Bookchin, hâkim paradigma olan ulus-devletin yerine ademimerkeziyetçi bir yapılanma önererek, bizi yepyeni bir toplum tasavvuru için teşvik etmektedir. Bu bağlamda, çalışmada öncelikle sosyal ekolojinin ekoloji düşüncesi içerisindeki yeri saptanmaya çalışılmış, ardından, kurucusu Murray Bookchin’in entelektüel gelişimi ve yaklaşımın temel argümanlarının ele alınması yoluna gidilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ademimerkeziyetçilik, Ekolojik toplum, Hiyerarşi, Liberter belediyecilik, Sosyal ekoloji, Tahakküm

AN ALTERNATIVE POLICY SEARCH TO THE SOLUTION OF ENVIRONMENTAL PROBLEMS: MURRAY BOOKCHIN AND SOCIAL ECOLOGY

ABSTRACT

The ecological crisis is certainly one of the most important problems today. The time that we are present at is defined as a period that humankind reached to the limits of it's relations with the nature and thus risked the future of humanity and the whole world. Nevertheless, some solutions from "environmentalism" that consists of temporary precautions against the pollution to some ideological approaches, including "social ecology", that question the social order as the reason of the problem were suggested as the responses to the ecological crisis.

Bookchin, who comes from a Marxist and anarchist tradition and played an important role at the rise of "green action" in 1970's, separates from the primitivist anarchist tradition by his both ideas that evaluates the technological level that civilization reached as a beneficial fact and consider that the community precedes the individual. On the other hand, social ecology rejects the duality of community-nature and it is against the approach of deep ecology which dissolves the community in nature because of it's dominative character.

Social ecology presents us a paradigm that promises to solve not only the ecological crisis but also the whole social problems. Bookchin considers ruling social order which can be characterized by the concepts of domination, hierarchy and social class as the source of the ecological crisis. So, it is impossible to solve the ecological crisis without solving the social problems. As a solution, Bookchin suggests local, confederal and urban-based organizations instead of nation-state as a ruler paradigm. By this, he encourages us for a new social imagination. In this context, the aim of the article is firstly to determine the position of social ecology in the ecological thought and then to explain the development of Bookchin's intellectual development and basic arguments of his approach as the founder of social ecology.

Key Words: Decentralization, Ecological society, Hierarchy, Libertarian municipalism, Social ecology, Domination

GİRİŞ

Andrew Dobson, “Green Political Thought” isimli çalışmasında, ideolojiye üç temel özellik atfederek, ekolojiyi bu çerçevede bir ideoloji olarak analiz etme yoluna gitmektedir. Bu kriterlerden ilki, ideolojinin, onu kullananlar için siyasal dünyada yollarını bulmalarını sağlayacak bir harita işlevi görmesidir. Diğer bir özellik de, ideolojilerin özel bir toplum şekli önerme, bir reçeteye sahip olma zorunluluğudur. Son olarak da ideolojiler, politik eylem için bir program sağlamak mecburiyetindedirler. Bu boyutuyla, Dobson, ekolojiyi açıkça bir ideoloji olarak tanımlamaktadır (Şahin, 2004). Bu açıklamadan yola çıkarak, ekolojiyi çevrecilikten farklı bir akım olarak düşünmek, başka bir ifadeyle onun, çevre korumacılıktan ayrı bir alan olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Çevreci hareketler, genellikle belli bir çevresel sorunun çözümü için “spesifik” sayılabilecek nitelikte çalışmalar ortaya koyarken, ekoloji; teknoloji eleştirilerinden ahlak tartışmalarına ve oradan da modernite eleştirilerine kadar çok geniş bir yelpazeyi ilgi alanı içine almaktadır (Üç Ekoloji, 2004).

Peter Kropotkin, uygarlık tarihi boyunca iki gelenek, iki zıt eğilimin birbirleriyle karşı karşıya geldiğinden bahsetmektedir. Bunlar, Roma geleneği ile halkçı gelenek, emperyal gelenek ile federalist gelenek, otoriter gelenek ile özgürlükçü gelenektir. Bu çatışmanın farklı formlarda da olsa, günümüz küresel sisteminde de devam ettiği öne sürülebilir (Öğdül, 2004). Belirtilen bu ikili ayırmadan, halkçı-federalist-özgürlükçü çizginin ekoloji hareketi içerisindeki temsilcisi de Murray Bookchin ve onunla özdeşleşen sosyal ekoloji hareketi olmaktadır. Marksist ve anarşist bir gelenekten gelen Bookchin, 1970’lerden itibaren, tüm dünyada yükselişe geçen yeşil harekette önemli bir rol oynamış ve bu alanda pek çok çalışmayı kaleme almıştır. Son dönem çalışmalarını *yerelcilik* konusuna yönlendiren Bookchin, *liberter belediyeçilik* olarak isimlendirdiği, belediye, mahalle ve kasaba ölçeğindeki doğrudan demokrasiye dayalı halk meclislerinin yeniden oluşturulmasını öngören alternatif bir yönetsel modeli savunmuştur. Bu modelle, mevcut paradigma olan merkezî ulus-devletin aksine, konfederalizm temelli bir ademimerkeziyetçi yapılanma önermiştir.

SOSYAL EKOLOJİ’NİN EKOLOJİK DÜŞÜNCE İÇERİSİNDEKİ YERİ

Bilindiği üzere, günümüzde ekolojik düşüncüyü tek bir düşünce akımı olarak ele almak mümkün değildir. Çevre korumacılıktan anarşizme, radikal ekolojiden eko-sosyalizme, eko-feminizmden din merkezli birtakım hareketlere kadar pek çok ekolojik düşünceden söz etmek mümkündür. Dolayısıyla, bugün için ekolojik hareketin herkesçe kabul gören tek bir ideolojisini

ortaya koyabilme imkânı söz konusu olamamaktadır (Görmez, 2003: 99). Ekolojik hareket sadece bunlarla sınırlı olmamakla birlikte, Carolyn Merchant tarafından, temel olarak üç gruba ayrılmaktadır: *Derin ekoloji*, *spiritual ekoloji* ve *sosyal ekoloji* (Görmez, 2003: 99).

Derin ekoloji -ya da *biyo-merkezci* yaklaşım-, doğanın insanlara hizmet etmek amacıyla yaratılmadığı inancına dayalı bir yaklaşımdır. Bunun yerine, insanın doğanın bir parçası, mevcut türlerinden biri olduğunu savunur. Bütün türler, insanlara olan faydalarından bağımsız biçimde yaşama hakkına sahiptirler (Bari, 2003: 192). Derin ekoloji, belirtildiği üzere, çevre ile ilgili meselelerin temelinde insanın doğayı bir araç olarak algılayan bakış açısının yattığını savunmaktadır. Bu nedenle, söz konusu bakışın tümünden değişmesi gerekmektedir. Yaklaşım, insanoğlunun doğanın bir parçası olduğu yönündeki bütünsel anlayışı benimsemekte ve insanın çevresi ile uyum halinde yaşaması gerektiği noktasında, bir yeniden inşa sürecini çözüm olarak ortaya koymaktadır. Belirtmek gerekir ki, derin ekolojik bakış açısı, tüm bu sürecin yapılanmasında bir siyasal ya da toplumsal proje ortaya koymamaktadır. Dikkatini bireysel bilinç değişimi üzerine odaklamakta, bu değişimin sosyal değişimi de beraberinde getireceği cihetinde bir beklenti taşımaktadır (İmga, 2006: 85). Spiritual ekoloji ise, söyleminin temelinde metafiziği yerleştiren bir ekolojik anlayıştır. Çevresel sorunların çözümünün, insanlığın, dinlerin ya da metafizik düşüncenin doğa-insan ilişkilerine bakışını kabul etmesi ve ona uygun davranmasına bağlı olduğuna inanır. Spiritual ekoloji, bu noktada, bilhassa Musevi ve Hıristiyan geleneğini eleştirmektedir. Yaklaşımın göre, anılan gelenek, kendisine tevarüs eden “pagan” mirastan dolayı hicap duymamalı, onu bilhassa kabullenmelidir. Çünkü bu miras, insanın doğayla olan yakın bağlarını kurmaktadır. Kaldı ki, Hıristiyan ve Musevi inançlarında yer alan pek çok sembol, ritüel, isim ve kutsal günün kökleri, doğaya saygı duyan bu eski dine, pagan inancına uzanmaktadır (Spretnak, 1994: 300). Sosyal ekolojinin temel dayanağı ise, -ileride detaylı biçimde ele alınacağı üzere- toplumla doğayı karşı karşıya getiren temel sorunların, toplumla doğa arasında ortaya çıkmadığı, sosyal gelişmenin kendi içinden çıktığı yönündeki görüştür.

Ekolojik düşünce içerisinde birbirinden çok farklı düşünce grupları ve hareketler bulunmakla beraber, tüm ekolojik düşünce ve gruplar için ortak olarak nitelenebilecek bazı temel değerler bulunmaktadır. Bu ortaklıklar ana hatlarıyla şu şekilde ifade edilebilir:

- Çevre sorunlarının temeli, mevcut üretim ve tüketim ilişkileridir.
- Mevcut üretim biçimi (kitle üretimi) ve buna bağlı ilişkiler devam ettiği müddetçe, ekolojik bir toplumu kurmak mümkün olamaz.

- Olması gereken teknoloji, hantal, gayri insani ve kirletici değil, insan yüzlü ve küçük ölçeklidir.
- Ekolojik dengenin korunması açısından tabiatın tahribinden kaçınmak ve orta ölçekli kentler oluşturmak gerekmektedir.
- Merkezî devlet yerine ademimerkeziyetçi devlet yapısı hâkim kılınmalıdır (Görmez, 2003: 100).

Ekoloji hareketinde, genel olarak, toplumsal yapılanmaya ilişkin iki temel eğilim bulunmaktadır. Bunlardan biri, özyönetimci, federal, bireyci ve özgürlükçü; diğeri de, toplulukçu ve merkeziyetçi eğilimdir. Birinci eğilim, devleti reforme etmeye çalışırken, diğeri ona karşı konumlanmayı ve devlet idaresine hâkim olmayı savunmaktadır. İlk eğilimin yaygın niteliği liberalizm olurken, diğeri eğilimin sosyalist geleneğe yakın durduğunu ifade etmek mümkündür (Kayaoğlu, 2003: 50). Sosyalist ekolojik düşünce, bugün yaşanan ekolojik sorunların temeline kapitalizmi yerleştirirken, liberal ekolojik hareketler de, yaklaşımlarını yaşam biçimleri ile sınırlamakta, çevreye karşı daha duyarlı olan, çevre korumacı davranış modelleriyle yetinmektedirler.

Amerika ve Avrupa’da politik ekolojinin son yıllardaki hızlı yükselişi, “kızıllar”ın birçoğunun “yeşiller”e katılmasını da beraberinde getirdi. Sosyalizm deneyiminin çöküşü ve marksist hareketlerin dünya çapında yaşadığı geri çekilme düşünüldüğünde, bu tarz bir gelişmenin yaşanmasında şaşılacak bir şey olmadığı kolayca fark edilebilir. Bu bağlamda, sosyal ekoloji düşüncesinin sınırları ve niteliği konusundaki tartışmalar hâlen devam etmekle birlikte, bazı düşünürler, bu yaklaşımı *ekososyalizm*¹ olarak sosyalist ve anarşist ekolojik düşünce ile birlikte incelemekte, bazıları da ayrı bir düşünce hareketi olarak değerlendirmektedirler (Görmez, 2003: 104).²

Sosyal ekolojiye göre, sosyal tahakküm sonucu oluşan hiyerarşiler, sınıflar, mülkiyet biçimleri ve devlet kurumları, kavramsal olarak insanlığın doğayla olan ilişkisine de taşındı. Bunun sonucu olarak, doğa da acımasızca sömürülecek bir meta olarak algılanır oldu (Bookchin, 1996a: 45). Murray Bookchin’e göre, yaklaşımın temel noktasını teşkil eden bu önemli görüş, günümüzün ekoloji düşüncesine zıttır. Çünkü bugünün ekoloji düşüncesi, liberalizm, marksizm ve muhafazakâr düşünce ile beraber, doğaya tahakkümün, insanın insan üzerinde kurduğu tahakkümü beraberinde getirdiği gibi sabit bir tarihsel inancı paylaşmaktadır (Bookchin, 1999a: 44). Oysa Bookchin’e göre, mevcut ekolojik bunalımın kökenini bulacaksak, tek başına tekniğe,

demografiye, büyüme ve marazi bolluğa bakmak yerine, bakışlarımızı bizzat “uygarlığın şafağı”na, hiyerarşi ve tahakkümü doğuran, toplumunun derinliklerinde yatan kurumsal, ahlaki ve ruhsal değişimlere çevirmemiz gerekmektedir (Bookchin, 1996: 44). Dolayısıyla, bu sorunun aşılması noktasında insanın doğa üzerinde, erkeğin kadın üzerinde ve devletin toplum üzerinde var olan tahakkümünü, teknolojik, kurumsal ve kültürel anlamda tamamen ortadan kaldıran, tamamen yeni olan ve hiyerarşik olmayan bir toplumun yaratılması, bir zorunluluk olmaktadır (Bookchin, 1996: 20-21). Bookchin, sosyal ekolojinin temel ayırım noktasını şu şekilde ifade etmektedir:

“Ekoloji, benim açımdan, hep sosyal ekoloji oldu: Yani doğa üzerindeki tahakküm kavramının, insanın insan üzerinde, hatta erkeğin kadın, yaşlıların gençler, bir etnik grubun diğeri, devletin toplum, bürokrasinin birey, bir sınıfın diğeri sınıflar ve sömürgeci güçlerin sömürge halklar üzerindeki tahakkümünden kaynaklandığına inanıyorum. Benim düşünceme göre, sosyal ekoloji, özgürlük anlayışını sadece fabrikada değil, aile içinde de, sadece ekonomide değil, psişede³ de, sadece maddi yaşam koşullarında değil, ruhsal koşullarda da sürdürmelidir. Toplumdaki en moleküler ilişkileri, özellikle kadın ve erkek, yetişkinler ve çocuklar, beyazlar ve diğeri etnik gruplar, heteroseksüeller ve eşcinseller –bu liste uzatılabilir- arasındaki ilişkileri değiştirmedikçe, toplum en sosyalist anlamda sınıfsız ve sömürsüz hâle gelse de, tahakküm varlığını sürdürecektir. (...) Hiyerarşi var olduğu sürece, tahakküm, insanları bir elitler sistemi etrafında örgütlediği sürece, doğaya hükmetme projesi de devam edecek ve gezegenimizi kaçınılmaz bir yok oluşa götürecektir” (Bookchin, 1996: 76-77).

SOSYAL EKOLOJİ: “TOPLUMSAL SORUNLARI ÇÖZMEDEN ÇEVRESEL KRİZİ ÇÖZEMEYİZ”

Murray Bookchin’in Hayatı ve Fikrî Gelişimi

Murray Bookchin, Çarlık dönemi Rus devrimci hareketinde aktif bir rol oynamış olan göçmen bir ailenin çocuğu olarak, 14 Ocak 1921’de New York City’de dünyaya geldi. Siyasi eylemciliği çok erken yaşlarda başlayan Bookchin, 1934’te, daha 13 yaşındayken, *Genç Komünistler Birliği*’ne katıldı (Danek, 2004). 1936 İspanyol İç Savaşı’nda Faşizm karşısında savaşmak istediysede, çok genç olduğu için bu mücadeleye dâhil olamadı. Ancak, iki ağabeyi de bu savaşta hayatlarını kaybettiler (Bookchin, 1994: 11). Eylül 1939 Stalin-Hitler anlaşmasına kadar komünistlerle birlikte hareket etti. Fakat bu dönemde, Troçkist-anarşist yaklaşımları nedeniyle hareketten ihraç edildi. Troçki’nin ölümüne kadar bu harekete sempati duyan Bookchin, onun ölümünden sonra, hareketteki Bolşevist otoriter eğilimlerin ön plana çıkmasıyla beraber hayal kırıklığı yaşadı (Bookchin, 1994: 11).

1940'larda ABD ordusundaki hizmetinden döndükten sonra, otomobil işçisi olarak, *Birleşik Otomobil İşçileri Sendikası*'nda görev aldı. Sonraki yıllarda, sınıai işçi sınıfının hegemonik rolünü sorgulayan yazılar kaleme aldı ve zaman içerisinde, özgürlükçü bir sosyalist olarak New York'taki *Alman Sürgünleri* ile birlikte çalıştı. ABD'deki ve Batı Almanya'daki ekolojik sorunlar üzerine yaşanan tartışmalara öncülük ederek,⁴ Alman gıda ve ilaç kanunlarında yapılan reformlara katkıda bulundu (Bookchin, 1994: 12).

1960'larda, *karşı kültür* ve *yeni sol* hareketlerine etkin bir biçimde katılarak, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki sosyal ekoloji düşüncelerine öncülük etti ve ekoloji ile ilgili pek çok çalışması yayınlandı. 1960'lardan sonra ise, ABD'deki özgürlükçü üniversitelerden, *Alternatif Üniversite* ve *New York Şehir Üniversitesi*'nde dersler verdi. 1974'te, eko-felsefe, sosyal teori ve alternatif teknolojiler konularında Bookchin'in düşüncelerini yansıtan dersleri nedeniyle uluslararası bir ün kazanan *Sosyal Ekoloji Enstitüsü*'nün kurucularından oldu ve enstitüyü yönetti (Bookchin, 1994: 13). Bookchin, 1970'lerden itibaren, tüm dünyada yükselişe geçen yeşil harekette önemli bir rol oynamış ve bu alanda pek çok çalışmayı kaleme almıştır. Yaşamının son dönemlerinde, dikkatini yerel yönetimler konusuna yönlendiren Bookchin, *liberter belediyeçilik* olarak isimlendirdiği; belediye, mahalle ve kasaba ölçeğindeki doğrudan demokrasiye dayalı halk meclislerinin yeniden oluşturulmasını öngören bir politikayı savunmuştur. Bu modelle, merkezî ulus devletin tersine, konfederalizm temelli bir ademimerkeziyetçi yapılanma önermiştir (Bookchin, 1994: 15). Murray Bookchin, 30 Temmuz 2006'da hayatını kaybetmiştir.

Bookchin'in düşünce metodu, diyalektik düşüncenin yeniden işlenmesine dayanmaktadır. Felsefî görüşlerini, Hegel'e dayanan, fakat onun teolojik yaklaşımına uzak olan bir diyalektik düşünce metodu olarak nitelemekte, düşüncesini *diyalektik doğacılık* olarak adlandırmaktadır. Marksizm ve Marx'ın kendi öz fikirleri ayrımını ortaya koymak suretiyle, Marx'a ait olan, onun öz fikirlerini benimsediğini ifade etmektedir (Danek, 2004). Bookchin'e göre, günümüzde ne anarşizm, ne de marksizm tek başlarına yeterli bir ideolojidir. İkisinin de büyük bir kısmı, artık bugünün dünyasında uygulanamaz niteliktedir. Bugün için, kıtlık sonrası topluma yaklaşmış durumda olduğumuzdan, kıtlık dönemlerine özgü ideolojiler ve mücadele biçimleri olan anarşizm ve marksizm aşılmış durumdadır (Kayaoğlu, 2003: 51). Marx'ın ekonomizminin ve anarşizm içindeki bazen gizli, bazen de açık olan bireyselliğin ötesine geçmek gerekmektedir. Bookchin'in bu konudaki saptaması oldukça nettir:

“Seçimimizi ya natüralizmi, anarşist ademimerkeziyetçi mantığı, insan ölçekli değişen teknolojilere vurgusu ve hiyerarşi karşıtı kurumlarıyla ekoloji ya da tipik olarak marksist anti-natüralizmi, merkezîleşmeci politik mantığı, yüksek teknolojiye ağırlık vermesi ve bürokratik örgütlenmeleri ile sosyalizm arasında yapmamız gerekir” (Bookchin, 1996a: 24).

1930’larda geleneksel bir marksist olan Bookchin, Kropotkin’in anarşist geleneği içerisinde, bir “sol-liberter”e dönüşmüştür. Bu boyutuyla anarşist geleneğe olan başlıca katkısı, sol-liberter bir felsefi ve etik bakış açısından, ademimerkeziyetçi, anti-hiyerarşik ve popülist gelenekleri ekoloji ile bütünleştirmek olmuştur. Onun yaklaşımını radikal kılan unsurlar, ifade edildiği üzere, doğaya hâkim olma anlayışının temeline, insanın insana hâkim olmasını yerleştirmesi ve ataerkil yaşam kalıplarını ekolojik analizlerinin içine dâhil etmesi olmuştur. Analizlerinde, sınıf-sömürü ilişkisinin ötesine geçerek, kökü daha uzak geçmişe giden, daha derin hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerine ulaşmaya çalışmıştır (Bookchin, 1994: 14).

Sosyal Ekoloji’nin Doğa Algılaması ve “Birinci Doğa”, “İkinci Doğa” Kavramsallaştırması

Sosyal ekolojik açıdan bakıldığında, doğa kavramı var olan her şey değildir. Doğa, giderek genişleyen ve çok uzun bir farklılaşma süreci olarak görülmesi gereken evrimsel bir gelişimdir. Yaşanan bu gelişme çizgisi ne kadar karmaşık olursa olsun, doğa, cansızdan canlıya ve nihayet sosyal olana doğru birikerek çoğalan evrimsel bir süreçtir (Bookchin, 1994: 31). Yani doğa, bir bütün olarak hem biyolojik gelişimi, hem de toplumsal gelişimi içermektedir. Sosyal ekoloji, bu gelişimleri zıtlık temelli değil, yaratıcı ve paylaşımcı bir şekilde değerlendirmektedir. Yaklaşım bu noktada, insanlık ve doğanın, bugün için birbirinin karşıtı olarak algılanıyor oluşunun temelinde, sosyal evrimin izlediği sürecin mahiyeti meselesi üzerinde durmaktadır. Bookchin, bu sorunun çözümünde, önce doğa ile toplumun sürekliliğini ortaya koymakta, daha sonra da sosyal gelişmenin doğal evrimden farklılaşmasına neden olan sosyal süreçleri ve bunların içerisindeki kırılma noktalarını ele almaktadır (Önder, 2003: 192).

Bu yaklaşıma göre, sosyalleşme derinlikli bir bakış açısıyla ele alındığında, farkına varılacak olan en şaşırtıcı husus, toplumun en ilkel biçiminin önemli ölçüde doğadan türemiş olduğudur (Bookchin, 1999a: 38). Bookchin, bu yaklaşımdan hareketle, birinci ve ikinci doğa ayrımı yapmakta, ikinci doğayı birinci doğanın içinden çıkararak, doğa ve toplum ikiliğini reddetmektedir. Bu reddiyede, Romalı ünlü hatip ve filozof Cicero’nun, “(...) ellerimizi kullanarak doğanın alanı içinde kendimiz için ikinci bir doğa yaratıyoruz” sözüne referans

yapmaktadır (Bookchin, 1999a: 38). Esasen ikinci doğa, bir bütün olarak, doğanın bitirilmemiş, daha doğrusu yetersiz bir gelişimi olmaktadır (Bookchin, 1996b: 52). Bu sistem içerisinde insanlar, sıkı kan bağları ve özellikle de annelik bağlarının etkisiyle, ikinci doğanın içinde toplumsallaşmaya başlamışlardır. Dolayısıyla, insanların basit bir hayvan topluluğundan otantik bir topluma geçişlerini simgeleyen yapı ya da kurumlar da zaman içerisinde, etkileri uzun bir vadeye yayılan değişiklikler geçirmektedirler (Bookchin, 1999a: 39).

İnsanın doğal süreç içerisinde değişimini ve teknolojik gelişimini olağan -ve yararlı- bir olgu olarak gören Bookchin, tarihî sürece bakışıyla ilkelci pek çok anarşistten ayrılmaktadır. Ona göre ilkelci anarşistler, yaşanan sorunların ana nedeni olarak teknolojiyi görmektedirler. Hatta mizahi bir bakış açısıyla, onların “çakmaktaşı araçlar”a ve “takas ekonomisi”ne geri dönmeyi arzuladıkları yönünde bir tespite sahiptir. Hâlbuki sorunların temel nedeni, sosyal ilişkilerde, kapitalizm ve ulus-devlette, her şeyin ve tüm ilişkilerin metalaştırılmasında yatmaktadır. Eğer toplum, korporatif ve insancıl bir yönde örgütlenmiş olsaydı, teknoloji sorunların en önemli çözüm yollarından birisi olabilirdi. Bookchin’e göre ilkelci anarşistler, insanlığın çok fazla uygarlaştığına inanmaktadırlar. Oysa ona göre, bu veçhesiyle yeterince uygarlaşamadığımız bile söylenebilir. Karşı karşıya kalınan temel soru, teknolojiyi hangi standartlarla ve hangi amaçlarla kullanacağımız meselesine ilişkindir (Danek, 2004).

İlkelci anarşistlerle Bookchin arasındaki diğer bir farklılık ise, toplum ya da insan merkezli olma ayırımından doğmaktadır. İlkelciler, insanın değerini toplumun değerine tercih ederken, Bookchin, yaklaşımının merkezine toplum olmadan insanın olamayacağı varsayımını koymaktadır. Yine onlar, uygarlığın zehirlediği bir doğal insana, bozulmamış egoya inanırlarken, Bookchin, rekabetin, sınıfsal ve hiyerarşik ilişkilerin toplumu çürüttüğüne ve bu menfiliğin aşılabilmesi için de korporatif bir uygarlığa ihtiyacımız olduğuna inanmaktadır (Danek, 2004). Bu yönüyle Bookchin’in sosyal ekolojisi, insanlığın günümüze kadar geliştirmiş olduğu medeni, ortak kazanımlara değil, bu süreçte gerçekleşen ve insanın insana tahakkümüne yol açan sosyal ilişkilerin doğurduğu sonuçlara -ya da olumsuzluklara- karşı olduğu iddiasını taşımaktadır.

Son olarak ilave etmek gerekirse, toplum-doğa ikiliğini reddeden sosyal ekoloji, tahakkümcü bir yaklaşımı yansıttığı savından hareketle, toplumu doğanın içinde eriten biyo-merkezci, *derin ekoloji* yaklaşımına ve indirgemeci yaklaşımlara da karşı çıkmaktadır (Önder, 2003: 195).⁵

Tahakküm ve Hiyerarşi: Sosyal Ekolojinin Temel Meseleleri

Bookchin'in sosyal ekolojisinin hedef aldığı temel sorunlar, insan gelişiminin başlıca marazları olan, “tahakküm” ve “hiyerarşi” nosyonlarıdır. Bu, ekonomik temelli sınıf sorunu ve emeğin sömürülmesinden farklı bir bakış açısıdır. Toplumun indirgenemez sorun alanları, sadece emek-sermaye arasındaki çatışmalarda değil, aile içerisindeki yaş grupları arasında, okullardaki hiyerarşik eğitim tarzında, gücün kentlerdeki bürokratik gaspında ve toplumdaki etnik bölünmelerde de aranmalıdır. Netice itibariyle, tüm bu ilişkiler silsilesi, bir emir-komuta zihniyetinin tezahürü olarak ortaya çıkmaktadır (Bookchin, 1996a: 36). Bookchine'e göre, bu öncülleri başımızdan savmayan bütün ekolojik denge tartışmaları birer aldatmacadır ve yarım yamalak kalmaya mahkumdur (Bookchin, 1996a: 46). Bu tespit bir bakıma, onun Marx'tan ayrılan yönüne de işaret etmektedir. Bookchin'e göre Marx, onun savduğu bu bütüncül yaklaşımı değil, tüm bunları ekonomik sorunlara indirgeyen bir yaklaşımı benimsemiştir.⁶

Sosyal ekolojik yaklaşıma göre, doğada var olan tahakküm olgusu, insanlardan oluşan bir seçkinler topluluğunun baskı altındaki bir toplumsal grubu tahakkümü altına alması ve sömürmesiyle aynı şey değildir. Mesela, hayvanlar toplumdaki seçkinlerin aksine, yönetimlerini kurumsallaşmış, sistemli şiddet oluşumları üzerinden yürütmezler (Bookchin, 1996a: 47). Dolayısıyla, hiyerarşi, insanın sosyallik kazandığı ikinci doğanın ürünü bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kavram, doğal hayatta rastlananın aksine, kurumsallaşmış ve son derece ideolojik bir nitelik taşıyan komuta ve itaat sistemlerini göstermektedir. Zaten bu sözcük, etimolojik olarak, rahiplerin örgütlenme biçimlerini belirten eski Yunanca terimden türemiştir (Bookchin, 1994: 33). Yani, özü itibariyle toplumsal bir içeriğe vurgu yapmaktadır.

İnsanın doğaya hükmetme nosyonu, insanın insan üzerindeki, daha erken dönemlerde de erkeğin kadın; yaşlının genç üzerindeki ve nihayetinde devletin toplum üzerindeki tahakkümünden kaynaklanmaktadır. Bookchin'e göre, erkek medeniyetinin kurumsal olarak ulaştığı en yüksek nokta, devlettir (Bookchin, 1999a: 74).⁷ Bu cümleden hareketle Bookchin, özellikle geleneksel sosyalist görüşün; proleter, sosyal demokrat ya da asgari bir devlet düşüncesini –anarşizmin bu meseleye yaklaşımının bir uzak görüşlülük olduğunu ekleyerek– safdil bir inanç olarak görür. Ona göre bir devlet yaratmak, iktidarı halktan farklı bir mekanizma içinde kurumsallaştırmaktır. Bu da, başta ne kadar iyi niyetli olursa olsun, idareyi ve politika üretimini profesyonelleştirerek, süreç içerisinde yozlaşmış bir iktidara dönüşen ayrı bir çıkar grubu yaratmak demektir. Tarih boyunca ne kadar asgari olursa olsun, hiçbir devlet kendisini

ortadan kaldırmamıştır ve hepsi de zaman içerisinde devasa bir suç şebekesine dönüşerek asgari sınırlarını aşmıştır (Bookchin, 1999a: 15). Bununla birlikte devlet, konfederasyona dayalı bir politikayı da devre dışı bırakmaktadır. Marksist olsun veya olmasın, geleneksel sosyalist hareketin en büyük şanssızlıklarından biri ulus-devletler çağında doğmaları olmuştur. Çünkü 19. yüzyıl sosyalistleri Fransız Devrimi'nin *Jakoben* merkezi devlet modelini neredeyse eleştirmeksizin kendi geleneklerine eklemişlerdir (Bookchin, 1999a: 16). Oysa, hiyerarşi ve tahakkümün ortadan kaldırıldığı ekolojik nitelikli bir toplumun yaratılması projesi için, öncelikle devletin dönüşümü gerekmektedir.

Ekolojik sorunları çözmek için, sadece burjuva hiyerarşisini değil, genel anlamıyla hiyerarşiyi, sadece ataerkil aileyi değil, cinsel ve ailevi tüm tahakküm tarzlarını, sadece burjuva sınıfını ve mülkiyete dayalı sistemi değil, bütün toplumsal sınıfları ve mülkiyeti ortadan kaldırmak gerekmektedir. Sosyal ya da kişisel bütün tahakküm tarzları, içinde yaşanılan topluluğa ve doğaya dair düşüncelerden atılmalı, insanların yönetimi yerini “şeylerin yönetilmesi”ne bırakmalıdır. İnsanlıkla doğa arasında var olan kavga, tamamıyla insanın insanla olan kavgasının bir uzantısıdır. Ekoloji hareketi, tahakküme ilişkin sorunlarını tüm yönleriyle kucaklamadıkça, bugünün ekolojik bunalımının temelindeki nedenleri ortadan kaldırmaya yönelik bir çözüm üretmez (Bookchin, 1996a: 47). Bookchin'e göre; “ekoloji hareketi, kapsamlı bir devrim fikrine olan ihtiyacı radikal bir biçimde göz önüne almaksızın, sadece ‘kirlenme’ ve ‘koruma’ ile ilgili reformlarda, yani sadece ‘çevrecilik’te takılıp kaldığı takdirde, mevcut doğa ve insan sömürüsüne dayalı sistemin emniyet supabı olmaktan öte gitmeyecektir” (Bookchin, 1996a: 48).⁸

Sosyal Ekolojinin Yönetim Projesi Olarak Ademimerkeziyetçilik

Bookchin, yeni bir insani ortam arayışında, günümüzde giderek merkezîleşmiş ve hantallaşmış olan siyasi, sosyal ve ekonomik yapının ademimerkeziyetçi bir yapıya dönüştürülmesi gerekliliğini savunmaktadır. Ona göre, bu arayışın kökenleri Helenik'tir ve daha sonraki dönemde, Peter Kropotkin gibi anarşist teorisyenler, “yüz yüze demokrasi” ve “popüler özyönetim” gibi formülasyonlarla, bu dönüşüme modernlik kazandırmışlardır (Bookchin, 1996a: 97). Her ne kadar, Asya kökenli bazı öğretiler de bu yönde belirli ilkeler geliştirmiş olsalar da, bunların kozmik konulara verdiği öncelik, Bookchin açısından tatmin edici bir perspektif yaratmayı güçleştirmektedir. Helenik düşünce, bu meseleyle Asya düşüncesinden çok daha fazla ilgili olmuştur. Bugün için ekolojiden, teknolojiden ve ekonomiden bahsederken, hâlâ Yunanca

konuşmaktayız (Bookchin, 1996a: 98). Sosyal kurumlar ve cemaatler söz konusu olduğu sürece, Yunan düşüncesinde “insani” olan, “insan boyutlarıyla ölçülen” anlamını taşır (Bookchin, 1996a: 99). İnsani bir biçimde toplumsal yapıyı değiştirmenin en doğru mekânı ise, yüz yüze demokrasiyi yaratma fırsatına en yaygın biçimde sahip olduğumuz belediyeler; yani kent, kasaba ve köylerdir. Yerel hükümetleri, insanların yaşadıkları ekonomi ve toplum hakkında tartışabilecekleri halk meclislerine dönüştürmek gerekmektedir (Danek, 2004). Oysa günümüz toplumlarında, siyasetin profesyonelleşmesi olgusu söz konusudur. Bu noktada Bookchin, fonksiyonel anlamdaki siyasetle, idari –ya da teknik- anlamdaki siyasetin ayrılabilceği vurgusunu yapmaktadır. Ona göre, bugün için bu anlama dönüşmüş olmakla beraber, siyaset “devlet idaresi” anlamına gelmemektedir. Aynı şekilde, “yurttaş” sözcüğü de “seçmen” anlamını ifade eder hâle gelmiştir. Siyasetin tanımlanması noktasında her şeyden evvel, onun formüle edilmesi ile idari uygulamayı net bir ayrıma tabi tutmak gerekmektedir. Siyasi partiler temelindeki temsili sistem, demokrasiye aykırıdır. Çünkü siyasi bir parti genel olarak, örgütlü bir biçimde oluşturulmuş hiyerarşik bir yapıdır ve bu ortamda, siyasetin tespiti ve yürütülmesi bir uzmanlık işine dönüşmektedir. Bu örgütlerde, yönlendirme yukarıdan aşağıya doğru yapılmaktadır ki, siyasi parti Rusya gibi ülkelerde devletin kendisi hâline dönüşebilmiştir (Bookchin, 1999b: 307).

Belirtmek gerekir ki sosyal ekoloji, siyasetin bir unsuru olarak, devlet idaresine talip olunan “genel seçimlere katılım” ile “yerel seçimlere katılım”ı aynı şey olarak kabul etmemektedir. Buna göre, “devlet” ve “kent” şeklinde ifadesini bulan iki farklı birim, tarih içerisinde birbirinden ayrı iki gelenekten gelmiş ve çoğu zaman kentler ile devletlerarasında iktidar mücadeleleri yaşanmıştır (İdem, 2004). Sosyal ekolojiye göre, devlete karşı mücadele vermek için, yerel yönetimleri demokratikleştiren yerel seçimlere katılmak önemli bir siyasi enstrüman olmaktadır. Esasen bu ayrım, anarşizm ile sosyal ekoloji arasındaki bir kırılmayı da ifade eder. Çünkü anarşist geleneğe dâhil olan pek çok bireyci anarşist, devlet yönetimine talip olunan genel seçimlerle yerel seçimlere katılım arasında herhangi bir ayrım yapmazlar. Onlara göre yerel seçimlere katılmak, devletin bir parçası haline gelmeyi ifade eder. Bu sebeple, devlete karşı olmak, her türlü seçimi de reddetmeyi gerektirmektedir. Oysa, belirtildiği üzere sosyal ekoloji düşüncesi, özgürlükçü yerel yönetimleri siyasetin önemli bir figürü olarak kabul etmek suretiyle yerel seçimlere katılmayı kabul edilebilir bulur. Buna karşın, devlet yönetimine talip olunan genel seçimlere katılıma karşı mesafeli bir pozisyon alır. Böylelikle, devletin iktidarına ve etki alanına karşı, bir alternatif olarak, aktif vatandaşlarca oluşturulan “yurttaş meclisleri”ni

kurup yaygınlaştırma ve bu şekilde, kenti -dolayısıyla da “yerel” olanı- geliştirme yolunu seçer (İdem, 2004).

Bookchin’e göre doğrudan demokrasi, doğrudan eylemin en ileri biçimi olmaktadır (Bookchin, 1994: 481). Siyasetin ve yurttaşlığın yeniden canlandırılması, her bireyin ona aktif olarak katılımının sağlandığı bir toplum modelinde gerçekleşmektedir. Bu yönüyle siyasetin gerçek birimi, “özyönetime dayalı yerel topluluklar” olmaktadır (Önder, 2003: 206). Ona göre yerelleşme, yerel ölçeğin ekolojik anlamda verimli olması, insanın çevre üzerindeki tahribatını azaltması ve insan ile doğa arasındaki doğrudan etkileşimi geliştirerek ekolojik saygıyı artırması gibi temel saiklerle ekolojik anlamda kıymetlidir (Önder, 2003: 207).⁹

Bookchin, idari ve ekonomik merkeziyetçiliğin bu kadar ezici bir görünüme bürünmesinden dolayı, yerelciliğin tarihte hiçbir zaman günümüzdeki kadar düşsel bir görünüm kazanmadığını söylemektedir (Bookchin, 1994: 322). Yerel odaklı bir sosyal yapının bugünden yarına gerçekleşemeyeceği düşüncesi de, geçiş dönemi için katılım esaslı özgürlükçü kurumlar yaratılması fikrini ortaya çıkarmaktadır (Görmez, 2003: 106). İnsanların yüz yüze bir demokratik toplumu asla kendi kendilerine başaramayacak oluşları gerçeği, bunun için mücadele edecek dirayetli bir hareketi gerekli kılmaktadır ki, bu noktada en önemli rol, *liberter belediyeler* olarak isimlendirilen yapılanmalara düşmektedir. Bookchin, ademimerkeziyet esasına dayanan ekolojik toplumun yaratılması sürecinde, liberter belediyeçilik olarak adlandırdığı yaklaşımın uzantısı olan dört temel ilkeyi şu şekilde ortaya koyma yoluna gitmektedir:

- Halk meclislerinin yeniden canlandırılması,
- Meclislerin konfederasyonu,
- Gerçek yurttaşlığın okulu olarak komünal ve konfederal siyasetin yapılanması,
- Mülkiyetin belediyeleştirilmesi yoluyla yerel topluluğun ekonomik yetkiyle donatılması (Önder, 2003: 204).

Bu yapılanma içerisinde, yerel konfederasyonlardan bölgesel konfederasyonlar, sonrasında da ulusal ve kıtasal konfederasyonlar ortaya çıkmalıdır. Ancak bu sistemde, güç her zaman halk meclislerinde bulunmalı ve verilecek nihai kararlar, daima aşağıdan yukarıya doğru alınmalıdır (Danek, 2004).

SONUÇ

Sosyal ekoloji bir toplum tasavvurudur. Bu tasavvuru, salt çevreci bir hareket biçiminde algılayarak dar kalıplar içerisine sokmak, onu yanlış biçimde değerlendirmek gibi bir sonucu doğurur. Çevresel sorunların çözümü için aranan koruma yöntemleri, kanımızca bu düşünce için, ancak bir başlangıç, bir yola çıkış noktası işlevi görmüştür. Sosyal ekoloji geldiği nokta itibarıyla, çevre korumacılığın ötesinde bütün sosyal sorunlara çözüm bulma arayışında olan bir paradigmayı yaratmıştır. Belirtildiği üzere, yeni toplum paradigması, tahakkümün toplumun her alanında ortadan kaldırılması üzerine kurulmuştur. Bookchin'in kendi ifadesiyle bu model, dünyayı değiştirmek gibi bir iddia taşımaktadır ve vakit kaybetmeksizin uygulama alanı bulmak zorundadır:

İnsanların hurafelere değil, mantığa dayanan; kişisel özerkliğe değil, özgürlüğe dayanan; intibak sağlamaya değil, yaratıcılığa dayanan; kaosa değil, uyuma dayanan; yöneticilere ve devlete değil, halk meclislerine ve konfederalizm temelli bir özgür toplum görüşüne dayanan yeni fikirlere ihtiyacı var. Eğer insanların mantık ve özgürlük temelli bir rasyonel topluma doğru yönelmesine rehberlik etmek için çabalayacak gerçek bir hareket örgütlemesek, nihayetinde bir felakete karşılaşacağız. (...) Bu çılgın dünyayı değiştirmeliyiz, yoksa toplum -bugünlerde halihazırda zaten olmaya başladığı üzere- rasyonel olmayan bir barbarlık doğurtusunda dağılıp gidecektir (Danek, 2004).

Sosyal ekolojinin bir ütopya olduğunu ve her ütopyada bir miktar toplum mühendisliği yönü, illiberal bir bakış açısı bulunduğunu ifade etmek çok da yanlış olmasa gerek. Yeni düzeni, var olan bütün somut meselelerin ötesine geçerek tamamıyla yeniden yaratılacak bir toplumsal model üzerine inşa etme iddiası da bunun göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu yaklaşıma göre, kapitalist sistemin yarattığı bugünkü sosyal yapı ve ilişkiler ağı bütünüyle marazi bir form taşıdığı için, siyasi sistem atomize birimler nüve olmak üzere yeniden oluşturulmak zorundadır. Çevre sorunları da sadece bu yolla, tahakküm ilişkilerinin ortadan kaldırıldığı, ekolojik nitelikli bir toplum yaratılarak çözülebilir.

KAYNAKÇA

- ALAYOĞLU, A. O. (2003), "Toplumsal Ekoloji'ye Doğal Bir Eleştiri", Teori ve Politika, 31, ss. 75-102.
- BARI, J. (2003), "Devrimci Ekoloji: Biyo-merkezcilik ve Derin Ekoloji", (Çev. Anahid Hazaryan), Teori ve Politika, 31, ss. 191-199.
- BOOKCHIN, M. (1994), Özgürlüğün Ekolojisi; Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü, (Çev. Alev Türker), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BOOKCHIN, M. (1996a), Ekolojik Bir Topluma Doğru, (Çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BOOKCHIN, M. (1996b), Toplumsal Ekolojinin Felsefesi, (Çev. Rahmi G. Ögdül), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- BOOKCHIN, M. (1999b), Kentsiz Kentleşme; Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü, (Çev. Burak Özyalçın), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BOOKCHIN, M. (1999a), Toplumunu Yeniden Kurmak, (Çev. Kaya Şahin), İstanbul: Metis Yayınları.
- DANEK, D. (2004), <http://uk.geocities.com/anarsistbakis/makaleler/bookchin-roportaj.html>, (17.11.2004)
- GÖRMEZ, K. (2003), Çevre Sorunları ve Türkiye, Ankara: Gazi Kitabevi.
- İDEM, Ş. (2004), http://www.ekoloji.org/makale/TE_nedir.html, (25.11.2004)
- İMGA, O. (2006), "Küreselleşen Çevresel Krize, Hâkim Paradigma Dışı Bir Bakış Olarak Derin Ekolojik Yaklaşım", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2 (4), ss. 84-97.
- KAYAOĞLU, M. (2003), "Politik Ekoloji ve Teorik Öncülleri", Teori ve Politika, 31, ss. 5-57.
- KELEŞ, R. ve HAMAMCI C. (2002), Çevrebilim, Ankara: İmge Kitabevi.
- ÖĞDÜL, R. G. (2004), <http://www.geocities.com/ucekoloji/rahmiogdul.htm>, (13.12.2004)
- ÖNDER, T. (2003), Ekoloji, Toplum ve Siyaset, Ankara: Odak Yayınevi.
- SPRETNAK, C. (1994), "The Spiritual Dimension of Green Politics", Carolyn Merchant (ed.), Key Concepts in Critical Theory; Ecology, New Jersey: Humanities Press, ss. 299-308.
- ŞAHİN, Ü. (2004), <http://www.geocities.com/ucekoloji/umitsahin.htm>, (13.12.2004)
- ÜÇ EKOLOJİ (2004), <http://www.geocities.com/ucekoloji/ilksöz.htm>, (13.12.2004)

SON NOTLAR

*Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Ankara.

¹ Ekosozyalizm; ekolojik dengenin korunmasını amaçlayan akımların temsilcilerince geliştirilen ütopyacı modellerle, sosyalist düşünürlerin geliştirdikleri modeller arasındaki benzerliklere dayanmaktadır. Genellikle Marksist ilkelere dayanan kavram, kaynak ihtiyacı, kaynak kıtlığı ve aşırı nüfus artışı gibi terimleri içermektedir (Keleş ve Hamamcı, 2002: 249).

² Ekolojistler içindeki eski marksistler, yaygın olarak, marksizmi, kendisinden alınacak şeyler bulunan, farklı alanlarda dikkate alınması gereken önemli bir akım olarak düşünmektedirler (Alayoğlu, 2003: 77). Murray Bookchin ise, sosyalist bir ekoloji, sosyalist bir feminizm gibi "melezleştirme"leri, bu anlayışla yapılan tasnifleri çelişik bulmaktadır. Ona göre, marksizmin ekoloji ile olan ilgisi, eklektiktir ve her ikisini de

tanınmaz bir hale sokmaktadır. Bununla birlikte, bu tarzdaki sentez çabaları, geleceğin canlı hareketlerini, geçmişin “kadavralara musallat olan kurtçukları”yla kokuşturmaktadır (Bookchin, 1996: 23).

³ Psişe, insanın bedenî varlığından farklı olarak, duygusal varlığı; zihnin, kişiliğin ve benliğin toplamıdır.

⁴ Bu dönemde, tarım ve çevrenin kimyasallaşmasına karşı uyarılarda bulunarak modern radikal ekolojinin temellerinin atılmasına katkı sağladı ve kimyasal tarıma karşı organik bahçeciliğin popülerleşmesine yardımcı oldu (Danek, 2004).

⁵ Bookchin, doğayı, bütün organik hayatın ötesinde, bir evrim ve potansiyeller olarak değerlendirerek, insanoğlunu doğal evrimin en olağanüstü ürünü olarak düşündüğü için biyo-merkezci yaklaşımı eleştirdiğini ifade etmektedir (Danek, 2004).

⁶ Bookchin’in bu saptaması eleştirilmektedir. Buna göre, marksizm, her şeyden önce, kendine politik olmayı zorunlu kılan bir yapıdır. Bunun özel anlamda bir teorisi bulunmamakla beraber, Lenin’in pratiğiyle beraber, marksizm, ezilenleri kapsayıcı bir yapı ortaya koyarak, konjonktürü, ezen-ezilen biçiminde ayırmayı sağlamıştır (Kayaoğlu, 2003: 53).

⁷ Bu noktada Bookchin, bazı ekofeministlerin, ataerkilliği, tahakkümün tek kaynağı olarak görmek suretiyle yeniden işleme girişimlerini düzmece ve istismara yönelik bir hareket olarak yorumlamaktadır. Oysa ki hiyerarşi, zaman içinde, erkeklerin erkekler üzerindeki hâkimiyet biçimleri de dâhil olmak üzere, o kadar farklı biçimler almıştır ki, ataerkilliği hiyerarşinin tek ve en sabit kaynağı olarak ayırmak saçmadır (Bookchin, 1994: 74).

⁸ Bu boyutuyla Bookchin, derin ekoloji yaklaşımını da eleştirmektedir. Çünkü onlar da, ekolojik hastalıkların kaynağı olarak kapitalizm ya da hiyerarşiye odaklanmamakta, teknolojiyi ya da belirli bazı dinleri suçlamakla yetinmektedirler. Evren ile uyumlu hale gelip, yaşam ağının bir parçası olmayı istemektedirler. Bu yönüyle derin ekoloji, toplumsal bir hareket inşa etmeyip, adeta bir din sunmaktadır. Oysa kapitalizm, kârından feragat etmediği takdirde, her türlü dini kucaklamaya hazır görünmektedir. Bununla birlikte, derin ekoloji, sosyal meselelere değil, insanların davranışlarına hitap eden bir yaklaşımdır. Onlara göre, yalnızca insanın davranışını değiştirerek, tüm yaşam biçimlerinin uyumlu biçimde yaşayacağı ekolojik, uyumlu bir dünya yaratılabilir ki; bu, naifliğin vardığı en uç noktadır (Danek, 2004).

⁹ Bununla birlikte Bookchin, yerelliğin, dar kafalılık yaratma gibi bir tehlikeyi de bünyesinde taşıdığına inanmaktadır. Buna göre, bazı insanlar, bu model içerisinde, farklı ırktan veya farklı etnik ya da cinsel tercihten olan insanların dışlanması gerektiğine karar verebilirler (Danek, 2004).

**A MODEL FOR THE OPERATIONALIZATION AND IMPLEMENTATION OF THE
PRECAUTIONARY PRINCIPLE: CYANIDE-LEACH TECHNOLOGY AND GOLD
MINING DEVELOPMENT**

Nahide KONAK*

ABSTRACT

Mining development provides tremendous amount of long-term environmental and community degradation all over the world. Often, local communities bear the burden. This article demonstrates how the Bergama environmental network has utilized international environmental treaties with a focus on precautionary principle in order to halt the cyanide-leach Ovacik gold mine project in Turkey. The network has not only operated under the principle of precaution, but it has also defined and illustrated how the precautionary principle could be operationalized and implemented in practice in mining industry. By doing so, the Bergama environmental network developed a model for the operationalization and implementation of the precautionary principle in mining sector. In contrast to risk assessment that focus on the question of what level of contamination is safe, the precautionary approach focus on the question of how to reduce or eliminate the hazards and considers all the possible means of achieving that goal---including forgoing the proposed activity. This network has been promoting precautionary principle instead of risk assessment in mining nationwide. This model can be utilized by other communities dealing with mining developments in order to make the companies and their states to adopt and implement the precautionary principle. This article is based on a larger research project that has been taking place since 2002 on Ovacik gold mine development in Bergama. It relies on data that comes from interviews, focus group discussions with local community residents and field notes as well as books and documents prepared by the network and local newspapers that covered the case extensively.

Key Words: Environmental policy, Precautionary principle, Ovacık gold mine, Mining development, Bergama

İHTİYAT İLKESİNİN KULLANIMA HAZIR HALE GETİRİLMESİ VE UYGULANMASINA YÖNELİK BİR MODEL: SİYANÜR TEKNOLOJİSİ KULLANIMI VE ALTIN MADENİ GELİŞTİRME

ÖZET

Maden işletmeciliği dünyada doğal çevre ve o çevrede yaşayan insan toplulukları üzerinde uzun vadeli yıkımlara neden olmuştur. Sıklıkla, yerel topluluklar bu işin negatif sonuçlarına katlanmak zorunda kalmışlardır. Bu makale, Türkiye’de Ovacık altın madeni projesini durdurmak için Bergama çevre ağının ihtiyat ilkesini bünyesinde bulunduran uluslararası çevre anlaşmalarını nasıl kullandıklarını analiz etmektedir. Bu ağ sadece ihtiyat ilkesini baz alarak hareket etmekle kalmamış, fakat aynı zamanda maden sektöründe bu ilkenin ne şekilde operationaze edilebileceğini ve uygulanabileceğini tanımlamış ve göstermiştir. Bu şekilde, bu ağ maden sektöründe ihtiyat ilkesinin uygulamasına yönelik bir model geliştirmiştir. Ne kadar kirlilik tehlikesizdir sorusu üzerine yoğunlaşan risk değerlendirmesi methodunun tersine, ihtiyat ilkesi tehlike ne şekilde azaltılır veya yok edilir sorusu üzerine yoğunlaşır ve bu amaca ulaşmak için önerilen projenin iptalini de içine alan bütün yollara başvurur. Bergama çevre ağı tarafından geliştirilen bu model maden işletmeciliği ile karşı karşıya bırakılmış diğer topluluklar tarafından kullanılabilir. Bu makale 2002 den beri devam eden daha geniş kapsamlı bir proje çalışmasının ürünüdür. Bu makalede yerel halk ile yapılan görüşmeler, focus grup konuşmaları, saha çalışması sırasında kaydedilen notlar, bu ağ tarafından hazırlanmış doküman ve kitaplar ve yerel gazetelerden toplanan veriler kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çevre politikaları, İhtiyat ilkesi, Ovacık altın madeni, Maden endüstrisi, Bergama

INTRODUCTION

Although it has neither a commonly accepted definition nor a set of criteria to guide its implications, precautionary principle has been attracted significant attention in environmental public policy since the 1970s. One of the main practical issues discussed in the literature is related to the question of how to implement the precautionary principle, which has been adopted in international environmental agreements and laws, at the local, national and international levels

(Gardiner, 2006; Maguire and Jaye, 2005; Saltelli and Funtowicz, 2005). Discussion of its application has intensified in recent years because of the trade controversies over beef and milk containing growth hormones and over genetically modified foods. The precautionary principle dominated the discussions at the Biosafety Protocol meeting in Montreal was at the core of the final protocol (Tickner and Myers, 2000). Yet, it has not become an issue overtly discussed in mining development except Emel and Krueger (2003). To test the principle's potential usefulness with respect to mining, they applied the precautionary principle, retrospectively, to a gold mining operation in Montana, U.S. that ended in disaster—local water systems were polluted and disrupted, and the corporation went bankrupt, leaving the mess for the state and the federal governments to clean up. The question of how the grassroots struggles operationalize and try to implement the principle tends to be ignored in the literature. Thus, the main purpose of the article is to provide input to the on-going debate on the operationalization and implementation of the precautionary principle in environmental policy in general and mining development in particular. It contributes to the literature by studying a concrete case in gold mining development and demonstrating how the Bergama environmental network developed a model for the operationalization and implementation of the precautionary principle through revealing their guiding strategies and legal actions taken to halt this project.

The Bergama environmental network has developed in order to halt the Ovacik cyanide-leach gold mine project development in Bergama, Turkey during the early 1990s. This article demonstrates that the Bergama environmental network has been operating under the principle of sustainable development with a precautionary principle. By doing so, it offers a different approach to environmental protection as an alternative to risk assessment. Risk assessment, which is the dominant approach in our political and economic system and in environmental policy, is based on an acceptable level of harm and risk calculations. In contrast to risk assessment that focuses on the question of what level of contamination is safe and acceptable, the precautionary approach focuses on the question of how to eliminate the hazards at the source, and considers all of the possible means of achieving that goal---including forgoing the proposed activity. The network argues that if clean technologies are not available, production must be halted until clean technologies are developed and are proven to be environmentally sound in the long run. Unfortunately, even though the network developed a model for the operationalization

and implementation of the precautionary principle, it has not been successful in convincing the Turkish State for its enforcement due to the powerful hegemonic order of neo-liberal capitalist development. Analyzing the linkage between the enforcement of precautionary principle and the powerful hegemonic order of neo-liberal capitalist development is beyond the scope of this paper (see Bridge, 2002, Konak, 2005, Krueger, 2002). Thus, the main purpose of this paper is to demonstrate the grassroots' effort to operationalize and implement the precautionary principle in gold mining development in Ovacik gold mine case.

This paper is based on a larger research project that has been taking place since 2002 on Ovacik gold mine development in Bergama. In 2002, fifty in-dept interviews and about eight informal focus group discussions were conducted with local grassroots participants, community lawyers, former mayor of Bergama and other civil-society members that have involved in the struggle. In addition, in the field, field notes were written down systematically for three months. This paper relies on data that comes from these interviews, focus group discussions and field notes as well as books and documents prepared by the network and local newspapers that covered the case extensively. Since 2002, I have been following this case through many phone and e-mail exchanges with community lawyers and informants and analyzing the court cases. Additional information gathered from the network's web page between 2002 and 2007 (BG, 2007).

This article first explains briefly what precautionary principle is. Second, it demonstrates the scientific controversy about the use of cyanide-leach technology in gold mining. Third, it illustrates the development of gold mining phenomenon in Turkey, and the Ovacik gold mine in particular, and the development of the Bergama environmental network. Fourth, through the use of four components, proposed by Wingspread Conference held in the USA in 1998, for guidelines for the implementation of precautionary principle, (Raffensberger and Tickner, 1999), it evaluates how the Bergama environmental network has operationalized and implemented the precautionary principle in Turkish context. It concludes with a brief discussion of the significance of this model for the global community and environment.

PRECAUTIONARY PRENCIPLE

The precautionary principle emerged during the early 1970s from the German notion of “Vorsorge.” “Vorsorge” means “foresight” or “taking care;” the “Vorsorgeprinzip” is the “foresight principle.” At the core of early conceptions of this principle in Germany was the belief that society should seek to avoid environmental damage by careful “forward-looking” planning, blocking the flow of potentially harmful activities. By the early 1970s the principle could be found in domestic West German legislation in respect of environmental policies aimed at combating the problems of global warming, acid rain and maritime pollution (Raffensberger and Tickner, 1999: 4). In the years that followed, it was introduced to international agreements and laws (Raffensperger and Tickner, 1999). Ministerial Declaration of the Second International Conference on the Protection of the North Sea, issued in London in November 1987, was the first international agreement that explicitly refers to the precautionary principle. Later, The Maastricht Treaty forming the European Union stated that EU environmental policy is based on the precautionary principle. Each EU member state accepts precaution as a general principle of environmental policy. Several other countries including Australia, Hungary and Brazil have adopted precaution as a guiding principle as well (Tickner et. al., 2000).

Although the principle still has neither a commonly accepted definition nor guidelines to direct its implementation, leading proponents cite four central components of the precautionary principle which were cited at the Wingspread Conference, held in the USA in 1998 (Raffensberger and Tickner, 1999). Conference participants summarized four components of the precautionary principle that should guide its implementation:

- 1) action to prevent harm despite uncertainty about causality, magnitude, probability, and nature of harm;
- 2) shifting the burden of proof to proponents of a potentially harmful activity;
- 3) examination of a full range of alternatives to potentially harmful activities, including no action;
- 4) democratic decision making to ensure inclusion of those affected.

Jordan and O’Riordan explain “precaution means being honest and open about uncertainty rather than dismissing, ignoring or downplaying it. It means exploring the worst-case scenario and searching out the ill-informed and possible ‘losers’ from a course of action, asking what they regard as legitimate” (Jordan and O’Riordan, 1999: 19). According to these scholars, people should have the capacity to work out what the precautionary principle means for them in their own localities. Tickner (1999: 175) argues that “decisions regarding whether or not to undertake or stop an activity are public decisions because of their potential to impact ecosystems, public health, and the commons”.

BATTLE OVER THE IMPACTS OF CYANIDE-LEACH TECHNOLOGY ON ENVIRONMENT AND PUBLIC HEALTH: PERSPECTIVES OF THE MINING INDUSTRY AND INDEPENDENT SCIENTIFIC COMMUNITY

The mining industry uses sodium cyanide (CN) in recovering hard-to-extract gold from lower-grade ores. There have been many debates and disagreements on cyanide use in gold extraction. The Gold Institute of the Gold Miners’ Association (Gold Institute, 1996) claims that today’s gold mining industry continually strives to operate in an environmentally responsible manner by taking precautions for protecting the wildlife, by reclaiming mined land, and employing new technologies to make operations safe for the environment. Mining and regulatory documents often maintain that cyanide breaks down quickly in the environment, in the presence of sunlight, into a relatively harmless, non-toxic substance, and that companies safely handle large quantities of this chemical (Moran, 2002). “Since cyanide oxidizes when exposed to air or other oxidants, it decomposes and does not persist. While it is a deadly poison when ingested in a sufficiently high dose, it does not give rise to chronic health or environmental problems when present in low concentrations” (Logsdon et al., 1999).

Many independent experts such as Robert Moran, and William Korte, two world leading geochemical experts, reject the claims presented above. They argue that world mining activities are largely self-monitored and self-regulated (Moran, 2002: 6). Most mining and cyanide research studies come from the industry sources or joint industry/government efforts. These studies have been performed by scientists and engineers that serve the interests of mineral

industry (Moran, 2002: 7). The industry cyanide code, including the code in the process of development by the International Council for Metals and the Environment (ICME) in the United Nations Environmental Program (UNEP) reflects, predominantly, what is best for industry, not the interest of the environment and public (Moran, 2002: 2).

Independent studies found out that although cyanide solutions eventually break down in the presence of sunlight and air at pH neutral conditions, such solutions will not do so when underground, or under cloudy or rainy conditions. Some of the cyanide ion then converts into hydrogen cyanide (HCN) or hydrocyanic acid. Cyanide (CN⁻) and hydrogen cyanide (HCN) are often referred to as free cyanide, which are highly toxic to humans and aquatic life if ingested. Both forms of free cyanide are largely controlled by water pH--a scale designed to measure the acidity or alkalinity of materials. As the pH drops, increasing amount of CN⁻ converts to hydrogen cyanide (HCN). As a pH below 7.0, essentially all dissolved cyanide is present as HCN. HCN readily forms a gas—used in execution chambers—which is released into the air. If the cyanide solution is slightly acidic, it can turn into cyanide gas, which is extremely toxic. Cyanide in low pH (less than 10) transforms into a hydrogen cyanide gas and stays in the air (Hiçdönmez, 1997: 23). “There is no reliable analytical technique for determining free cyanide” (Moran, 2002: 9).

Currently most mining process solutions, such as tailings solutions or leach solutions are kept at alkaline pH levels—usually above about 10.0. This is accomplished by adding alkaline compounds, such as lime or sodium hydroxide, to cyanide-containing mining solutions. Even though the mining industry and regulators claim that cyanide breaks down in water into harmless components, these so-called harmless components potentially toxic to fish and other aquatic organism. These compounds stored, or bioaccumulate, in plant (Eisler, 1991) and fish tissue (Heming, 1989). Furthermore, if the solution is alkaline, the cyanide does not break down. Most of the original cyanide leached ores has been converted to other toxic forms, such as cyanide-metal complexes that can remain stable in leached ores for decades, (cyanate, and thiocyanate) (Johnson et. al.,1999, 2000, 2002). The cyanide-leach gold wastes are quite complicated chemically. Regulators almost everywhere in the world have often failed to require companies to perform monitoring of these chemicals. Thus, it is clear that the complexities and risks associated

with such wastes are poorly understood (Moran, 2002: 10). Independent studies to define biogeochemical behavior of the cyanide compounds in and near these wastes are currently lacking and urgently needed (Moran, 2002: 11). Moreover, geochemical behavior of wastes is poorly known. These cyanide compounds go unregulated despite the potential environmental impacts. All this independent scientific knowledge has been made available to the individuals involved in Bergama environmental network with the initiative of former mayor of Bergama, Sefa Taşkın, since the 1990s (Taşkın, 1998).

THE DEVELOPMENT OF CYANIDE-LEACH GOLD MINING AND THE BERGAMA ENVIRONMENTAL NETWORK INITIATIVE IN TURKEY

Since 1989, the Turkish Ministry of Energy and Natural Resources has issued authorizations to multi-national corporations interested in searching gold for 560 different sites in Turkey (Arol, 2002; Taşkın, 1998: 11). According to the published official calculations there are 575 tons of proven gold reserves exist in Turkey. However, one scientist very optimistically estimated this figure as 6500 tons (Gözlem, 2000).

The Ovacik gold mine, the Turkish subsidiary of Normandy Mining Limited of Australia, in Bergama is the first gold mine using cyanide-leach technology in Turkey. It was completed in 1997 and began a “trial production” in June 2001 (Köksal et. al., 2002). Since then it has been operating. Ovacik gold mine is functioning already illegally since then, despite the vigorous resistance of residents.

In the early 1990s, while the company attempted to get permits from the Turkish government for construction and operation, a powerful environmental network began to develop in order to halt this project. The main reason why the network wanted to halt the project was due to its various risks to the environment and human health (Duman, 1998, Taşkın, 1998). The next section will briefly describe the nature of the network and then present research findings.

Bergama Environmental Network

The Bergama environmental network developed out of a collaboration composed of potentially affected villagers who reside in 17 villages, local activists, former Bergama city government (municipality), particularly left oriented local party leaders; regional and national engineering based occupational organization such as TMMOB, environmental organizations, public health oriented organizations, university professors, the Izmir Bar Association and environmental rights lawyers. The European Parliament, Green Party in Germany and the international human rights organization, Food First Information and Action Network (FIAN) which upholds the right to food has called for urgent action to prevent the imminent destruction by gold mining of the Edremit region. This collaboration has been supported by international NGO and advocacy networks on cyanide and ecology such as the U.S. or International Greenpeace, and Food First (FIAN) as well as U.S. Mining Policy Center, Mine Watch in England, the Mineral Policy Institute in Australia. These organizations have provided with information on cyanide and accidents in various gold mines all over the world. Similarly, the local communities in Bergama have relied on these international and national organizations for obtaining scientific research findings, controversies, debates as well as detrimental environmental and health impacts of cyanide-leach technology use in mining in various parts of the world (Taşkın, 1998).

Linking Cyanide-Leach Technology to International Environmental Agreements on Sustainable Development with a Precautionary Principle and Human Rights

The Bergama environmental network has heavily relied on international environmental agreements such as 1990 Bergen Conference on Sustainable Development and 1992 Rio Declaration on Environment and Development to which Turkey is a signatory. It used these international environmental agreements not only for framing the issues, their strategies and legal actions but also utilized them in gaining legitimacy and accessing to government institutions and policy makers. The main characteristic of these agreements is that sustainable development and precautionary principle have been built into them. The Bergen conference linked the concept of precaution to sustainable development (Tickner et. al., 2000: 3). The Environment Ministers of

34 countries including Turkey plus the EU Commissioner for the Environment attended the Bergen Conference in 1990. In relevant part the Bergen Declaration provides as follow:

In order to achieve sustainable development, policies must be based on the precautionary principle. Environmental measures must anticipate, prevent and attack the causes of environmental degradation. Where there are threats of serious or irreversible damage, lack of full scientific certainty should not be used as a reason for postponing measures to prevent environmental degradation.

Similarly, Principle 15 of the Declaration of Rio (UNCED, 1992) states that: in order to protect the environment, the precautionary approach shall be widely applied by States, according to their capacities. Where there are threats of serious or irreversible damage, lack of full scientific certainty shall not be used as a reason for postponing cost-effective measures to prevent environmental degradation. As governments throughout the world including European Union (Vig, 1999: 10), and the Turkish government has been trying to adopt this principle as well.

Operationalization and Implementation of Precautionary Principle by the Bergama Environmental Network

This section demonstrates how the Bergama environmental network has operationalized and implemented the precautionary principle in reference to the four components as proposed by Wingspread Conference held in the USA in 1998.

Democratic Decision Making to Ensure Inclusion of Those Affected

From the very beginning the Bergama environmental network has been arguing that production of gold decision must be based on precautionary principle instead of risks assessment. Thus, using the precautionary principle as a guide, the people leaving in the region refused to be drawn into debates on what levels of cyanide might constitute a danger to people's health. Instead, they pointed out that cyanide-leach gold technology was not a safe process, and insisted that the wise course was not to issue the permit to the gold company. For example, former mayor

of Bergama argues that “if there is no other alternative to cyanide, we do not want gold mine to operate until new [clean] technologies develop” (Kuzey Ege, 1991, 3). In addition, the Bergama Environment, Culture and Art Society indicates that until new technologies with no cyanide involved developed the gold should stay where it is. It suggested that this issue should be carried to the judiciary platform based on the Bergen Conference stated above and the article 56 of the Turkish Constitution (Kuzey Ege, 1992, (3) 2). A local activist and organizer of many direct non-violent actions and demonstrations in this case (Ökçesiz, 1998) argues that: Gold mine with cyanide use involves risks. If it includes danger for the environment and people, we are against gold mine operation. If it is necessary, a referendum among the people who live in the region should take place (Kuzey Ege, 1992, 7). A referendum based on Bergen Conference continued to be the main suggestion of local communities and activists (Cumhuriyet, February 14 1994). Similarly, the former Bergama mayor argues in a public statement that: Local residents do not trust Eurogold because gold mine companies previously convicted crimes in many countries. For example in Chile, Nevada, Papa New Guinea and last year in Guyana in South Africa, mining companies destructed the nature. ...No one has a right to put the lives of Bergama’s population into a danger. ...The ultimate decision should be given by the residents who live in Bakircay havzasi...a referendum must take place. Local residents have a right for referendum based on an international agreement that the Turkish State also signed in 1989 (sic) in Bergen in Norway. This international agreement gives a right to public to decide if they want it or not... A referendum should take place in Bergama and [affected] villages. If the local residents do not want the gold mine, it mustn’t run (Kuzey Ege, 1996, 4).

Other international and regional environmental agreements have been utilized by the lawyers of local communities as well. These are the 1972 Paris Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, the 1976 Barcelona Convention for the Protection of Mediterranean Sea against Pollution; and the 1979 Berne Convention on the Conservation of European Wildlife and their Natural Habitat protection of fauna and flora. Noyan Ozkan, one of the attorneys of the local communities and who is an expert on international environmental law, explains that the company was also required to organize a formal public hearing according to Turkish national environmental law. Local approval is also mandated by international laws. He declares (Udesky, 1997): It's very clear in the Bergen

Agreement, the Paris Treaty and the Rio Declaration, to which Turkey is a signatory, and which are higher than our own law, that there must be a formal public hearing and approval by people who would be affected.

Noyan Ozkan claims that “It [the public hearing] was not publicized in the newspaper; there was no report, it was not a formal hearing” (Udesky, 1997).

In November 1994, 652 people from the villages of Camkoy, Ovacik, and Narlica that launched their three lawsuits at the Court in Izmir, to get the mine’s license canceled. But the regional court ruled in favor of Eurogold and the peasants took their case to the Court of Appeal. In 1996, local communities in Ovacik gold mine area hold a self-appointed referendum. The result indicates that more than 90% of the people did not want gold mine project in the region. They sent the referendum result to the Turkish government and the firm officials (Alevcan et al.,1998). Neither the Turkish government nor the Eurogold company paid attention to this referendum. They continued to support the Ovacik gold mine development.

On May 13, 1997, the Court of Appeal ruled in favor of the network indicating that the Eurogold company was violating the article of 56 in the Turkish Constitution, guaranteeing all citizens’ right to life and right to protect their health and their environment. It declared Eurogold’s licenses as invalid, and ordered that operation of mine must not be allowed (Danıştay Kararı, 1997). According to the attorneys that I interviewed in 2006 the precautionary principle became the foundation for the decision of the Court of Appeal.

The support for the use of this unsustainable technology was framed as a violation of basic human rights, right to life and right to live in a health environment (Özay, 1997). Lawyers involved in the network also argue that cyanide-leach technology use is also in contradiction with the 1948 New York United Nations Human Rights Universal Declaration (Özay, 1997). Senih Özay (1997) specified that the development based on cyanide-leach technology in gold mining is not only contradictory to the national and international environmental treaties and agreements, but also is a violation of human rights guaranteed by the Turkish Constitution and the Universal Human Rights Declaration.

Action to Prevent Harm Despite Uncertainty about Causality, Magnitude, Probability, and Nature of Harm

Even though the Turkish environmental law did not require an Environmental Impact Assessment (EIA), the Eurogold/Normandy company prepared an Environmental Impact Assessment and published it with a name, Bergama-OAM CED Report in 1991 (Uslu et. al., 1997). The report mainly concluded that the Ovacik cyanide-leach gold mining in Bergama did not include any adverse environmental risks and impacts. While the Turkish state and the company seemed quite comfortable with this EIA, members of the environmental network were not as optimistic. When this EIA report went public (Taşkın, 1998: 24), a commission composed of Turkish scientists and experts evaluated this report in 1992. Further, it began evaluating the environmental impacts of the planned Ovacik gold mine project itself. In contrast to the Bergama-OAM CED Report, this commission concluded that the Ovacik mine project had many technical shortcomings. The first technical shortcoming identified was related to tailings pond where toxic waste stays. The tailings pond was planned to be covered only by clay. The scientists asserted that covering tailings pond with only clay does not guarantee the prevention of leakages of cyanide into the groundwater (Special Commission Report, 1992). The commission suggested that it must be covered with synthetic geo-membranes as well. Second, it argued that since the proposed mine project is within the first-degree earthquake zone, an earthquake risk analysis of the tailings pond must be conducted. Thus, the commission concluded that the construction of open and/or underground mines would not take into account the fact that an earthquake will increase the risks of cyanide spills and result in environmental pollution (Special Commission Report, 1992; Çevre (Environment) 1992: 19-20; Milliyet, August 18 1992). If the construction was designed based on the current plan, this involves the risk of leakage of cyanide solution into the groundwater if the pond cracks during an earthquake (Taşkın, 1998: 32). In response to these criticisms, the company tried to improve the construction of the tailings pond in 1996 (TÜBİTAK Report, 1999). However, Turkish scientists and experts found improved tailings pond defective once more (TMMOB, 2001: 28).

Another main issue raised was that earthquake risk has been discussed only in relation to the tailings pond. It raised the question of whether the storage where the cyanide is stored was

strong enough against an earthquake risk (DEU, 2000). Consequently, another independent report concluded that as long as cyanide-leach technology is the main method to be used in gold extraction, the mining process would entail severe risks to the environment and public health. The company also ignored to prepare an emergency plan in case of cyanide spills into water and land (DEU, 2000).

Professor Korte, who is a leading geochemical at the Institute of Chemistry at the Technical University of Munich, Germany, and has many researches on the ecological and social impacts of cyanide use in mining, has been the scientific advisor for the local people. In 1997, he participated to a symposium on the environmental problems of gold mining in Turkey. Steve D'Esposito, the general manager of the U.S. Mineral Policy Center, was among those who participated to the symposium as well. At the end of the symposium they announced the "(Bergama) Pergamon Declaration". The "Pergamon Declaration" (1997) reads as follow: "Based on current evidence, including the technologies involved and a knowledge of the natural and cultural environment, the planned extraction of gold in the Bergama (Pergamon) region is not acceptable." This declaration was a result of an international meeting, organized by the Technical University of Istanbul, Faculty of Mining Sciences, Turkey, June 26-27 (1997).

Later, the Berlin Declaration on Gold Mining was announced in 1999 by the same experts and some activists involved in this struggle. This declaration announces that : Critical scientific analysis...empathetically proves that the cyanide process in Gold mining cannot be accepted because of its irreversible damage to the ecosystems. The necessary safe technologies (like detoxification, neutralization, reduction in the availability to the ecosystems among other heavy metals) are only in a limited way available. They cannot guarantee safe Gold mining...the technologies to reduce the risk are not manageable and cannot be controlled....It destroys, in the long term, the basic necessities of life and threaten adequate nourishment...promotion of Gold mining projects are to be stopped and, where necessary, the affected people should receive compensation.

Based on the independent scientific evidence provided above, both national and international independent scientists has been advocating that cyanide-leach technology in mining

must be banned not only in the Ovacik gold mine in Bergama, but worldwide due to its severe and irreversible ecological impacts and social risks. “There are no safe and effective options to treat cyanide once it has entered natural surface waters such as streams and lakes” (Moran, 2002: 8). Korte and Moran argue that United Nations Environmental Program (UNEP) and the European Union (EU) must take a precautionary approach to cyanide (Moran, 2002: 8). In addition to above mentioned risks, later another report prepared by the Environmental Engineering Department at the September 9 University in Izmir, Turkey also raised the issue that any other environmental impact assessment (EIA) prepared by the firm did not mention the necessity of assessing the impacts of mining on the local ecology, flora and fauna. No detailed and comprehensive study has been undertaken (DEU, 2000). The EIA reports have not addressed the question of how the gold mine operation will affect fauna and flora in the surrounding area (Övez, 1999). The mine may change the local ecosystems of the region and result in the loss of some plant and animal species, including endemic and rare species (Övez, 1999). If particular studies are not taken soon, it will be impossible even to know which species of flora and fauna peculiar to the region has been and will become extinct.

Neither the company nor the Turkish government has concerned with the nature and the level of dust produced (TMMOB, 1998: 30). The independent scientific community argues that the dust produced by the mine operation will affect villagers’ livelihoods and environmental quality adversely. The nature of the ore is quartz (SiO₂). Quartz dust is considered to be a source of lung cancer. The Turkish Protection of Air Quality Regulation declares it as a carcinogen (TMMOB, 1998: 54). Thus, the former mayor addresses the issue as follows: “The company that claims that it brought the advanced technology to Turkey, are going to give people cancer with the ore dust, not to mention the adverse impacts of cyanide” (Taşkın, 1998: 28). Moreover, dust pollution pose severe impacts on agricultural production, especially olives trees in the surrounding area. This is no systematic study that evaluates how the gold mine operation impacts agricultural produces in the region.

In the production process, the company indicated that 1000 m³ water will be used daily. According to Bergama city officials, the daily water requirement for the Bergama City center with a 47000 population in 1997 was 14000 m³ (Taşkın, 1998: 29). The scientific community

report also pointed out the fact that environmental risk assessment reports prepared by the company did miscalculate the amount of groundwater to be used in the plant. According to calculations of the independent scientific community, the plant will use more water than indicated. Consequently, dewatering would dry up wells and springs, depriving other users in surrounding communities of access to water for agricultural irrigation purposes and drinking water. The quotes above best represent the community perspective.

If the Ovacik gold mine begins to operate, and use 1000 m³ underground water daily, how are farmers going to irrigate their cotton plants? Isn't the gold production going to cause dewatering? Under this situation, how is the cotton production that is under the threat of dust going to be accomplished? ... How do thousands of villagers make their living? (Taşkın, 1998: 29).

This means money lost for farmers in the region. In addition, it means that in the long run, it is a threat to food security for the people in the region and for Turkey as well. The destruction of water and land means deprivation of communities and people of their very base of existence or livelihoods (clean water, lands for agriculture, forest and fishing) (Rose and Lyon, 1997; Moran, 2002: 2). In another report, the possibility of a flooding problem was raised due to heavy rain. In this case, cyanide can spill to the environment from the tailing ponds. There is no emergency plan in case of flooding (DEU, 1999).

The below quotation best represent what the community concerns are: We saw in Lefke. The firm escaped. For the clean up cost 700 million dollars is required. It is a very serious number. Rehabilitation of the environment requires a lot of money. The firm is not going to clean up and rehabilitate the environment. This is the source of a real problem. Seventy to eighty years its impacts will last. This is the point that makes us worry a lot. Evaporation, earthquakes, landslides would cause the waste basin to crack etc. That poses lots of environmental risks (Interview 1 2002).

The Turkish Health Association (TTB, 2001) argues that ore includes arsenic and other heavy metals that exist in the tailings pond during the operation and after the mine closure. It claims that the contemporary public health perspective require us to take a precautionary

measure and eliminate all the possible risks instead of waiting people to get sick. Istanbul Technical University Meteorology Professor Ismail Duman also pointed out that ore includes an arsenic mineral which is toxic (Radical, June 24 2000). Health experts argue that it is more likely that cancer, birth defects and other abnormalities will increase in the near future, and human health will continue to be impaired over time.

Shifting the Burden of Proof to The Proponents of a Potentially Harmful Activity

The Turkish government institutions supposedly places responsibility on the developers to show the soundness of their environmental assessment. Since 1997, the Turkish government and the mining company have been trying to find ways of bypassing domestic court verdicts via various techniques of persuasion and silencing. The related Turkish state institutions from the beginning seemed open to demands by the network. However, instead of banning cyanide use in gold production or halting the project, they ordered the Eurogold/ Normandy firm to take “necessary” measures to minimize the social and environmental risks. The Turkish government announced that it found Turkish court decisions rather ambiguous. It argued that cyanide has been used in mining and in many other industries worldwide. In March 1999 the prime minister instructed the Turkish Institute of Scientific and Technical Research (the *TÜBİTAK*) to prepare a report assessing the potential impact of using cyanide in the mining operation. The report mainly concluded that the risks referred to by the Supreme Administrative Court had been completely removed or reduced to a level below the acceptable limits. On April 5, 2000 the prime minister’s office drew up a report concluding that the gold mine could be allowed to operate. Between October 2000 and January 2001 the Forestry Commission, the Ministry of Health and Ministry of the Environment successively granted permits or extensions of permits on the basis of the *TÜBİTAK*’s report. On April 13, 2001 the mining company started its mining operations.

The Izmir Bar Association (Izmir Bar Association, 2001) applied to Izmir Administrative Court in order to enforce the decision given by the Turkish State of Appeal in 1997. The regional Court canceled the permission given by the Turkish Prime Ministry indicating that risks were not eliminated as long as cyanide use continued in gold production processes. On 29 March 2002 the Turkish Cabinet decided “as a principle” that the operating company could continue its activities.

The Izmir Bar Association applied to the Izmir Administrative Court once more in order to cancel the one-year trial production permission granted to the firm by the Ministry of Health. The Izmir Administrative Court decided to cancel the one-year trial production on January 10, 2002 provided by the Ministry of Health on the basis that the consequences likely to arise due to hazards of mining can not be compensated for later (Kuzey Ege, 2002 456/457). The court decision indicates once again that “the risk caused by cyanide was tried to be reduced by Normandy, however, the method is apparently the same, cyanide leaching.”

Examination of a Full Range of Alternatives to Potentially Harmful Activities, Including no Action: Agriculture and Tourism as Alternatives to Gold Mining Development

Since the cyanide-leaching gold mine involves ecological and social risks and uncertainties, local communities and others have promoted agriculture and tourism as alternatives to gold mining development. According to experts, local communities and university professors involved in the network, the development policies based on mining that include toxic material using and toxic waste production at the end is ecologically, geographical and agriculturally unsustainable. Thus, it needs to be halted, and instead, ecologically sustainable agriculture and tourism sectors in the region should be continued to be promoted. According to the Eurogold/Normandy, the Turkish state will gain \$ 7.5 million dollars annually and 238 individuals will be provided employment. In eight years the Turkish state will gain \$ 60 million dollars in total (Reinart, 2003: 29). According to the Bergama Trade Institution, in 1995 the income gained from cotton, tobacco, tomatoes and olive oil produces was almost \$ 42 million dollar (Alevcan et.al., 1998). In 1997, the total financial value from all the agricultural produces in Bergama was \$ 278 million dollars (Övez, 1999). Thus, local citizens believe that this development project will not significantly contribute to the national economic growth. On the contrary, it will bring a big threat in respect to the environmental degradation in the long run. Thus, this means a threat to their livelihood. One of the village residents explained that gold mine in the region will adversely affect the community. She argues as follow:

Our land is very productive. 100-200 people will work in the mine. However, this land provides bread for a lot of people. It means 100 people would work while 1000 people would get

hungry. This brings hunger, this brings oppression (Interview 2 2002). Independent scientific reports also raise the issue that after the gold mine operation finished, who is going to be in charge of clean up. The Chair of the Environmental Engineering Department at Istanbul Technical University argued that 700 million dollars is needed as clean up cost of toxic waste. “In order to gain just 60 million, why is it allowed to operate (Radical, June 24 2000). When gold production ends, the firm indicated that it would monitor the mining waste tailings for five years. Who is going to monitor it after that? In the U.S. it is well known that majority of the superfund for clean up has been reserved for the cleaning up the mining sites. Another resident expresses its worry as follow:

The mining company has provided jobs so far for 300 people. However, ten thousands people earn their living from agriculture in the region. Worldwide famous cotton, olives and tobacco grow here. Cyanide-leach gold mine will not only lead to destroy renewable and continual agricultural income but also lead to unemployment among people (Interview 3 2002). They argue that not only their survival is under risks but also their children’s and grandchildren’s future are at jeopardy.

CONCLUSION

The Bergama environmental network was simultaneously shaped by already existing national and international environmental norms (right to live in a health environment, sustainable development and precautionary principle) and defined and illustrated how the precautionary principle could be operationalized and implemented in practice in mining industry. This network has challenged the internationally accepted norms and practices, that the cyanide-leach gold extraction process is safe, and considered to be a sound production technology. Instead of this accepted norm, the network argues that the cyanide-leaching mining process includes high levels of risk for the environment and health. This accepted norm and practices are based on risk assessment. Risk assessment, which is the dominant approach in our political and economic system and in environmental policy, is based on acceptable levels of harm and risk calculations and risk acceptance. In contrast to risk assessment that focus on the question of what level of contamination is safe, the precautionary approach focus on the question of how to reduce or eliminate the hazards and considers all the possible means of achieving that goal---including

forgoing the proposed activity. This network has been promoting precautionary principle instead of risk assessment in mining nationwide.

The model developed by the Bergama environmental network can provide some insights and strategies for other communities dealing with mining developments in order to make the companies and their states to adopt and implement the precautionary principle in environmental policy in general and mining development in particular. However, the findings of this case study raise broader questions for the proponents of precautionary principle in mining: even if the global community resolved the issues concerning conceptual and operational definitions, who should be in charge to enforce it? Proponents of precautionary principle, companies, state institutions? Is it possible to enforce precautionary principle under the current hegemonic neo-liberal development policies? Proponents of precautionary principle scholars should take into account the consideration of these questions and should develop global strategies for its implementation and enforcement.

REFERENCES

ALEVCAN, S. D. et. al. (1998), Tarihe Tanıklık: Altın, Bergama, Demokrasi, Ankara: TMMOB Çevre Mühendisleri Odası.

AROL, A. I. (2002), Current status of FDI and Environmental Issues in Turkey, OECD Global Forum on International Investment: Conference on Foreign Direct Investment and the Environment: Lessons to be Learned from the Mining Sector, 7-8 February 2002.

Bergama Günlüğü (BG), 2007, <http://www.geocities.com/siyanurlealtin/> (15. 11.2007).

BRIDGE, G. (2002), "Grounding Globalization: the Prospects and Perils of Linking Economic Processes of Globalization to Environmental Outcomes", *Economic Geography*, 78 (3), ss. 361-86.

ÇEVRE (Environment) (1992).

KRUEGER, R. (2002), "Relocating Regulation in Montana's Gold Mining Industry", *Environment and Planning*, 34 (5), ss. 867-892.

CUMHURİYET (1994), February 14.

DANIŞTAY KARARI (1997), Bergamada'ki Siyanürlü Altın Olayına İlişkin Danıştay Kararı, Bergama Belediyesi Kültür Yayınları: Bergama, İzmir.

DEU (1999), September 7th University, Environmental Engineering Department. Ovacık-Bergama Mine Hydro-Geologic Assessment.

DUMAN, I. (1998), Bergama ve Altın Madeni, Bergama: Bergama Belediyesi Kültür Yayınları.

EMEL, J. And KRUEGER, R. (2003), "Spoken but Not Heard: the Promise of the Precautionary Principle for Natural Resource Development", *Local Environment*, 8(1), ss. 9-25.

EISLER, R. (1991), Cyanide Hazards to Fish, Wildlife, and Invertebrates: a Synoptic Review: Contaminant Hazard Review Report 23. U. S. Dept. Interior, Fish and Wildlife Service.

GARDINER, M. S. (2006), "A Core Precautionary Principle", *The Journal of Political Philosophy*, 14 (1), ss. 33-60.

GÖZLEM (2000), Altın ilk Kez Anadolu'da Kullanıldı), *Gözlem Özel Yayını*, 3, Dec. 11.17, 2000. <http://www.gazetegozlem.com> (10.12.2007).

HEMING, T. A. and BLUMHAGEN, K. A. (1989), "Factors Influencing Thiocyanate Toxicity in Rainbow Trout *Salmo Gairdneri*", *Bull. Environ. Contam Toxicology*. 43.

HİÇDÖNMEZ, S.(1997), "Why are We against Cyanide-Leach Gold Production in Bergama?", *Bilim ve Utopia*, 34, ss. 22-26.

JOHNSON, C.A., et., al. (2002), "Photochemical Changes in Cyanide Speciation in Drainage from a Precious Metal Ore Heap", *Environmental Science & Technology*, 36 (5).

JOHNSON, C. A., et. al. (2000), "Fate of Process Solution Cyanide and Nitrate at Three Nevada Gold Mines Inferred from Stable Carbon and Nitrogen-Isotope Measurements", *Instn. Min. Metall.* 109, C68-C78.

JOHNSON, C.A., et. al. (1999), "Cyanide Behavior in Heap Leach Circuits: a New Perspective From Stable Carbon and Nitrogen-Isotope data", Proceedings Volume of Closure, Remediation and Management of Precious Metals Heap Leach Facilities Workshop, Univ. of Nevada-Reno: North American MINING, Jan. 14-15.

JORDAN, Jordan, A. and O'RIORDAN, T. (1999), "The Precautionary Principle in Contemporary Environmental Policy and Politics", C. Raffensberger and J. Tickner (eds.), *Protecting Public Health and the Environment: Implementing the Precautionary Principle*, Washington, D.C.: Island Press, ss. 15-35.

KÖKSAL, E., et. al., (2002), "Cyanide Destruction: Full-Scale at Ovacik Gold Mine" *The European Journal of Mineral Processing and Environmental Protection*, 3 (3), ss. 270-280.

KONAK, N. 2005. the European Union, Political Opportunities and National Environmental Movements: the Case of Bergama, Turkey. Presented at the political sociology panel session at the American sociological association annual meeting in Philadelphia, PA.

Kuzey Ege (1991), 3

Kuzey Ege (1992), (3) 2.

Kuzey Ege (1992), 7.

Kuzey Ege (1996), 4 .

Kuzey Ege (2002), 456/457.

LOGSDON, M.J. et. al. (1999), *The Management of Cyanide in Gold Extraction: International Council on Metals and the Environment*, Ottawa, Canada.

MAGUIRE, S. and ELLIS, Jaye. (2005), "Redistributing the Burden of Scientific Uncertainty: Implications of the Precautionary Principle for State and Nonstate Actors", *Global Governance*, 11, ss. 505-526.

MİLLİYET (1992) August 18.

MORAN, E. R. (2002), "De-coding Cyanide: an Assesment of Gaps in Cyanide Regulation at Mines", A Submission to the European Union and the United Nations Environmental Programme. Sponsered by Hellenic Mining Watch, Ecotopia, CEE Bankwatch, FOE Europe, FOE Hungary, FOE Czech Republic, Food First Information and Action Network (FIAN), MineWatch UK, and Mineral PolicyCenter.<http://www.zpok.hu/cyanide/baiamare/docs/DecodingCyanide.pdf>, (12.12.2007)

ÖKÇESİZ, H. (1997), *Sivil İtaatsizlik*, Sultanahmet, Istanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD).

ÖVEZ, S. (1999), TUBITAK report, appendix 7.

ÖZAY S. (1997), *Bergama'da bir Yurttaş Hareketi*, Bergama: Bergama Belediyesi Kultur Yayinlari.

PERGAMON-DEKLARATION (1997), *Scientific Symposium: Scientific Aspects of Gold Extraction Using Cyanide*, Technical University of Istanbul, Faculty of Mining Sciences, Istanbul, Turkey, June 26-27.

RADİKAL (2000), June 24.

REİNART, U. B. (2003), Biz Toprağı Bilirik: Bergama Köylüleri Anlatıyor, Beyoğlu, İstanbul: Siyahbeyaz, Metis Guncel.

ROSA, D. Da C. and LYON, S. J. (1997), Golden Dreams, Poisoned Streams, Washington: Mineral Policy Center.

SALTELLI, A. and FUNTOWICZ, (2005), "The Precautionary Principle: Implications for Risk Management Strategies", Human and Ecological Risk Assessment, 11, ss. 69-83.

Special Commission Report (1992).

The Gold Institute, Mining and the environment (1996), ([http:// www.goldinstitute.org/ mining.html](http://www.goldinstitute.org/mining.html), (10. 12. 2007)

TICKNER, J. et. al., (2000), "Precautionary Principle: Current Status and Implementation", Synthesis/Regeneratio, 33-38.

TICKNER, J. A. (1999), "A Map Toward Precautionary Decision Making", C. Raffensperger and J. A. Tickner (eds.), Protecting Public Health and the Environment: Implementing the Precautionary Principle, Island Press, Washington, DC, USA, ss. 162-186.

TMMOB (1998), Chemistry Engineering Institution, Aegean Region Special Commission Assessment Report.

TMMOB (2001), "Assessment Report of the Proposal for the Changes in 3213 Mining Law."

TTB (2001), Turkish Public Health Association Report.

TÜBİTAK Report (1999), Eurogold Ovacik Gold Mine Commission Assessment Report.

RAFFENSPERGER, C. and TICKNER, J. (eds.), (1999), Protecting Human Health and the Environment: Implementing the Precautionary Principle. Washington, DC: Island.

TAŞKIN, S. (1998), Siyanürcü Ahtapot. Cagaloglu, İstanbul: Sel Yayıncılık.

UNCED (United Nations Commission on Environment and Development), (1992), Rio Declaration on Environment and Development, New York: United Nations.

UDESKEY, Laurie, (1997), Turkish Daily News. 02/17/1997.

USLU, O. et. al., (1991), Bergama-Ovacik Altın Medeni Çevresel Etki Değerlendirme (OAM CED) Raporu.

VIG, N. J. (1999), "Introduction: Governing the International Environment", N. J. Vig, J. Norman and R. S. Axelrod (eds.), the Global Environment: Institutions, Law, and Policy, Washington, D.C. CQ Press, ss. 1-26.

SON NOTLAR

* Dr.

TÜRKİYE’DE SOSYAL DEVLET HARCAMALARININ GENEL EĞİLİMİ: 2001–2009 YILLARI ARASINDA YAPILAN EĞİTİM, SAĞLIK VE SOSYAL KORUMA HARCAMALARI

Senem Kurt TOPUZ*

ÖZET

1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nda anayasa koyucu tarafından Cumhuriyetin nitelikleri sayılırken Türkiye Cumhuriyeti’nin “sosyal bir hukuk devleti” olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti’nin, sosyal devlet olmanın gereği olarak, hem sosyal refahı yaygınlaştırmayı amaçlaması hem de sosyal adaleti gerçekleştirmeye çalışan bir devlet olma özelliği göstermesi beklenir. Devletin “sosyal” nitelenmesi, eğitim, sağlık ve sosyal koruma harcamalarına bakılarak sınanması açısından önemli niceliksel kolaylıklar barındırır. Eğitim, sağlık ve sosyal koruma (sosyal güvenlik harcamaları ile konut, işsizlik, sakatlık, malüllük ve hastalık yardımları gibi) harcamaları toplumun bugünü ve geleceği için çok önemli sayılırken ayrıca fonksiyonel sınıflama esasına göre de bu harcama kalemleri literatürde, sosyal devlet olmanın temel gerekleri olarak kabul edilmektedir.

Bu çalışmada öncelikle sosyal devletin öğeleri, sosyal devlet anlayışının tarihsel gelişimi ve sosyal devletin yapısal kaynakları üzerinde durulmuştur. Ardından Türkiye’de sosyal devlet anlayışının anayasal dayanakları açıklanmıştır. Sonrasında ise Türkiye’de sosyal devlet olgusunun sınanması için 2001–2009 yılları arasında devlet tarafından yapılan eğitim, sağlık ve sosyal koruma harcamalarının genel eğilimine bakılmıştır. Ayrıca OECD ve Avrupa Birliği üyesi ülkeler ile bu üç harcama kalemi üzerinden Türkiye karşılaştırması yapılarak Türkiye’nin bu ülkeler arasındaki konumuna da değinilmiştir.

Türkiye’de 2001–2009 arasında yapılan söz konusu harcama kalemlerinin genel eğilimine bakıldığında, her bir harcama kalemi için önemli oranda artış görülmesine karşın, söz konusu kalemlerin GSYİH içindeki payı yıllar itibariyle analiz edildiğinde küçük değişimler olmakla birlikte, ele alınan dönem içerisinde önemli bir artış olmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Devlet, Türkiye’de Sosyal Devlet, Sosyal Devlet Harcamaları, Eğitim, Sağlık, Sosyal politika

**GENERAL TENDENCY OF THE SOCIAL STATE EXPENDITURE IN TURKEY:
EXPENDITURE ON EDUCATION, HEALTH, AND SOCIAL SECURITY BETWEEN
YEARS 2001-2009**

ABSTRACT

While listing the characteristics of the Republic by the constitution enactors in 1982 Constitution of Turkish Republic, it was stated that Turkish Republic is a “social state of law”. Within this context, it is expected that Turkish Republic, as required by being a social state, aim both to expand social welfare and try to realize social justice. The “social” characteristic of the state contains important quantitative means to examine this qualification of hers by looking at education, health, and social security expenditures. While education, health and social security (such as social insurance expenditure and housing, unemployment, disability, impairment, and illness aids) expenditures are considered crucial for the present and future of the society, these expenditure items are also taken as the basic requirements of being a social state according to the functional classification principle.

In this study, first of all, the elements of the social state, the historical development of understanding of social state and structural resources of social state are emphasized. Then, the constitutional foundations for understanding the social state in Turkey is explained. To examine the phenomenon of social state in Turkey, general tendency of the education, health, and social security expenditures of the state between the years 2001-2009 are analyzed. Moreover, status of Turkey is also mentioned among the member countries of OECD and European Union by comparing those with Turkey in regards to these three expenditure items.

If the general tendency of aforementioned expenditure items between years 2001-2009 is examined, it is confirmed that there is no noteworthy increase during the period taken though it is seen that there is a significant increase on each item but those remain as little differences if their share within GDP is analyzed annually.

Key Words: Social state, Social state in Turkey, Social state expenditures, Education, Health, Social policy

GİRİŞ

Sosyal devlet, kapsamlı bir düşünce olarak Aydınlanma felsefesine, eşitlik ve ilerleme düşüncesine, bunlara bağlı olarak ortaya atılan insan hakları anlayışına dayanmaktadır (Şaylan, 2003: 132).¹ Bu anlamda sosyal devlet genel olarak yurttaşların sosyal durumlarını iyileştirmeyi, onlara belirli bir yaşayış düzeni sağlamayı ve onları sosyal güvenliğe kavuşturmayı kendisi için ödev bilen devlet anlayışıdır.

Bu anlayıştan hareketle sosyal devletin öğeleri aşağıdaki gibi sıralanabilir (Gözübüyük, 2004: 163-164):

- Ulusal geliri artırmak: Ulusal geliri düşük olan ülkelerde, ulusal geliri artırmak için yatırım yapmak, başka bir ifadeyle sosyal adalet kuralları içinde kalkınmayı sağlamak.
- Ulusal gelirin adaletli dağılımını sağlamak: Önemli olan ulusal gelirin dengeli bir biçimde dağılımını ve bireylerin ulusal gelirden anlamlı birer pay almasını sağlamaktır.
- Bireyleri sosyal güvenliğe kavuşturmak.
- Özgürlüklerin gerçekleşmesi için maddi olanak sağlamak²

Sosyal devlet, toplumun tüm üyelerine onurlu bir yaşamın her zaman bir hak olarak sağlanması gerektiği fikrine dayanmaktadır. Bu hak onların müşterek servete olan katkılarına bakılmaksızın sağlanmalıdır (Yıldırım, 2000: 78). Onurlu bir yaşamın toplumun tüm üyelerine bir hak olarak sağlanması fikri, sosyal devletin görev alanıyla yakından ilişkilidir. Sosyal devletin oldukça geniş olan görev alanı, genel olarak beş başlıkta toplanmaktadır. Bunlar: sosyal güvenlik, eğitim, sağlık, gelirin yeniden dağıtımı ve sosyal refah hizmetleridir (Özdemir, 2004: 598). Devletin bu alanlarda yapmış olduğu harcamalar ya da bütçeden ayırmış olduğu pay, sosyal devlet nitelemesinin önemli bir göstergesidir. Bu anlamda devletin “sosyal” nitelemesinin sınanması açısından, sosyal güvenlik, eğitim, sağlık ve sosyal refah harcamalarına bakmak önemli bir niceliksel kolaylık sağlar. Bu ön kabulde hareketle, bu çalışmada ülkemizde “sosyal koruma” (sosyal güvenlik harcamaları ile konut, işsizlik, sakatlık, malüllük ve hastalık yardımları gibi), “eğitim” ve “sağlık” alanında devlet tarafından yapılan harcamalar analiz edilmiştir.³

Bu doğrultuda, çalışmanın ilk kısmında kısaca sosyal devletin gelişimi ve yapısal kaynakları ele alınmıştır. İkinci olarak sosyal devletin harcamalar dışında önemli bir diğer göstergesi olan ve devlet tarafından güvenceye alınması gereken sosyal haklar ekseninde Türkiye’de sosyal devletin anayasal dayanakları açıklanmaya çalışılmıştır. Analiz kısmında ise

çalışmanın amacı doğrultusunda ülkemizde kamunun 2001–2009 yılları arasında yapmış olduğu sosyal koruma, eğitim ve sağlık harcamalarının grafiksel analizi yapılmıştır. Bunun yanında, bu kısımda öncelikli olarak Türkiye’de kamunun yapmış olduğu sağlık ve sosyal koruma harcamaları OECD ülkeleri ile eğitim harcamaları ise Avrupa ülkeleri ile kıyaslanmıştır.⁴ Çalışmanın sonuç kısmında ise analiz sonuçları kısaca değerlendirilmiştir.

SOSYAL DEVLETİN GELİŞİMİ VE YAPISAL KAYNAKLARI

“Sosyal devlet” kavramı, 2. Dünya Savaşı zamanında Nazi Almanyası’nın “otoriter devlet”i ile savaş sonrası müttefik devletlerin yeniden inşası isteğini yansıtan “sosyal devlet”i birbirinden ayırmak için ilk kez Archbishop Temple tarafından İngiltere’de kullanılmıştır (Pierson, 1991: 102). Fakat sosyal devletin 19. yüzyılın ortalarında halkın temel eğitiminin sağlanmasını öngören kanun hükümleriyle birlikte ve daha özel olarak 1883’te Bismark’ın ilk sosyal sigorta projesini uygulamaya koyduğu zaman başlatıldığı konusunda da genel bir kabul vardır (Gough, 1987). Ancak sosyal devlet denildiği zaman ilk akla gelen 1929 yılındaki Büyük Ekonomik Bunalım’ın⁵ ardından, liberal devletin başarısızlığına bağlı olarak yeni bir devlet anlayışına duyulan gereksinimdir (Özdemir, 2004: 590).

Bu bağlamda söyleyebiliriz ki, sosyal devletin özellikle kuramsal alanda oluşumuna en büyük katkı hiç kuşkusuz Lord John Maynard Keynes tarafından sağlanmıştır. Keynes 1929 ekonomik krizinden çıkmak için sermaye bunalımının yanında ekonomik, sosyal ve politik sürecin de dikkate alınması gerektiğini savunmuştur (Aktas, 2006: 4). Keynesyen teori, devletin ekonomiye müdahalesini, refahın artırılmasını ve daha da önemlisi artan refahın üretim faktörleri arasında adil dağıtılmasını amaçlar. Bu anlayışta Keynes, devletin başta işsizlik olmak üzere sosyal amaçlarla ekonomiye müdahale edebileceğini ileri sürmektedir. Devlet, piyasa ekonomisinin yetersizliği ve devletin düzenleyici rolü nedeniyle eğitim, refah ve sağlık hizmetleri ve sosyal güvenlik gibi sosyal politika konularında müdahalede bulunmalıdır.

Her ne kadar ABD’de 1929 bunalımını takiben uygulanmaya başlanan Keynesyen politikalar ve İsveç’te 1932 yılında sosyal demokratların iktidara gelmesiyle hayata geçirdikleri politikalar bir anlamda sosyal devletin ilk işaretleri olarak kabul edilmişse de, sosyal devlet esas olarak ilk defa 2. Dünya Savaşından sonra İngiltere’de kurulmuştur. (Yıldırım, 2000: 71).

Gerçekten de, sosyal devlet 20. yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaşmıştır: fakat bu döneme kadar elde edilen pek çok sosyal devlet kazanımı işçi sınıfının mücadelesinin sonucudur. (Koray, 2005: 31). Örneğin Amerika ve Avrupa'daki farklı sosyal devlet anlayışlarını ve uygulamalarını, kapitalistleşme, demokratikleşme ve modernleşme olgularıyla açıklamak yeterli değildir: ancak bu iki kıtada yaşanan sınıf hareketi ve toplumsal mücadelenin farklılığı ile bazı ipuçları bulunabilir (Koray, 2005: 31-32). Bu anlamda sosyal devlet ya da refah devleti⁶ kapitalist toplumlardaki eşitsizlik ve yoksunluklara karşı emekçi sınıfların mücadelesinden doğan bir uzlaşma formülüdür. Amacı ve işlevi, Batı'da oluşmuş devlet tipinin ekonomik (kapitalizm) ve siyasal (demokrasi) temellerine dokunmadan sosyal güvenliğin sağlanması, işsizliğin önlenmesi, yaşam düzeylerinin yükseltilmesi, refahın yaygınlaştırılması, emekçiler için reformlar yapılmasıdır (Tanör, 1999: 392).

Sosyal devletin pek çok yapısal kaynağı vardır. Bunlardan birincisi, endüstrideki ücretli emeğin merkezi ve belirleyici bir role sahip olduğu bir toplum yaratma çabasıdır. İkincisi, sosyal devlet her zaman ulusal bir devlet olmuştur ve bu bağlantı rastlantısal olmaktan uzaktır. Sosyal devlet diyen, ulus devlet demektir⁷ (Giddens, 2002: 137). Sosyal devletin üçüncü yapısal kaynağı sosyal risklerin yönetimiyle ilgilidir. Risk yönetimi tahmin edilebilir tehlikelerle uğraşmanın bir aracıdır ve toplumsal güvenliğin bir biçimini oluşturur. Toplumsal güvenlik ise, zenginlik yaratan, geleceğe yönelmiş bir toplumdaki sosyal risklerin (hastalık ve işsizlik gibi) tanzimiyle –tabii özellikle de ücret-emek ilişkisinde kapsanmayan risklerin tanzimiyle– ilgilidir.⁸ (Giddens, 2002: 137-138). Bu konuya ilişkin bir başka açıklama da İngiliz iktisatçı Briggs'e aittir. Briggs'e göre, sosyal devlet, *piyasa güçlerini en az üç alanda yönlendirmek için örgütlü kamu gücünün etkin bir şekilde kullanıldığı devlettir*. Bu alanlardan birincisi: kişilere ve ailelere, varlıklarının piyasa değerini dikkate almaksızın, asgari düzeyde bir geliri garanti etmek, ikincisi kişilerin ve ailelerin belirli sosyal risklerin üstesinden gelmesini sağlayarak kişisel ve ailevi sorunlara yol açacak olan güvensizliğin yayılmasını azaltmak (hastalık, yaşlılık ve işsizlik gibi), üçüncüsü ise genel kabul görmüş sosyal hizmetler çerçevesinde statü ve sınıf farkı gözetmeksizin bütün vatandaşlara var olan en iyi standartları sağlamaktır. (Briggs, 1961: 268). Bir başka anlatımla, sosyal devletin temel dinamiği, toplumun ekonomik ve sosyal gereksinimlerini karşılamaktır. Sosyal devletin meşruiyeti bu temele dayanır (Rosanvallon, 2004: 31). Bu meşruiyet ölçütünü, kamu kuruluşları aracılığıyla devletin toplumda üretilen mal ve hizmetlerin bölüşümüne müdahale etmesi biçiminde tanımlamak da mümkündür. Bu anlamda devletin temel işlevi, mal ve hizmetlerin adil, eşitlikçi bir biçimde paylaşılmasını sağlamaktır. Yani liberal yaklaşımın devlet ile ilgili kuramsal

çözümlemelerine tam karşıt olarak, sosyal devletin temel özelliği sosyo-ekonomik yaşama müdahaledir (Şaylan, 2003: 93-94). Özetle, sosyal devlet, sosyal amaçlarla ekonomiye müdahale eden devlettir (Evyapan, 1999: 259).

Genel olarak sosyal devlet, sosyal amaçlarla ekonomiye müdahale eden ve piyasa güçlerini yönlendirmek için örgütlü kamu gücünü etkin bir şekilde kullanan devlettir fakat, sosyal devlet her ülkenin ekonomik, sosyal ve siyasal yapısının bir parçası olarak her bir ülkeye özgü ideolojik ve kültürel mirası kurumsallaştırır. Dolayısıyla sosyal devletin sınıflandırılmasına yönelik olarak yapılan çalışmalar bu kabulden hareket ederler. Bu sınıflandırma çabalarının en ünlüsü Esping-Andersen (1990) tarafından yapılan çalışmadır. Esping-Andersen (1990) üç farklı sosyal devlet modeli ortaya koymuştur. Bunlar: *liberal model*, *korporatist (muhafazakar) model* ve *sosyal demokrat model*dir.

Liberal modelin özünde, ihtiyaç sahiplerinin bazı yöntemler aracılığıyla saptanması ve buna bağlı olarak yapılan yardımlar ile sosyal güvenlik ödemeleri vardır. Liberal modelde yapılan yardımların ve ödemelerin amacı, piyasayı güçlendirmektir. Bunun aracı da, asgari gelir güvencesi ve özel refah programlarına yapılan katkılardır. ABD, Kanada, Avustralya ve İngiltere (özellikle 1980 sonrasında itibaren) bu modelin tipik örnekleridir. Korporatist modelde devlet, sosyal devlet olmanın gereklerini liberal model devletine göre daha fazla yerine getirmektedir. Sosyal devletin en temel göstergesi olan sosyal haklar, sınıf ve statü temelinde verilmektedir. Almanya, Fransa, Avusturya ve İtalya bu modelin önemli örnekleridir. Sosyal-demokrat model ise, sosyal haklar toplumun tamamı göz önüne alınarak yaygınlaştırılmış ve kurumsallaştırılmıştır. Sosyal hakların yaygınlaştırılmasında temel amaç, toplumsal eşitliğin sağlanmasıdır. İsveç, Norveç, Danimarka, Hollanda ve Finlandiya bu modelin en tipik örnekleridir.

Esping-Andersen (1990) yaptığı sosyal devlet sınıflandırmasında Türkiye'yi herhangi bir kategori içerisinde göstermemiştir. Fakat bu noktada Türkiye'ye herhangi bir kategori içerisinde yer bulma çabasından öte sosyal devlet kavramına ülkemizde ne anlam yüklendiğine bakmak gerekir. Bunu belirlemenin yollarından biri -giriş bölümünde de ifade edildiği gibi- devletin sosyal devlet anlayışı kapsamında yapmış olduğu harcamalardır -ki bu husus analiz bölümünde ele alınacaktır-. Diğer önemli bir nokta ise devletin anayasal çerçevede güvence altına aldığı sosyal haklardır.

TÜRKİYE’DE SOSYAL DEVLETİN ANAYASAL DAYANAKLARI

Türkiye’de sosyal devlet ilkesi ilk kez 1961 Anayasası ile cumhuriyetin nitelikleri arasında sayılmıştır. Anayasa, “insan haklarına dayanan devlet”, “demokratik devlet”, “sosyal devlet”, “hukuk devleti” gibi yeni ilkeler benimsemiştir. Bu ilkelerden hukuk devleti ilkesi gibi bazı ilkelerin temelleri eski Anayasalarımızda mevcuttur. Ancak sosyal devlet ilkesi tamamıyla 1961 Anayasası ile kabul edilmiş bir yeniliktir. Türkiye’de sosyal devlet anlayışının Anayasal kaynağının temelinde 1982 Anayasasında ifade edilen “Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, lâik ve *sosyal bir hukuk Devletidir*” (m.2) ilkesi yatar.⁹ Anayasanın 2. maddesinin gerekçesinde *sosyal devlet, “fertlere yalnız klasik hürriyetleri sağlamakla yetinmeyip, aynı zamanda onların insan gibi yaşamaları için zaruri olan maddi ihtiyaçlarını karşılamalarını da kendisine vazife edinen Devlet”* olarak tanımlanmıştır (Tanör, 1999: 392).

Anayasada devletin temel amaç ve görevleri, Türk Milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini, Cumhuriyeti ve demokrasiyi korumak: kişilerin ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlamak: kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya, insanın maddî ve manevî varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmak (m.5) olarak sıralanmıştır. Tam bu noktada yukarıda sıralanan sosyal devletin öğeleri açısından bakarsak, Anayasa devlete ulusal geliri artırmakla ilgili bazı görevler vermiştir: devlet, ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmayı, özellikle sanayinin ve tarımın yurt düzeyine dengeli ve uyumlu bir biçimde hızla gelişmesini planlamakla görevlidir (m.166/1). Ayrıca ulusal tasarrufu ve üretimi artırmak yatırım ve istihdamı geliştirmek (m.166/2) ve özel teşebbüsün ulusal ekonominin gereklerine ve sosyal amaçlara uygun yürümesini sağlamak devlet görevlerindedir (m.48/2). Anayasaya göre, ulusal gelirin adaletli dağılımını sağlamak bağlamında, çalışanların yaşam düzeyini yükseltmek, çalışanları, 2001 yılında yapılan değişiklikle işsizleri de, korumak, işsizliği önlemek: çalışanların yaptıkları işe uygun adaletli bir ücret elde etmelerini sağlamak da devlet görevlerindedir (m. 49/2, 55/2). Özgürlüklerin gerçekleşmesi için maddi olanak sağlamak 5. maddede düzenlenmiştir. Ayrıca, Anayasa sosyal güvenliği bir hak olarak kabul etmekte, sosyal güvenliği sağlayacak her türlü önlemi almayı ve gerekli örgütleri kurmayı devlete görev olarak vermektedir (m.60).

Anayasa Mahkemesi kararları da, Türkiye'deki sosyal devlet anlayışının anayasal dayanakları içerisinde gösterilebilir. Örneğin, Anayasa Mahkemesi'nin 16-27 Eylül 1967 tarih ve K.1967/29 sayılı Kararında ise, Sosyal Devlet kavramı şöyle açıklanır: "(Sosyal devlet) ... ferdin huzur ve refahını gerçekleştiren ve teminat altına alan, kişi ve toplum arasında denge kuran, emek ve sermaye ilişkilerini dengeli olarak düzenleyen, özel teşebbüsün güvenlik ve kararlılık içinde çalışmasını sağlayan, çalışanların insanca yaşaması ve çalışma hayatının kararlılık içinde gelişmesi için sosyal, iktisadî ve malî tedbirler alarak çalışanları koruyan, işsizliği önleyici ve millî gelirin adalete uygun biçimde dağılmasını sağlayıcı tedbirler alan adaletli bir hukuk düzeni kuran ve bunu devam ettirmeye kendini yükümlü sayan, hukuka bağlı kararlılık içinde ve gerçekçi bir özgürlük rejimini uygulayan devlet demektir."¹⁰

Yine Anayasa Mahkemesi bir başka kararında Sosyal Devlet kavramının şöyle anlaşılması gerektiğini belirtir: "Sosyal hukuk devleti, güçsüzleri güçlüler karşısında koruyarak gerçek eşitliği yani sosyal adaleti ve toplumsal dengeyi sağlamakla yükümlü devlet demektir. Çağdaş devlet anlayışı, sosyal hukuk devletinin, tüm kurumlarıyla Anayasa'nın sözüne ve ruhuna uygun biçimde kurulmasını gerekli kılar. Hukuk devletinin amaç edindiği kişinin korunması, toplumda sosyal güvenliğin ve sosyal adaletin sağlanması yoluyla gerçekleştirilebilir. (...) Anayasa'nın Cumhuriyetin nitelikleri arasında yer verdiği sosyal hukuk devletinin dayanaklarından birini oluşturan sosyal güvenlik kavramının içerdiği temel esas ve ilkeler uyarınca toplumda yoksul ve muhtaç insanlara Devletçe yardım edilerek onlara insan onuruna yaraşır asgarî yaşam düzeyi sağlanması, böylece, sosyal adaletin ve sosyal devlet ilkelerinin gerçekleşmesine elverişli ortamın yaratılması gerekir."¹¹

Gerek bizzat Anayasanın ilgili hükümlerinden gerekse Anayasa Mahkemesi kararlarından anlaşılacağı gibi Türkiye'de sosyal devlet anlayışı sosyal adaleti gerçekleştirmeyi ve refah politikaları aracılığıyla insanların insan onur ve haysiyetine yaraşır bir yaşam düzeyine sahip olmalarını amaç edinmiştir. Bu bağlamda devlet tarafından yapılan eğitim ve sağlık harcamaları yoksul-zengin ayrımının ötesinde sosyal adaletin gerçekleşmesini sağlayacak olan önemli bir araçtır. Aynı şekilde eğitilmiş ve sağlıklı olmak insanların onurlu bir yaşama sahip olmaları ve bu yaşamlarını sürdürebilmeleri açısından zaruridir. Eğitim ve sağlık harcamaları ile birlikte sosyal koruma harcamaları da gerek sosyal adaletin gerçekleştirilmesinin gerekse insanların insan onuruna yaraşır bir şekilde yaşamlarının garantisidir. Sosyal koruma başlığı altında yapılan sosyal güvenlik harcamaları ile konut,

işsizlik, sakatlık, malülük ve hastalık yardımları insanlar arasındaki mevcut eşitsizliği azaltmaya yönelik özellikle de yoksulları hedefleyen önemli sosyal devlet pratikleridir.

TÜRKİYE’DE EĞİTİM, SAĞLIK VE SOSYAL KORUMA HARCAMALARININ 2001-2009 YILLARI ARASINDAKİ GENEL EĞİLİMİ

Çalışmanın analiz kısmında Türkiye’de sosyal devlet olgusunun sınanması amacıyla DPT verilerine dayanılarak 2001–2009 yılları arasında kamu tarafından yapılan eğitim, sağlık ve sosyal koruma harcamalarının genel eğilimi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun için de hem nominal hem de ilgili harcama rakamlarının geçerli oldukları yıla ait GSYİH içindeki payları dikkate alınarak elde edilen reel değişimler grafikler yardımı ile incelenmiştir.¹² Ayrıca Türkiye’de kamu tarafından yapılan harcamalarının diğer ülkeleri karşındaki konumunu görmek amacıyla sağlık ve sosyal koruma harcamaları OECD verileri ile, eğitim harcamaları ise EUROSTAT verileri ile karşılaştırılmıştır.¹³

Kamu giderlerinin sınıflandırılması farklı şekillerde yapılabilir. Harcamaların sınıflandırılmasında: kamu giderleri ile gerçekleştirilmesi düşünülen görevler, kamu giderlerinin ekonomik nitelikleri, harcamayı yapan kişinin nitelikleri, harcamayı yapan tüzel kişinin niteliği, kamu giderlerinin kalkınma planlarıyla olan ilişkisi ve kamu giderlerinin sosyal mali politika uygulamalarındaki yeri gibi kısıtlar temel alınabilir (Orhaner, 2007: 112).

Türkiye’de kamu harcamaları 5018 Sayılı Yasanın çıkışına kadar, devletin fonksiyonlarının tam olarak görülmesine imkan vermeyen ekonomik ve idari ayrıma göre yapılmaktaydı.¹⁴ Oysa bütçeden sosyal nitelikteki harcamalara (eğitim, sağlık, sosyal koruma gibi) ayrılan payın net biçimde görülebilmesi için fonksiyonel sınıflamanın kullanılmasına ihtiyaç vardır. Fonksiyonel sınıflama (COFOG) sayesinde kamu kaynaklarının sektörler arasındaki dağılımını kolaylıkla görmek mümkün olmaktadır.

Saunders ve Klau (1985) OECD için yaptıkları çalışmada kamu harcamalarının fonksiyonel sınıflamasını üç gruba ayırmıştır. Bunlardan ilki devletin geleneksel rolü kapsamında yaptığı harcamalardır. Bu harcamalar kamusal mal niteliğinde olan savunma ve kamu düzeni gibi alanlarda yapılan harcamalardır. İkinci grupta yer alan harcamalar ise devletin sosyal devlet anlayışı kapsamında yaptığı harcamalardır ki bunlar da geliri sürdürme (sosyal güvenlik harcamaları ile konut, işsizlik, sakatlık, malülük ve hastalık yardımları) ve

merit(erdemli) mal (eğitim ve sağlık) niteliğinde olan harcamalar Şeklinde iki alt gruba ayrılmıŐtır. Üçüncü grup harcamalar ise altyapı ve devlet borçlarının faiz ödemeleridir ki bunlar karma ekonomi harcamalarıdır.

Saunders ve Klau'nun (1985) bu üçlü ayırımına karşın Fiorito ve Kollintzas (2004), kamu ve özel sektör harcamaları arasındaki ilişkileri inceledikleri çalışmalarında kamu harcamalarını kamu malları ve merit mallar Şeklinde iki ana gruba ayırmıştır. Onlara göre devletin savunma, yargı, kamu düzeni ve yargı için yapmış oldukları harcamalar kamusal mal niteliği taşır. Devletin sağlık, eğitim ve diğer sosyal hizmetler için yapmış olduğu harcamalar ise merit mal niteliği taşımaktadır. AŞağıdaki Tablo 1'de devlet harcamalarının fonksiyonel sınıflaması ve bu harcamaların devletin rolü bakımından gruplandırılmasına yer verilmektedir.

Tablo 1: Kamu Harcamalarının Fonksiyonel Sınıflaması (COFOG) ve Kamu Harcamalarının Devletin Rolü Bakımından Gruplandırılması

Kamu Harcamalarının Fonksiyonel Sınıflaması		Kamu Harcamalarının Devletin Rolü Bakımından Gruplandırılması
1.	Genel Kamu Hizmetleri	Geleneksel Alan/Kamu Malları
2.	Savunma	
3.	Kamu Düzeni ve Güvenlik	
4.	Ekonomik Hizmetler	Sosyal Devlet/Karma Ekonomi
5.	Çevre Koruma Hizmetleri	Geleneksel Alan/Kamu Malları
6.	İskan ve Toplum Refahı	Sosyal Devlet/Merit Mal
7.	Sağlık	Sosyal Devlet /Merit Mal/Sosyal Hizmet
8.	Dinlenme, Kültür ve Din	Geleneksel Alan/Kamu Malları
9.	Eğitim	Sosyal Devlet/Merit Mal/Sosyal Hizmet
10.	Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım	

Kaynak: Gürbüz (2008) ve Fiorito (2009)'dan uyarlanmıŐtır.

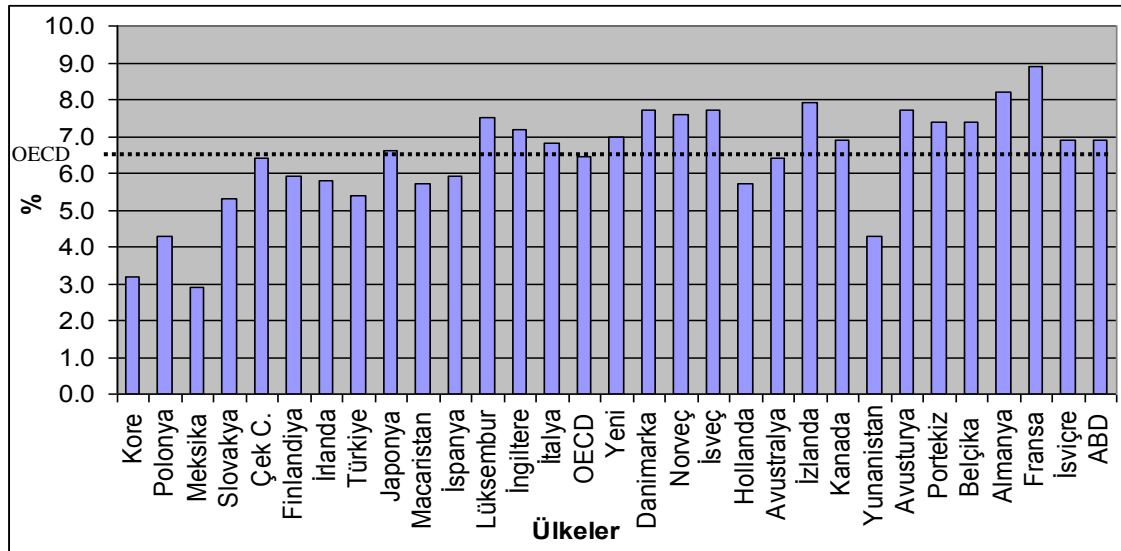
Fiorito ve Kollintzas (2004) tarafından yapılan sınıflama ve Tablo 1 dikkate alındığında sağlık, eğitim ve sosyal koruma için yapılan harcamaların sosyal devlet olmanın gereği olarak yapıldığı anlaŐılmaktadır.

Sosyal devlet anlayışının geliŐmediđi pek çok ülke için, eğitim, sağlık ve sosyal koruma hizmetlerine erişememe durumunun, yoksulluğun ve sosyal dışlanmanın nesilden nesile aktarılmasına yol açması kaçınılmazdır (Buğra ve Adar, 2007: 18). Bir ülkenin kalkınmıŐlık göstergeleri arasında eğitim, sağlık ve sosyal korumanın yeri çok büyüktür. Sağlıksız ve eğitim düzeyi yetersiz sayıca çok fazla insanı bünyesinde barındıran bir toplumun, ekonomik ve sosyal gelişimini gerçekleŐtirmeyeceđi ve gelir dağılımında da adalet sağlayamayacağı açıktır (Özdemir, 2004: 613). Eğitim ve sağlık harcamaları işgücünün verimliliği açısından sermayenin işine yaradığı gibi, siyasal demokrasinin gelişmesi açısından da önemli bir temel sağlar (Koray,

2005: 39). Ayrıca, ekonominin en temel faktörü olan insanın eğitilmiş hale getirilmesi ekonominin güçlülüğünü ve sürdürülebilirliğini sağlayacaktır. (Giddens, 2001: 48).

Sağlık hizmetleri bireylerin yaşam kalitesini ve verimliliğini artırması sebebiyle nitelikli insan gücünün bir unsuru olarak kabul edilmektedir. Nitekim, sağlık hizmetleri bireysel fayda sağlamakla birlikte tüm topluma sosyal fayda sağladığı için devletin sağlık hizmetlerinin üretiminde ve sunumunda aktif görev alması kaçınılmazdır. Bu nedenle sağlık harcamalarının kamu harcamaları içinde öncelikli bir yeri vardır (Mutluer vd., 2007: 118). Bu bağlamda ülkemiz açısından kamu sağlık harcamalarının genel durumunu aşağıda yer alan Grafikte 1’de OECD ülkeleri ile kıyaslayarak görmemiz mümkündür.

Grafik 1: OECD Ülkelerinde Kamunun Sağlık Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı (2005)

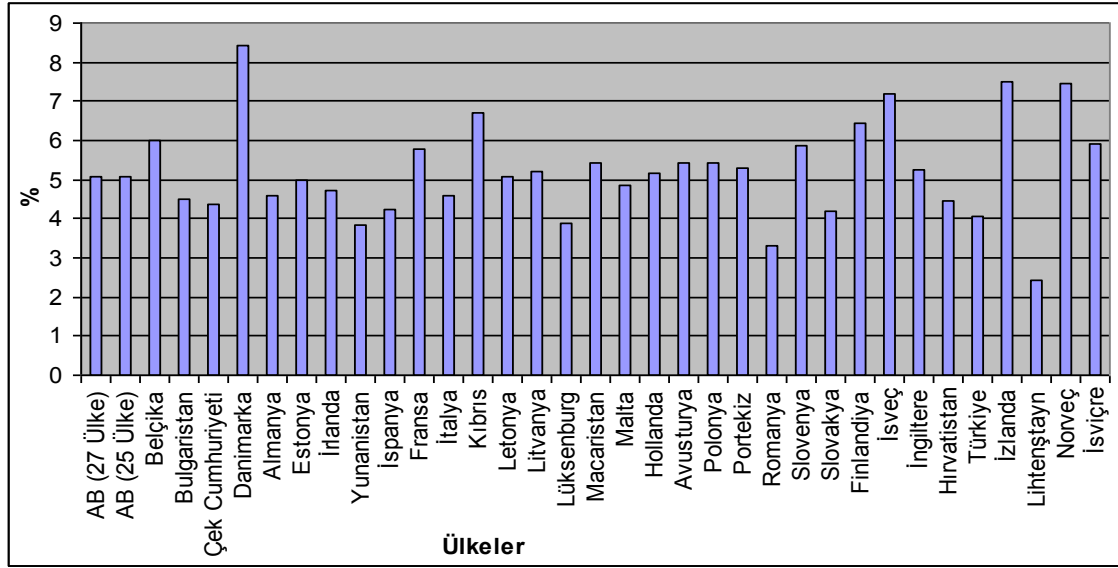
Kaynak: OECD (2007)

Grafik 1’de OECD ülkelerinde kamunun yapmış olduğu sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payları verilmiştir. Grafikte yer alan her bir ülkenin sağlık sisteminde farklı finansal ve organizasyonel yapılar bulunmasına karşın Fransa (%8,9) ve Almanya (%8,2) gibi ülkelerde kamunun sağlık harcamalarına önem verdiği açık bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte 2005 yılı itibariyle OECD ülkeleri kamu sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı ortalama %6,5 iken Türkiye’de bu oran ancak %5,4’dir. Fakat söz konusu bu oran Polonya ve Yunanistan’da %4,3, İspanya’da %5,9 ve Portekiz’de %7,4 dolayındadır. Bu anlamda Türkiye’de kamunun yapmış olduğu sağlık harcamalarının diğer OECD ülkelerinin çok gerisinde olduğunu iddia edemeyiz. Ancak ne yazık ki resmin öbür yüzüne baktığımızda durum değişmektedir. 2005 yılı OECD verilerine göre kamunun yaptığı kişi başına sağlık

harcamaları bakımından Türkiye, OECD ülkeleri arasında Meksika'nın üzerinde sondan ikinci sırada yer almaktadır (EK-1). Bu anlamda kamunun sağlık hizmetlerine ayırdığı payın yetersiz olduğu ileri sürülebilir.

Sağlık harcamaları dışında sosyal devlet olmanın en önemli göstergelerinden biri de eğitim harcamalarıdır. Çünkü bir ülkede sadece seçkin bir kesimi eğitmek ülkenin kalkınması için çıkar yol değildir. Kalkınma için halkın tabanına kadar ulaşan bir eğitim sistemiyle kitlesel olarak yetişmiş nitelikli nüfusa ihtiyaç vardır (Balay, 2004: 64). Sonuçları ancak uzun dönemde alınan eğitime yönelik kamu harcamaları, bir ülkedeki beşeri sermayenin gelişmesini ve ülkenin ekonomik kalkınmasını sağlayan en önemli araçtır (Gedikoğlu, 2005: 69). Aşağıda yer alan Grafik 2'de Türkiye'nin de içinde bulunduğu Avrupa ülkelerinin eğitime yönelik olarak yaptıkları kamusal harcamalar gösterilmiştir.¹⁵

Grafik 2: Avrupa Ülkelerinde Kamu Eğitim Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı (2004)

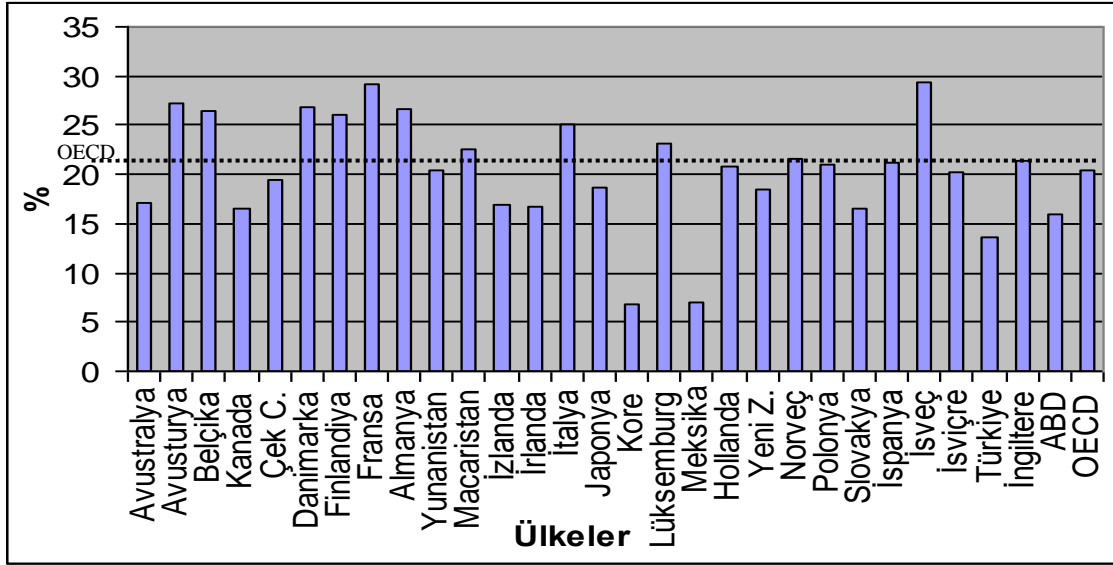

Kaynak: EUROSTAT (2008)

Grafik 2'de yer alan veriler 2004 yılına aittir ve Avrupa ülkelerinin eğitim için yaptıkları harcamaların GSYİH içindeki payını veren bu grafikte AB ülkeleri ortalaması yaklaşık %5 dolayındadır. Bu grafikte kamunun eğitime ayırdığı payın GSYİH'ya oranı açısından en yüksek oran %8,28 ile Danimarka'ya aittir. Toplam 33 ülkenin yer aldığı bu grafikte Türkiye %4,05'lik payla: Lihtenştayn, Romanya, Yunanistan ve Lüksemburg'un önünde ancak sondan beşinci sıradadır. Kaldı ki, Türkiye'deki okullaşma oranı ve öğrenci sayısı bir arada düşünüldüğünde söz konusu payın son derece düşük olduğu da ifade edilebilir.

Modern toplumun gelir, servet ve fırsat dağılımında yarattığı eşitsizliklerin piyasa mekanizması tarafından düzeltilmeyeceği görüşü ile hareket eden sosyal devlet anlayışı, bu işlevleri kendisi yerine getirmektedir. Emeklilik, işsizlik ve sağlık sigortaları, yoksullukla mücadele programları vb. sosyal devletin özel tüketimi ve fırsat eşitliğini arttıran (transfer) harcamalarıdır (Akat ve Gürsel, 2008: 4). Grafik 3’de OECD ülkelerinin bu kapsamda yaptıkları sosyal koruma harcamalarının GSYİH içindeki payları verilmiştir.

Grafik 3: OECD Ülkeleri Sosyal Koruma Harcamalarının GSYİH içindeki Payları (2005)

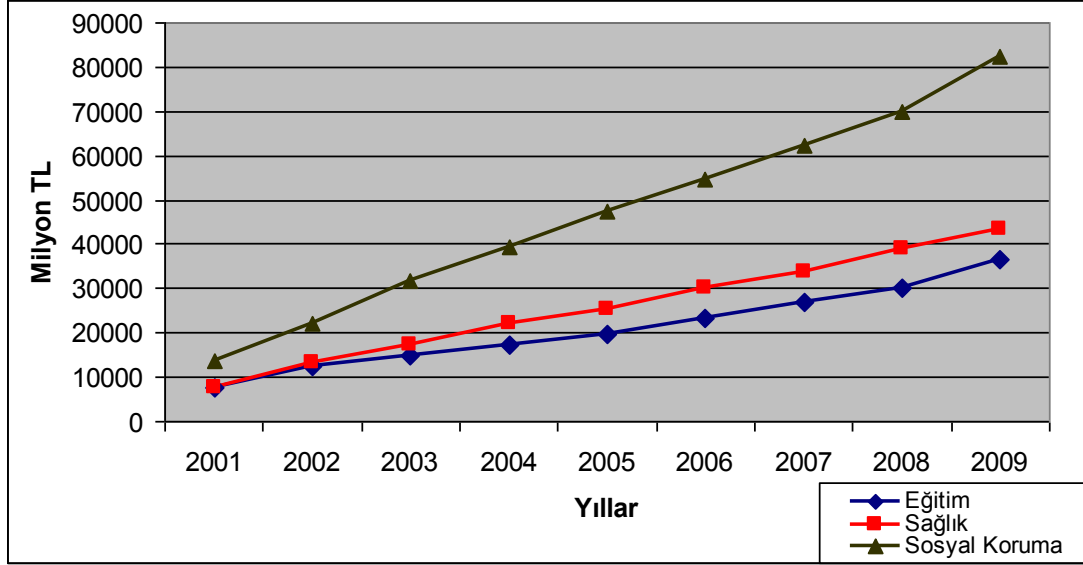
Kaynak: OECD (2009)

OECD tarafından 2009 yılı başında yayınlanan ve OECD ülkelerinin kamu sosyal koruma harcama verilerinin yer aldığı sosyal koruma harcama raporu, en güncel olarak 2005 yılı verilerini yayınlamıştır. OECD ülkelerinin 2005 yılına ait sosyal koruma harcamalarının GSYİH içindeki payının verildiği Grafik 3’e eğitim harcamaları dahil edilmemiştir. Buradaki sosyal koruma harcamalarının toplamı: *sağlık, yaşlılık, işsizlik, hastalık ve özürlülük yardımları ile konut ve aile yardımları* gibi harcama kategorilerinden derlenmektedir.

OECD ülkeleri arasında sosyal koruma harcamalarının GSYİH içindeki payı bakımından bir sıralama yapıldığında en büyük payın %29.4’la İsveç tarafından ayrıldığı Grafik 3’de görülmektedir. İsveç’i %29.2 ile Fransa izlemektedir. Sosyal koruma harcamaları bakımından Türkiye’nin OECD ülkeleri arasındaki durumu pek parlak görülmemektedir. Türkiye yaklaşık %14’lik bir oranla Kore ve Meksika’nın üzerinde sondan üçüncü sıradadır. OECD ortalamasının %20.5 olduğu bir ortamda Türkiye’nin sosyal koruma harcamalarına ayırdığı payın çok düşük olduğu açıkça ifade edilebilir.

Aşağıda yer alan Grafik 4’te ise ülkemizde kamu kesiminin 2001 ve 2009 yılları arasında yapmış olduğu sosyal harcamaların seyri gösterilmektedir.

Grafik 4: Kamu Kesimi Sosyal Harcamaları (2001-2009)*

* 2009 yılı rakamları beklenen değerlerdir.

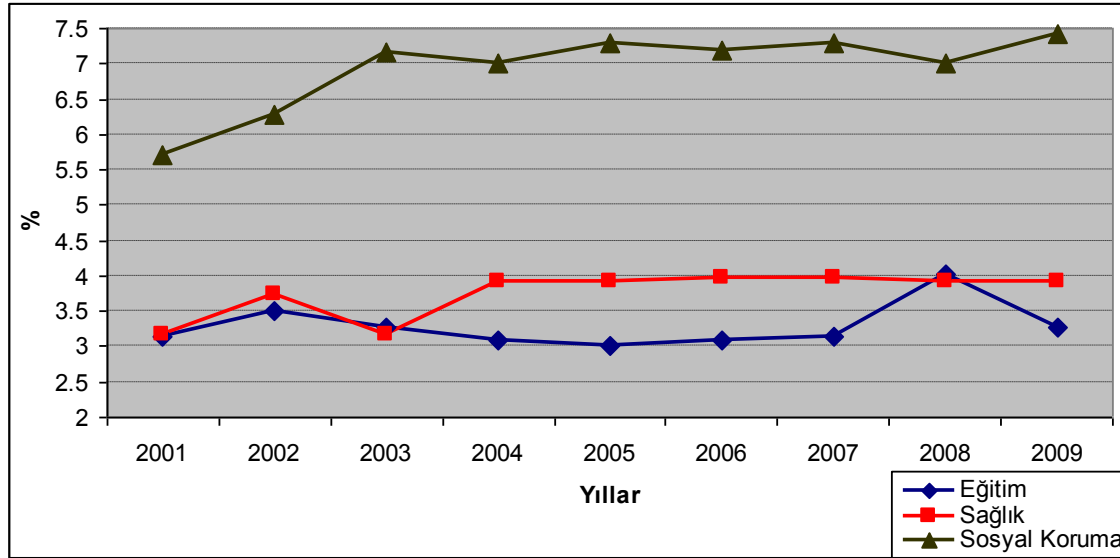
Kaynak: DPT (2009)

Nominal olarak ifade edilen Grafik 4’deki değerler 2001 ve 2009 yılları arasında sosyal koruma, eğitim ve sağlık alanında yapılan kamu harcamalarının artış eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bu grafikte özellikle sosyal koruma harcamalarının 2001 yılında 13.748 Milyon TL iken 2008 yılı itibariyle 69.752 Milyon TL’ye ulaştığını görmekteyiz ki bu belirtilen süre içerisinde 4 kat kadar bir artışa karşılık gelmektedir. Kamunun 2001 ve 2009 yılları arasında yaptığı eğitim harcamalarında ise yaklaşık 3 kat, keza sosyal koruma harcamalarında da yaklaşık 4 katlık bir artış sağlanmıştır. Ancak şunu yeniden belirtmek gerekir ki, söz konusu grafikler harcamaların nominal değerleri dikkate alınarak çizilmiştir. Oysa kamunun sosyal harcama seyrinin sağlıklı bir değerlendirilmesini yapmak için bu değerlerin reel hale dönüştürülmesi yoluna gidilmelidir. Bu sorun söz konusu rakamların geçerli oldukları yılların GSYİH içindeki payı dikkate alınarak giderilebilir.

Grafik 5’de kamu kesimi sosyal harcamalarının GSYİH içindeki paylarının 2001-2009 yılları arasındaki seyri gösterilmektedir. Kamunun sosyal koruma, eğitim ve sağlık ve harcamalarının GSYİH içindeki payı 2002 yılında bir artış göstermesine karşın eğitim ve sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı 2003 yılında azalmıştır. Eğitimin GSYİH içindeki payında yaşanan bu azalış yönlü eğilim 2005 yılına kadar sürmüştür. Eğitim alanında yapılan

harcamalarda 2006 yılında küçük bir artış olmasına karşın göze çarpan asıl büyük artış 2008 yılında yaşanmıştır. 2008 yılında kamu tarafından yapılan eğitim harcamalarının GSYİH içindeki payı %4'nün üzerine çıkmıştır. Bu artışta yeni kurulan üniversitelerin önemli ölçüde payı olduğu söylenebilir. Türkiye'de eğitim harcamalarının GSYİH içindeki payı AB ülkeleri ortalamasının altında kalmakla birlikte, okullaşma oranının düşüklüğü, bölgeler arası farklılıklar ve fiziki altyapı yetersizlikleri gibi kendine özgü sorunları bulunduğu ileri sürülebilir.

Grafik 5: Kamu Kesimi Sosyal Harcamalarının GSYİH Oranı(2001-2009)*

* 2009 yılı rakamları beklenen değerlerdir.

Kaynak: DPT (2009)

Sağlık harcamaların GSYİH içindeki payında 2004 yılında önemli oranda bir artış yaşanmasına karşın sonraki yıllarda yaklaşık %4 düzeyinde olan bu oranın korunduğunu ifade edebilir. Sosyal koruma harcamalarının GSYİH içindeki payında ise 2002 ve 2003 yıllarında yaşanan artışa rağmen sonraki yıllarda bu payın %7-%7.3 arasında kaldığını ifade etmek mümkündür.¹⁶

Analiz kısmının son bölümünde ifade edilmesi gereken bir başka konu çalışma dönemi ile ilgilidir. Bu çalışmada sadece 2001-2009 yılları arasında kamu tarafından yapılan eğitim, sağlık ve sosyal koruma harcamaları dikkate alınmıştır. Ancak bu konuyla ilgili 1990'lı yılları hedef alan bazı çalışmalar da vardır. Örneğin, Yeldan ve Voyvoda (2002) yaptıkları çalışmada kamu harcamaları içinde faiz harcamalarının payının giderek yükselirken, eğitim ve sağlık harcamalarının payının giderek gerilediğini ileri sürmüşlerdir. Ayrıca, 1990'da eğitim harcamalarına ayrılan payın, toplam harcamaların %18,8'i iken, 2000 başında bu oranın

%11,2'ye gerilemiş durumda olduğunu da ifade etmişlerdir. Bu durum Yeldan ve Voyvoda (2002)'ya göre, iç borç servis yükünün kamu yatırımlarını negatif yönde etkilemesiyle ilgilidir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sosyal devlet, fertlere yalnızca klasik hürriyetleri sağlamakla yetinmeyip, aynı zamanda onların insan gibi yaşamaları için zaruri olan maddi ihtiyaçlarını karşılamalarını da kendisine vazife edinen devlettir. Bu bağlamda sosyal devletin hem sosyal refahı yaygınlaştırmayı amaçlaması hem de sosyal adaleti gerçekleştirmeye çalışan bir devlet olma özelliği göstermesi beklenir. Nitekim bu çalışmada sağlık, eğitim ve sosyal koruma için devlet tarafından yapılan harcamaların sosyal devlet olmanın temel göstergeleri olduğu ifade edilmiştir. Çalışmanın başında da ifade edildiği gibi sağlık, eğitim ve sosyal koruma hizmetlerine erişememe durumunun, yoksulluğun ve sosyal dışlanmanın nesilden nesile aktarılmasına yol açması kaçınılmazdır. Özellikle sosyal koruma harcamaları sosyal adaletin sağlanması ve bu sayede zengin-fakir ayrımının ortadan kaldırılmasıyla insan onuruna yaraşır bir yaşama herkesin sahip olması fikri ile örtüşür. Anayasa sosyal güvenliği bir hak olarak kabul etmekte, sosyal güvenliği sağlayacak her türlü önlemi almayı ve gerekli örgütleri kurmayı devlete görev olarak vermektedir. Aynı şekilde eğitim ve sağlık harcamaları bir ülkenin sosyal refahı ile yakından ilgilidir. Aslında hiçbir sınıflamaya gitmeden başta eğitim, sağlık ve sosyal koruma olmak üzere devletin sosyal devlet olmanın gereği olarak yaptığı tüm harcamaların hedefinde sosyal refahı artırmak ve sosyal adaleti sağlamak yatar.

Sosyal devlet kapsamında yapılan harcamalar için uluslararası bir karşılaştırma yapıldığında, Türkiye'de devlet tarafından yapılan sağlık harcamalarının (GSYİH içindeki payı) OECD ülkeleri ortalamasına yakın olmasına karşın, satın alma gücü paritesi esas alınarak hesaplanan kişi başına sağlık harcamaları bakımından Türkiye'nin OECD ülkeleri arasında son sırada yer aldığı keza sosyal harcamalar toplamı (GSYİH içindeki payı) bakımından Türkiye'nin OECD ülkeleri arasında Kore ve Meksika'nın üzerinde sondan üçüncü sıra olduğu görülmüştür. Diğer yandan devletlerin yapmış olduğu eğitim harcamaları (GSYİH içindeki payı) göz önüne alındığında ise Türkiye'nin 33 Avrupa ülkesi arasında ancak sondan beşinci olduğu görülmüştür. Türkiye'deki okullaşma oranı ve öğrenci sayısı bir arada düşünüldüğünde söz konusu harcama miktarının son derece düşük olduğu açıkça ifade edilebilir.

Duruma sadece Türkiye özelinde bakıldığında 2001 ve 2009 yılları arasında sağlık, eğitim ve sosyal koruma alanında yapılan devlet harcamalarının artış eğiliminde olduğu

görülmüştür. Ancak bu artış eğiliminde harcamaların nominal değerleri söz konusudur. Oysa devletin yapmış olduğu sosyal harcamalarının gelişiminin güvenilir ve sağlıklı bir değerlendirmesini yapabilmek için bu değerlerin reel hale dönüştürülmesi gerekir. Bu sorun, bu çalışmada söz konusu rakamların geçerli oldukları yılların GSYİH içindeki payı dikkate alınarak giderilmiştir. Devlet tarafından yapılan sosyal koruma, eğitim ve sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payında 2001-2009 yılları arasında değişmeler olmakla birlikte ele alınan süreç içerisinde kayda değer artışlar olduğunu söylemek mümkün değildir. Hatta artan nüfus dikkate alındığında sosyal devlet kapsamında devletin yaptığı harcamaların yetersiz kaldığı da ileri sürülebilir.

Analiz kısmının bir özeti niteliğindeki bu değerlendirmede, devletin yaptığı harcamalar üzerinden sosyal adaletin ve sosyal refahın gerçekleştirilme hedefinin tam anlamıyla yerine getirilemediği görülmüştür. Bunun yanında ülkemizde devlet tarafından yapılan sosyal nitelikteki harcamaların OECD ve Avrupa ülkelerinin ortalamasının gerisinde kalması resmin vahim olan öbür yüzüdür. Dolayısıyla nihai olarak söyleyebiliriz ki, Türkiye’de devletin sosyal devlet gereklerini yerine getirmek üzere yaptığı harcamalar yeterli değildir.

Belki sadece harcamalar üzerinden yapılan böyle bir analiz tek başına eksik kalabilir fakat bu analizler bize ülkemizde sosyal devletin içeriğine ve görevlerinin gerçekleşip gerçekleşmediğine ilişkin tatmin edici bir bilgi vermektedir. Kaldı ki sosyal devlet harcamaları gerçekte sosyal bir devlet anlayışının var olup olmadığının somut bir kanıtıdır.

Sonuç olarak ülkemizde devlet tarafından yapılan sosyal nitelikteki harcamalarda, ele alınan dönem içerisinde, kayda değer artışlar olmamasının ve uluslararası karşılaştırmalarda ortalamaların altında yer almasının birçok nedeni vardır. Bu nedenler hükümet politikalarından küreselleşme sürecine, devletin küçültülmesi söyleminden azimli bir bireyciliği ve özel teşebbüsün pazar mekanizması ile laissez-faire’nin üstün faziletlerini kabul eden (Caslin, 1993: 295) yeni sağ düşünceye değin geniş bir yelpazede değerlendirilebilir ve söz konusu bu nedenler rahatlıkla başka bir çalışmanın konusunu oluşturabilir.

KAYNAKÇA

- AKAT A. S. ve S. GÜRSEL, (2008), Kamu Harcamalarının Bileşiminin Büyüme ve Refah Etkileri, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi, <http://betam.bahcesehir.edu.tr/UserFiles/File/ProjeSon.pdf>, (Erişim Tarihi: 22.01.2009).
- AKTAS, E. (2006), "Globalisation, Poverty and Genetically Modified Agricultural Product", MPRA Paper No. 8657, posted 07 May 2008 / 22:06, <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/8657/>, (Erişim Tarihi: 15.02.2009).
- BALAY, R. (2004), "Küreselleşme, Bilgi Toplumu ve Eğitim", Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 37 (2), ss.61-82.
- BERLIN, I. (1969), Two Concepts of Liberty, Four Essays On Liberty, England: Oxford University Press.
- BRIGGS, A. (1961), "The Welfare State At Historical Perspective", Archives Européennes de Sociologie, 2 (2), ss. 221-259.
- BUĞRA A. ve S. ADAR (2007), Türkiye'nin Kamu Sosyal Koruma Harcamalarının Karşılaştırmalı Bir Analizi, Sosyal Politika Forumu, http://www.osiaf.org.tr/images/basin/pdf/Sosyal_Harcamalar_Raporu.pdf, (Erişim Tarihi: 12.12.2008).
- CASLIN, T. (1993), "Devlet ve Ekonomi", Kemali Saybaşı (ed.), Liberalizm, Refah Devleti, Eleştirileri, (Çev. Mensur Akgün), İstanbul: Bağlam Yayıncılık, ss.290-316.
- CASTELS, F. G. (2001), "On the political economy of recent public sector development", Journal of European Social Policy, Vol 11, August, ss.195-211.
- DPT (2009), Kamu Kesimi Sosyal Harcama İstatistikleri, www.dpt.gov.tr/DocObjects/Download/3829/kamu_kesimi_sosyal_harcama_istatistikleri.pdf, (Erişim Tarihi: 19.01.2009).
- ESPING-ANDERSEN, G. (1990), The Three Worlds of Welfare Capitalism, Cambridge: Polity Press.
- EUROSTAT (2008), Public expenditure on education - Percent of GDP, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996,39140985&_dad=portal&_schema=PORTAL&screen=detailref&language=en&product=REF_TB_education_training&root=REF_TB_education_training/t_edtr/t_educ_finance/tps00068, (Erişim Tarihi: 21.01.2009).
- EVYAPAN, R. (1999), "Atatürk ve Sosyal Devlet", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 43 (15), ss.253-282.
- FIORITO, R. (2009), "Government Spending For Merit Goods: Macroeconomic Implications", <http://www.econ-pol.unisi.it/fiorito/merit2.doc>, (Erişim Tarihi: 16.01.2009).
- FIORITO, R. ve T. KOLLINTZAS (2004), "Public goods, merit goods, and the relation between private and government consumption", European Economic Review, 48, ss.1367-1398.
- GEDİKOĞLU, T. (2005), "Avrupa Birliği Sürecinde Türk Eğitim Sistemi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri", Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 1 (1), ss.66-80.
- GIDDENS, A. (2001), Üçüncü Yol ve Eleştirileri, (Çev. Nihat Şad), Ankara: Phoenix Yayınları.
- GIDDENS, A. (2002), Sağ ve Solun Ötesinde: Radikal Politikaların Geleceği, (Çev. Müge Sözen ve Sabir Yücesoy), İstanbul: Metis Yayınları.

GOUGH, I. (1987), "Welfare State", The New Palgrave: A Dictionary of Economics, J. Eatwell, M. Mailgate, and P. Newman (ed.), 4, New York: Palgrave, ss. 895-97, http://www.canaktan.org/politika/anti_leviathan/diger-yazilar/gungor-refah-devleti.pdf, (Erişim Tarihi: 29.03.2003).

GÖKBUNAR R. ve B. KOVANCILAR (1998), "Sosyal Refah Devleti ve Değişim", SDÜ İİBF Dergisi, 3, ss.251-266.

GÖZÜBÜYÜK, A. Ş. (2001), Anayasa Hukuku, Ankara: Turhan Kitabevi.

GÜRBÜZ, A. A. (2008), "Türkiye'de ve AB'de Kamu Harcamaları: Karşılaştırmalı Bir İnceleme", Seyfettin GÜRSEL (ed.), Kamu Harcamalarının Bileşiminin Büyüme ve Refah Etkileri, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi, ss.33-55 <http://betam.bahcesehir.edu.tr/UserFiles/File/ProjeSon.pdf>, (Erişim Tarihi: 22.01.2009).

KORAY, M. (2005), "Görölmek İstenmeyen Gerçek: Sosyal Refah Politikaları ve Demokrasi İlişkisi", Çalışma ve Toplum, 2, ss.27-59.

MUTLUER, M. K., Öner, E. ve KESİK, A. (2007), Teori ve Uygulamada Kamu Maliyesi, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, No:185.

OECD (2007), Health at a Glance 2007: OECD Indicators, <http://oberon.sourceoecd.org/vl=3770599/cl=19/nw=1/rpsv/health2007/g5-1-01.htm>, (Erişim Tarihi: 21.01.2009).

OECD (2009), Social Expenditure - Aggregated Sata, http://stats.oecd.org/wbos/Index.aspx?datasetcode=SOCX_AGG, (Erişim Tarihi: 21.01.2009).

ORHANER, E. (2007), Kamu Maliyesi, Ankara: Siyasal Kitabevi.

ÖZDEMİR, S. (2004), "Refah Devleti ve Üstlendiği Temel Görevler Üzerine Bir İnceleme", Alpay Hekimler (ed.), AB-Türkiye&Endüstri İlişkileri, İstanbul: Beta Basım Yayım, ss.589-639.

PIERSON, C. (1991), Beyond the Welfare State? The New Political Economy of Welfare, Cambridge: Polity Press.

ROSANVALLON, P. (2004), Refah Devletinin Krizi, (Çev. Burcu Şahinli), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

SAUNDERS, P. ve KLAU, F. (1985), The Role of the Public Sector, OECD, Paris.

STEWART, M. (1993), "Keynesçi İktisat Öğretisi", Kemali Saybaşıllı, (ed.), Liberalizm, Refah Devleti, Eleştirileri, (Çev. Şule Kut), İstanbul: Bağlam Yayıncılık, ss.53-87.

SERTER, N. (1994), Devlet Görevlerindeki Gelişmelerin Sonucu Olarak Sosyal Devlet, İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Yayınları.

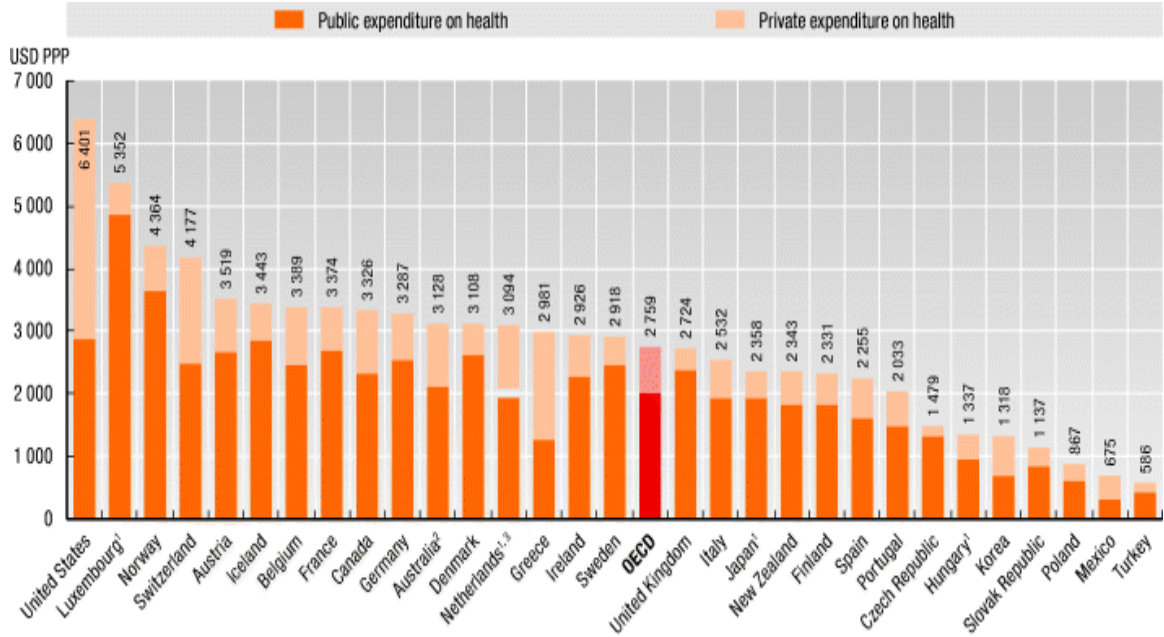
ŞAYLAN, G. (2003), Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi, Ankara: İmge Kitabevi.

TANÖR, B. (1999), Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

VOYVODA E. ve YELDAN, E. (2002), "Türkiye Ekonomisi İçin Kriz-Sonrası Alternatif Uyum Stratejileri", İktisat İşletme ve Finans, 17 (200), ss.18-28.

YILDIRIM, E. (2000), "Küreselleşme, Refah Devleti ve Risk Toplumu", Veysel Bozkurt (ed.) Küreselleşmenin İnsani Yüzü, İstanbul: Alfa Basım Yayım, ss.71-91.

EK-1: OECD Ülkelerinde Kişi Başına Sağlık Harcamaları (Kamu ve Özel Sektör)-2005

Kaynak: OECD (2007)

SON NOTLAR

*Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Ankara.

¹ Bu haklar, ikinci ve üçüncü kuşak insan haklarıdır. İkinci kuşak insan hakları; çalışma hakkı, sosyal güvenlik hakkı, sendika kurma hakkı, dinlenme hakkı, eğitim hakkı, sağlık hakkı, beslenme hakkı, konut hakkı olarak, üçüncü kuşak insan hakları da, barış hakkı, çevre hakkı ve gelişme hakkı olarak kabaca tasnif edilebilir.

² Sosyal devletin özgürlük anlayışı, literatürde pozitif özgürlük olarak tanımlanır. Pozitif özgürlük anlayışının tersi olan negatif özgürlük anlayışı, bireyin davranışlarına ve hareketlerine diğerleri tarafından müdahale edilmemesi anlamına gelir. Bir başka anlatımla, insanın herhangi bir dış müdahaleye maruz kalmadan yaşayabilmesidir. Negatif özgürlük anlayışında, insanın kendi dışından gelecek müdahalelere maruz kalmadan davranacağı alan ne kadar geniş ise, kendisi de o kadar özgürdür. Pozitif özgürlük anlayışı ise, insanların özgür olabilmelerini, gerçekleştirecekleri eylemleri yapabilmeye muktedir olmalarına dayandırır. Bunun için devlete bir takım görev ve sorumluluklar yüklenmiştir. Bu görevler ekonomik olduğu kadar, toplumsal yaşama müdahale anlamında sosyal ve kültürel boyutlar da taşır (Bu konunun ayrıntısı için bkz. Berlin, 1969).

³ Devlet tarafından yapılan harcamalar, kamu harcaması olarak isimlendirilmiştir. Analizlere özel sektör harcamaları dahil değildir.

⁴ Türkiye'nin içinde yer aldığı ülkeler arasında bir karşılaştırma yapabilmek için en güncel veriler ancak farklı kaynaklardan elde edilebilmiştir.

⁵ Kriz dönemlerinde sosyal devlet olumlu bir rol oynamıştır. Krizin etkilerini hafifleterek dünya ekonomisinin 1930'lardaki kadar keskin bir duraklama sarmalına hapsolmesinin engellenmesine katkıda bulunmuştur. İktisatçılar bu konuda sosyal koruma sistemlerinin döngüsel krizleri önleyici işlevinden bahseder: 1930'larda pratik olarak var olmayan işsizlik tazminatı, işin azaldığı yerde talebin yok olmasından engeller, sosyal gelirler ekonomiye konjonktürden görece bağımsız bir alım gücü kitlesi sağlar (Rosanvallon, 2004: 9).

⁶ Bu çalışma Türkiye Cumhuriyeti Devletinin “sosyal bir hukuk devleti” olması kabulünden hareket ettiği ve Türkiye’de sosyal devletin var olan durumunu analiz etmeye çalıştığı için, metnin devamında “sosyal devlet” terimi kullanılmıştır. Bu noktada ifade edilmesi gereken, refah devleti ile sosyal devlet terimlerinin anlam ve içerik bakımından birbirinden farklı olmadığıdır. Sosyal devlet terimi daha çok Kıta Avrupası ülkelerinde, refah devleti terimi ise daha çok Kuzey Amerika ve bir kısım Avrupa ülkesinde (Anglo-Sakson ülkeler) tercih edilmektedir. Türkçede ise, Kıta Avrupası geleneğini takiben daha çok “sosyal devlet” terimi kullanılmaktadır (Bu konunun ayrıntısı için bkz. Serter, 1994).

⁷ Sosyal devletin gücünün anahtarı sadece çelişkileriyle ve mantığıyla ve buna eşlik eden sınıf çatışmasıyla kapitalizm değildir. Sosyal devletin gücünü ayrıca modern ulus devlet hareketinde de aramak gerekir. Bu hipotez iki önermeyle belirginleştirilebilir. Birincisi, 20. yüzyıl sosyal devleti klasik koruyucu devletin derinleştirilmiş ve genişletilmiş halidir. İkincisi, koruyucu devlet modern devleti özel bir siyasal biçim olarak tanımlar. Esasen sosyal devlet, koruyucu devletten çok daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Tek işlevi kazanımların (yaşam ya da mülkiyet) korunması değildir, aynı zamanda olumlu edimler (gelirlerin yeniden dağıtımı, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi, bir takım kolektif hizmetlerin yerine getirilmesi vb) üstlenir (Rosanvallon, 2004: 21-22).

⁸ Refah kurumlarının risk yönetimi sistemleri olarak anlaşılması gerektiği görüşü için bkz: Goodin, Robert E.(1987) Not only the poor: the middle classes and the welfare state, London : Boston : Allen & Unwin,

⁹ Bu ifade 1961 Anayasasında ise “Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve ‘Başlangıç’ta belirtilen temel ilkelere dayanan, millî, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devletidir” şeklinde ifade edilmiştir.

¹⁰ Bkz. Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi: Sayı 6, s.23.

¹¹ Bkz. Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi: Sayı 24, s.451-452.

¹² Castels (2001), 19 OECD ülkesini kapsayan çalışmasında, kamu tarafından yapılan sosyal nitelikteki harcamaların ülkelerin GSMH’si içindeki payının 1984’den 1997’ye kadar olan değişimini incelemiştir. Elde ettiği sonuçları ise küreselleşme süreci ile açıklamıştır. Castels’in çalışması sosyal devlet olgusunu kamunun sosyal nitelikteki harcamaları ile açıklaması ve ele aldığı dönemler arasında harcamalarda meydana gelen değişimi harcamaların GSMH içindeki payı itibarıyla analiz etmesi bakımından bu çalışma için yol gösterici olmuştur.

¹³ Türkiye’nin içinde yer aldığı sağlık ve sosyal harcamalara ilişkin en güncel (2005) verilere OECD kaynaklarından ulaşılrken eğitim harcamaları için en güncel veri (2004) EUROSTAT’dan elde edilmiştir.

¹⁴ *Bütçe sisteminin uluslararası standartlara göre yeniden tanımlanması, genel yönetim kapsamındaki tüm kamu idarelerinde bütçe ve muhasebe birliğinin sağlanması, çok yıllık bütçeleme ve performans esaslı bütçe sistemine geçilmesi, kamu mali yönetiminde verimlilik, etkinlik, hesap verilebilirlik ilkelerinin güçlendirilmesi, kamu kesiminde saydamlığın artırılması, kamu mali yönetimi ve iç kontrol sisteminde yönetim sorumluluğunu esas alan yaklaşımın uygulamaya konulması ve kamu sektöründe uluslararası standartlar ve Avrupa Birliği uygulamaları ile uyumlu yeni bir iç kontrol sisteminin oluşturulması amacıyla 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu 24/12/2003 tarihli ve 25326 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. 2006 yılı başından itibaren 5018 sayılı Kanunun tam olarak yürürlüğe girmesiyle birlikte çok yıllık bütçeleme anlayışına geçilmiştir ki 2004 yılından itibaren uluslararası COFOG fonksiyonel sınıflandırmayla uyumlu analitik bütçe sistemine geçiş ve 2005 yılında Gelir İdaresi fonksiyonel şekilde yeniden yapılandırılmasıyla bunun alt yapısı hazırlanmıştır(AB Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı, T.C. Adalet Bakanlığı Yargı Mevzuatı Bülteni, 13 Ocak, Sayı: 394, <http://www.edb.adalet.gov.tr/ymb/394.doc>, Erişim: 06.02.2009).*

¹⁵ Kamunun eğitim harcamaları açısından uluslararası bir karşılaştırma yapabilmek için Türkiye’nin de yer aldığı en güncel veriler AB istatistik birimi EUROSTAT tarafından derlenmiştir.

¹⁶ Grafik 5’de belirgin şekilde görülen, 2001-2003 döneminde sosyal korumaya ilişkin harcamalarda yaşanan artış, özellikle emekli aylığı ödemelerinin artmasından kaynaklanmıştır. Sosyal koruma harcamalarında artışlar kaydedilmesine rağmen sosyal dışlanma, yoksulluk ve gelir dağılımı dengesizliği gibi sorunlar bu alanda öne çıkmaktadır. 2002 ve 2004 yıllarında sağlık harcamalarında da önemli

oranda artışlar yaşanmış olmasına karşın fiziki altyapı ve sağlık personelinin bölgeler arasında dengeli bir şekilde dağılmaması, koruyucu sağlık hizmetlerinin yetersizliği, erişime ilişkin sorunlar halen önemini korumaktadır (DPT, 2009 yılı raporu).

DÜNYAYI DEĞİŞTİRMEK İSTEYENLER ULUSU NASIL TASVİR ETTİLER?¹

Elçin AKTOPRAK*

Milliyetçilik, sadece bir duygu, sadece bir kimlik, sadece bir hareket biçimi değil, tüm bunları yadsımayan ve kapsayan bir süreçtir ve bu süreç de 18. yüzyıldan beri kapitalizmle yakın bir ilişki içindedir. Ortaya çıktığı tarihten itibaren, kapitalist ekonominin farklı dönemlerinde farklı şekillerde araçsallaştırıldığı gibi, milliyetçi ideolojiyi oluşturan farklı unsurlar da farklı dönemlerde milliyetçilik tarafından farklı şekillerde araçsallaştırılmış ve araçsallaştırılmaktadır. Milliyetçilik literatüründe, özellikle de modern milliyetçilik çerçevesinde milliyetçilik-kapitalizm ilişkisi göz ardı edilmeyen bir durumdur; marksist olsun olmasın başta Gellner olmak üzere pek çok yazar üretim biçimi ile milliyetçilik arasında bir ilişki kurmuş ve özellikle başta burjuvazinin, daha genel anlamda orta sınıfların milliyetçi hareketler içindeki rolünü vurgulamıştır. Yine de marksizm, başta marksistlerin kendileri tarafından milliyetçiliği kapsamlı bir şekilde ele almamakla sık sık eleştirilmektedir. Marksist çalışmalarda ulusun ortaya çıkışının sadece ulusal pazar üzerinden ele alınması ve milliyetçiliğin tarihin belli bir evresi olarak sunulması, tarihsel sosyo-ekonomik dinamiklerin gözden kaçırılması bu eleştirilerin başını çekmektedir.

Bu eleştirilerin haklı oldukları noktalar elbette vardır; fakat gözden kaçırılmaması gereken nokta, marksist gelenek içinde pek çok ismin doğrudan milliyetçilik üzerine çalışmasa da ulus üzerine düşünmüş ve bu düşüncelerini farklı eserlerine serpiştirmiş olmasıdır. Diğer yandan, 20. yüzyılın başlarından itibaren ve özellikle 1960'lardan beri artan şekilde pek çok Marksist sosyal bilimci sol ve ulus ilişkisini yeniden ele alarak değerlendirmekte, milliyetçiliği ve farklı milliyetçilik biçimlerini üretim biçiminden yola çıkarak ve fakat diğer tarihsel sosyo-ekonomik dinamikleri de değerlendirerek yeniden kurmaktadır. Önemli olan nokta, bu yeniden kurgulanan ilişkinin hiçbir zaman özüne ihanet etmemiş olması, ulusun kapitalizmle yakın ilişkisine, hatta şöyle diyelim, kapitalizmin ulusun ebesi olduğuna ilişkin temel sava yönelik bir itiraz yönelmemesidir.

Bu bağlamda sol ve ulus arasındaki bu ilişkiyi daha yakından öğrenmek, bu ilişkinin seyrini gözlemlemek açısından İletişim Yayınları tarafından kısa süre önce basılan Antonis Liakos'un *Dünyayı Değiştirmek İsteyenler Ulusu Nasıl Tasvir Ettiler?* başlıklı kitabı önemli bir kaynak kitap niteliğindedir. Liakos, çalışmanın Sunuş kısmında Foti Benlisoy tarafından da belirtildiği gibi, bu kitabı Yunanistan entelektüelleri arasında Yunan milliyetçiliği üzerine 2004'te alevlenen bir tartışma ortamında kaleme almıştır. Fakat çalışmanın asıl önemi, Yunan milliyetçiliğini anlamak için bir yol haritası olmasında değil, Marks ve Engels'ten itibaren ulus üzerine dolaylı ya da dolaysız bir biçimde kafa yoran, kalem oynatan entelektüellerin fikirlerinin kısa bir özetini bize sunmasında yatmaktadır.

Elbette Liakos, bütün bir milliyetçilik literatürünü özetlememiş; temelde sol tandanslı yazarları ele alırken, bunlara ek olarak fikirlerinin sol ve ulus ilişkisine önemli açılımlar getirdiğini düşündüğü isimlere de yer vermiş; bu farklı isimler arasındaki tartışmaların, solun ulusla kurduğu ilişkiyi nasıl zenginleştirdiğini de kısa ve basit bir dille bize sunabilmiştir.

Liakos'un farklı yazarları katı değil ama görece sıralı bir kronolojik sırayla ele alması da solun ulusu tarihsel olarak nasıl ele aldığını gözlemlemeyi okuyucu için kolaylaştırmaktadır. Marks ve Engels'le yola koyulan Liakos, Bernstein, Lenin ve Luxemburg'la devam etmiş; özellikle Lenin ile Luxemburg arasındaki fikir ayrılığını çok sade bir dille ortaya koymuştur. Otto Bauer'in ulusun ortak kaderle bağlı insanlar topluluğu olarak tasvirinden Stalin'in objektif kriterlere dayanarak ulusu tanımlamasına geçen Liakos, solun ulusun subjektif ve objektif boyutları arasındaki git gellerini bu bölümlerde son derece açık bir dille özetlemiştir.

1960'larla birlikte sömürgelerin bağımsızlık sürecinde sosyalizm ve milliyetçilik arasında kurulan ve milliyetçiliğin kapitalizmle işbirliğini tehlikeye düşüren anti-emperyalist hareketler de Liakos'un kitabında kendilerine yer bulmuştur. Fakat bu bölümde Liakos, Michael Hechter ve Tom Nairn gibi 1970'lerden itibaren merkez-çevre kavramları üzerinden milliyetçilik-kapitalizm ilişkisini yeniden ele alan ve özellikle

ulusal azınlıklar açısından iç sömürgecilik gibi önemli bir kavramı destekleyen isimlere yer vermemiştir. Bu noksanlık çalışmanın sol-ulus ilişkisi seyri açısından önemli bir köşe taşı atılmasını beraberinde getirmekte, fakat elbette çalışmanın niteliğini düşürmemektedir. Ayrıca bu eksiklik, Fanon'a, Wallerstein'a ve Balibar'a ayrılan kısımlarla biraz da olsa doldurulmaktadır.

Gramsci, çalışmanın kronolojik seyri bozularak anti-empyralist hareketlerin ardından ele alınsa da, Liakos'un "ulus toplumsal hegemonya kurmayı amaçlayan toplumsal sınıflar tarafından inşa edilir" savından E.P. Thompson'un "sınıf mücadelesi işçi sınıfını şekillendirir" iddiasına geçerek ulusu ele alması farklı yazarlar arasında ulusu anlamak üzerinden kurduğu bağı değerli kılmaktadır. Liakos, E.P. Thompson'un "işçi sınıfı oluşturulduğu ölçüde kendini oluşturdu" savına önem vermekte, pek çok eleştireye rağmen bu savı postmodernizmin bir sonucu olarak değil, Marksist gelenek içinde ortaya çıkan bir sonuç olarak yorumlayarak, bu gelişmenin ulusun inşasını anlayabilmek için bize sunduğu epistemolojik açılımın altını çizmektedir. Poulantzas ve Balibar'a değindikten sonra, Liakos 1960'larla birlikte ortaya çıkan ve yeni bir oyuncak olarak adlandırdığı etnisite kavramına da ayrı bir yer ayırır. Fakat burdaki eksikliği de yine bu kavram üzerindeki çalışmalarıyla ünlene başta Anthony Smith gibi isimlere kısa da olsa yer vermemesi, Frederic Barth ve Katherine Verdery'le yetinmesidir.

Liakos, devletin ulusu öncesine ise bir paradigma değişimi olarak önem vermekte, Gellner, Anderson ve Hobsbawm'un bu konudaki eş zamanlı çalışmalarına dikkat çekerek Marksist gelenek içinde bu paradigma değişiminin köklerini Gramsci, Thompson, Poulantzas ve Balibar'a dayandırmaktadır. Liakos'un bu yaklaşımı anti-empyralist hareketlerin ardından neden Gramsci üzerinden ayrı bir çizgi başlatarak bu isimleri sırayla ele aldığını da açıklığa kavuşturmuştur. Liakos, kitabında Hannah Arendt'in Fransız Devrimiyle toraliterlik arasında kurduğu ilişkiye de dikkat çekmekte, Hans Kohn'un Fransız tarzı "cici" milliyetçiliğinin derin yüzünü Arendt aracılığıyla bizlere sunmaktadır. Anderson'u Hayali Cemaatler, Hobsbawm'ı Geleneğin İcadı kitaplarıyla öne çıkaran Liakos, bu iki eserin genel olarak milliyetçilik literatürüne

katkılarını överken, solun ulusun modern bir inşa olduğuna ilişkin temel iddiasını da bu eserlerin katkıları üzerinden tekrarlamaktadır.

Post-kolonyal yaklaşım da Liakos, tarafından es geçilmemiş, bu konuya ayrılan bölümle birlikte ulus üzerinde özellikle son dönemde artan çalışmalara yer verilmeye başlanmıştır. Liakos, post-kolonyal yaklaşıma ayrılan bölümde ulusun günümüzde giderek devletten özerkleştğine dikkat çekmekte, ardından Appadurai ve Habermas arasındaki tartışmadan yola çıkarak bu özerkleşmenin ne bağlamda gerçekleştiğinin ve nasıl değerlendirilebileceğinin izlerini aramaktadır. Bu bağlamda başvurduğu bir isim de Agamben olacak, özellikle günümüzde Avrupa’da yükselen göçmenler sorununu Agamben üzerinden değerlendirecektir.

Liakos, Hardt ve Negri’yi de atlamamış, bu iki ismin fikirlerine yer verirken kullanılan kavramlar değişse de ulusa ilişkin genel kabullerin aslında yadsınmadan yeni kelimelerle bize sunulduğunu alt metinde göstermiştir. Michael Walzer üzerinden Amerikan yeni solunun ulusa ilişkin fikirlerine yer veren Liakos, solun en azından bu kanadının “sol hiçbir zaman kavimleri anlamamıştır” eleştirisinin sol adına gerçekçi bir eleştiri olup olmadığı sorusunu da bu bölümde tartışmaya açmış, fakat tatminkar bir cevap vermeden havada bırakarak kendi ulus algısına geçmiştir.

Kitabın belki de en zayıf bölümü Liakos’un kendi ulus tanımına ayırdığı son bölümdür; çünkü Liakos, sanki kitap boyunca kapitalizm ve milliyetçilik ilişkisinin farklı yazarlar tarafından nasıl kurulduğunu araştırmamış gibi, çok basit bir tanıma giderek ulusun üç sürecin birlikte şekillenmesinden oluştuğunu ileri sürer ki, bu süreçleri ele alırken Marksist bir analiz göze çarpmamaktadır. Bu süreçlerden ilki, modernleşme ve dünyanın geri kalanına ayak uydurma ihtiyacı, ikincisi ulusun değişirken aynı kalmasına yarayacak biçimde geçmişin kullanımı, üçüncüsü de milli bir modernizmin oluşturulmasında geçmişe dönük iddialardır. Bu bölümde kendi görüşlerini kitap boyunca ele aldığı gelenekle bağdaştıran belki de tek analizi günümüzde ulusa ilişkin gelişmelerin devlet ve onun organik aydınlarından önce piyasa tarafından kontrol edildiğini ileri sürmesidir.

Yine de, kimi zaman atladığı önemli isimlere ve kendi ulus tanımının yetersizliğine rağmen, Liakos'un *Dünyayı Değiştirmek İsteyenler Ulusu Nasıl Tasvir Etiler?* kitabı gerek kendisini sol içinde tanımlayanlar, gerekse milliyetçilikle ilgilenenler için bir kaynak kitap niteliğindedir. Liakos'un özetleme kabiliyeti ve çevirmen Melih Erol'un da sayesinde kurulan yalın ve akıcı dili de kitabın bu niteliğini artırmaktadır.

SON NOTLAR

* Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslar arası İlişkiler Bölümü, Ankara.

¹ Antonis Liakos, İstanbul, İletişim, 2008.

alternatif politika

Alternatif Politika Dergisi, bir grup akademisyen tarafından; disiplinler arası çalışmalara ilişkin süreli yayınların azlığı nedeniyle doğan ihtiyacı karşılamak üzere oluşturulmuş, dört ayda bir yayınlanan hakemli bir dergidir. Siyaset bilimini merkez alarak, kültürel çalışmalar, medya, uluslararası ilişkiler, sosyoloji, sosyal psikoloji, ekonomi politik ve antropoloji gibi disiplinleri de kapsayan yayınlar yapmayı amaçlayan dergi, adı geçen alanların her boyutuyla ilgili kuramsal ve analitik çalışmaların yanı sıra, kitap incelemelerine de yer vermektedir.

Alternatif Politika Dergisi'nin amacı, yayınladığı konularda hem bilimsel çalışmalar için akademik zemin hazırlamak, hem de söz konusu görüşlerin paylaşılmasını sağlayarak yeni açılımlar yaratmaktır. Bu bağlamda, teorik çalışmalara olduğu kadar, alan çalışmalarına da yer vermek amacındadır. Çalışmalarınızı Alternatif Politika'ya bekliyoruz.

Alternatif Politika; Worldwide Political Science Abstracts, Scientific Publications Index, Scientific Resources Database, Recent Science Index, Scholarly Journals Index, Directory of Academic Resources, Elite Scientific Journals Archive, Current Index to Scholarly Journals, Digital Journals Database, Academic Papers Database, Contemporary Research Index, Ebscohost, Index Copernicus ve Asos Index'de taranmaktadır.

Danışma Kurulu (Alfabetik Sıraya Göre)

Prof. Dr. Ayşe Kadioğlu (Sabancı Üniversitesi)
Prof. Dr. Bogdan Szajkowski (The Maria Curie-Skłodowska University, Lublin)
Prof. Dr. Füsün Arsava (Atılım Üniversitesi)
Prof. Dr. Mithat Sancar (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Tayyar Arı (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Tim Niblock (University of Exeter)
Prof. Dr. Ümit Cizre (İstanbul Şehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Aylin Özman (Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Sibel Kalaycıoğlu (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. İnci Özkan Kerestecioğlu (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Rubba Salih (University of Exeter)

Yayın Kurulu (Alfabetik Sıraya Göre)

Prof. Dr. Bruno S. Sergi (Messina University)
Prof. Dr. Darko Marinkovic (Megatrend University of Applied Sciences)
Prof. Dr. Edward L. Zammit (Malta University)
Doç. Dr. Aksu Bora (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Berna Turam (Hampshire College)
Doç. Dr. Esra Hatipoğlu (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Filiz Başkan (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Doç. Dr. Hamit Coşkun (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. Kamer Kasım (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Kemal Öke (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Burak Arıkan (Sabancı Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Defne Karaosmanoğlu (Bahçeşehir Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Fatih Konur (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Maya Arakon (Yeditepe Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Nilay Ulusoy Onbayrak (Bahçeşehir Üniversitesi)
Doç. Dr. Pınar Enneli (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Veysel Ayhan (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Dr. Elçin Aktoprak (Ankara Üniversitesi)
Dr. Evgina Kermeli (Bilkent Üniversitesi)
Dr. Ipek Eren (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Dr. Şener Aktürk (Koç Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Gökhan Telatar (Ankara Üniversitesi)
Avukat Ebru Sargıcı

Editöryal Kadro

Editör: Rasim Özgür Dönmez
Asistan Editör: Çağla Pınar Tuncer